

TÖRTÉNELMI SZEMLE

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONTJA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2025 | 3. SZÁM
LXVII. ÉVFOLYAM

Somogyi Szilvia
Az esztergomi egyházmegye 15. századi plébániahálózata

Rácz Balázs Viktor
Az *inscriptio* jogi tartalmának változása kora újkori Erdélyben

Mátyás-Rausch Petra
Hogyan vált Mezőörményes Kamuthy-birtokból
Rákóczi-birtokká?

Koloh Gábor
A nemzeti közösség biologizálása és az orvosok szerepe
a két világháború között

Kollár János Miklós
Rövid kalauz az első világháború alatti Kárpát-medencei
magyar migráció történetéhez

Gyáni Gábor
A statisztikai trükközés tévútra vezet

TÖRTÉNELMI SZEMLE

AZ ELTE HUMÁN TUDOMÁNYOK KUTATÓKÖZPONTJA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2025 | 3. SZÁM
LXVII. ÉVFOLYAM

.....

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja
Történettudományi Kutatóintézet

Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Molnár Antal igazgató

Nyomdai előkészítés:

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézet
Tudományos információs osztály

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Prime Rate Zrt.

TARTALOMJEGYZÉK

LXVII. évfolyam, 2025. 3. szám

TANULMÁNYOK

- Somogyi Szilvia** Az esztergomi egyházmegye 15. századi plébániahálózata. Források, módszertani problémák és az első gyakorlati példák 307
- Rácz Balázs Viktor** Az *inscriptio* jogi tartalmának változása a kora újkori Erdélyben 335
- Mátyás-Rausch Petra** „Kinek hatalma ellen nem tehetek...”
Hogyan vált Mezőörményes Kamuthy-birtokból Rákóczi-birtokká?
A Rákóczi-kori birtokpolitika egy újabb fejezete 361
- Koloh Gábor** A nemzeti közösség biologizálása és az orvosok szerepe a két világháború között 387
- Kollár János Miklós** Rövid kalauz az első világháború alatti Kárpát-medencei magyar migrációtörténethez 403
- ### VITA
- Gyáni Gábor** A statisztikai trükközés tévútra visz 417

TANULMÁNYOK

AZ ESZTERGOMI EGYHÁZMEGYE 15. SZÁZADI PLÉBÁNIAHÁLÓZATA Források, módszertani problémák és az első gyakorlati példák

SOMOGYI SZILVIA

THE 15TH CENTURY PARISH NETWORK OF THE DIOCESE OF
ESZTERGOM

Sources, Methodological Issues, and the First Practical Examples

This study examines the parish network of the late medieval diocese of Esztergom. The starting point for the research is a source dated 1516, which lists the clergy members who were to appear at the synod of the diocese of Esztergom, by archdeaconry. The study subjects this 1516 document to source criticism. It then compares the parish network of the late 15th century, as outlined in the register, with the presumed parish network based on the papal tithe register of 1332–1337. It attempts to reconstruct, in broad terms, the processes that influenced the development of the parish network in the 14th and 15th centuries, which characterized the diocese of Esztergom in the period between the *creation* of the two sources.

Keywords: parish network, Diocese of Esztergom, church society, 15th century

Kutatási előzmények, módszertani problémák és kérdések

A német történeti irodalomban 2017-ben,¹ valamint 2021-ben² két nagyon jelentős, a középkori plébániák kutatásának módszereit, eredményeit és a további feladatokat bemutató monográfia jelent meg. A középkori plébániát „hosszú távon fennálló intézménynek” és a kutatás szempontjából „hosszú távú kutatási tárgynak” leíró Wolfgang Petke,³ vala-

Somogyi Szilvia, tudományos munkatárs, ELTE HTK Moravcsik Gyula Kutatóintézet, kutató, Makovecz Campus Alapítvány, Collegium Professorum Hungarorum. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült. Köszönet illeti Neumann Tibort, C. Tóth Norbertet és Hegyi Gézát a tanulmány írása és javítása során nyújtott javaslataikért és segítségükért.

1 Enno Bünz: *Die mittelalterliche Pfarrei. Ausgewählte Studien zum 13–16. Jahrhundert.* Tübingen, 2017.

2 Wolfgang Petke: *Aufsätze zur Pfarreigeschichte in Mittelalter und Früher Neuzeit.* Göttingen, 2021.

3 Uo. 11.

mint azt egyenesen a „középkor legsikeresebb intézményének”⁴ nevező Enno Bünz műveinek megjelenése nem pusztán egy kutatási trendbe illeszkedik. Az összegzések időzítése minden bizonnyal nem független attól a megújult érdeklődéstől, amely a reformáció 500. évfordulója kapcsán a késő középkori egyház szervezetére és társadalmára irányult. A magyar egyháztörténet-írásban szintén az évfordulón jelent meg egy programadó tanulmány C. Tóth Norbert tollából,⁵ amely kritika alá vonva Mályusz Elemér először 1971-ben publikált,⁶ majd 2007-ben újra kiadott *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon* című művét,⁷ felhívta a figyelmet arra, hogy az ott leírtak egy része elavult, másrészt hogy az intézménytörténeti és egyéb alapkutatásban jelentős hiányok tapasztalhatók. A sok kérdés közül csak az egyik „a főesperesi, esperesi hálózat rekonstruálása, illetve feladatkörük és joghatóságuk tisztázása”.⁸

Ennek rekonstruálásához elengedhetetlen az egyházmegyek középkori plébániaszervezetének átvitt és szó szoros értelmében vett feltérképezése. Ezen a téren a tanulmány megjelenése óta nagyon jelentős eredmények láttak napvilágot F. Romhányi Beatrix kutatásai révén, aki a hazai forrásviszonyok között nehezen túlbecsülhető értékű, 1332–1337 közötti pápai tizedjegyzék adatai alapján rekonstruálta a középkori Magyar Királyság 14. század közepi plébániahálózatát. Számításai alapján ekkor az országban 4289 plébániával számolhatunk, amelyből a minket most érdeklő esztergomi egyházmegye területére 437 esett.⁹ 2024-ben megjelent könyvében a plébániák számát 4396-ra, ebből az esztergomi egyházmegyében 508-ra becsülte. Ez a szám a 15. század végére adatainak tanúsága szerint 669-re nőtt.¹⁰ Jelen tanulmány kérdésfeltevése szempontjából azonban könyvének az a becslése és eredménye most sokkal fontosabb, amely szerint 1500 körül Engel Pál térképei alapján mintegy tizenötezer településsel számolhatunk, és itt szó szerint idézem F. Romhányi Beatrix szavait: „A plébániák száma az 1330-as években ismert közel 4400-ról közel 5000-re nőtt, a több plébániával rendelkező településeket egynek véve a »községek« száma 4840 körül alakult.”¹¹ C. Tóth tanulmánya óta a középkori plébániahálózat kutatása szempontjából egy másik forráscsoport vizsgálata révén is jelentős eredmények láttak napvilágot. Fedeles Tamás a vatikáni forrásanyag alapján 793 olyan személyt azonosított, akik 1426 és 1523 között a Magyar Királyságból érkezve a Római Kúriában szenteltették magukat pappá. Noha nem minden esetben lehetett azonosítani ezeknek az egyháziaknak a pontos származási helyét, közülük 22 százalék az esztergomi

4 Enno Bünz: Die erfolgreichste Institution des Mittelalter. Die Pfarrei. In: „Überall ist Mittelalter”. Zur Aktualität einer vergangenen Epoche. Hrsg. Dorothea Klein. Würzburg, 2015. 109–139.

5 C. Tóth Norbert: A „mályuszi modell” érvényessége. Vissza az alapokhoz? In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs, 2017. 7–34.

6 Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., 1971.

7 Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Bp., 2007. [2., bőv. kiad.]

8 C. Tóth: A mályuszi modell, 34.

9 F. Romhányi Beatrix: A középkori magyar plébániák és a 14. századi pápai tizedjegyzék. *Történelmi Szemle* 61 (2019) 356–357.

10 F. Romhányi Beatrix: *Kisatlasz a középkori Magyar Királyság történeti földrajzának tanulmányozásához*. (11–16. század). Bp., 2024. 85., 167.

11 F. Romhányi: *Kisatlasz*, 115.

egyházmegyéből érkezett.¹² Magától értetődő, hogy a középkor végi egyházmegyék plébániaszervezetének rekonstruálása két, egyenértékűnek gondolt forráscsoporton,¹³ részben a Vatikán, részben pedig a helyi egyházmegyék forrásanyagán nyugodhat. Ha az esztergomi egyházmegyés papszentelések 15. századi kuriális forrásokból kinyerhető adataival próbálnánk kiegészíteni, „javítani”, összevetni a pápai tizedjegyzék plébániákra vonatkozó becslült számadatait, igencsak töredékes kép bontakozna ki előttünk. A csaknem nyolcszáz szentelés mintegy ötöde csak 150 körüli plébániaszámot adna ki, még akkor is, ha minden adat tökéletesen azonosítható volna, de mint Fedeles Tamás kutatásából ismert, a szenteléseknek csak alig 30 százaléka kötődött olyan javadalomhoz, amely plébánia vagy plébániaigazgatóság volt,¹⁴ ebből adódóan a vizsgálható adatszám még drasztikusabban lecsökkenne.

Ez egyébként nem csupán a magyar adatokra vonatkozó jellegzetessége a vatikáni forrásoknak. A *Germania Sacra* egyik mintaszerű kötete a középkori bambergi egyházmegye plébániaszintű egyházszervezetét írja le. A kutatás ennek adatait összevetve a vatikáni forrásokból megismerhető plébániákkal, azt találta, hogy a világi papságnak csupán ötöde kelt útra Rómába, tehát ha csak a római kúriai forrásokra támaszkodott volna a kutatás, abból a valaha volt középkori plébániáknak – és általában véve is azoknak az egyházi javadalmaknak, amelyekre felszentelhető egy pap – csupán az ötöde lenne megismerhető.¹⁵

Az egyházmegyei plébániaszervezet változása a középkor egészében, azaz az egyházszervezet kialakulásától a reformáció előestéjéig, egy rendkívül összetett problémahalmaz. Jelen tanulmány kérdésfeltevése alapján ennek a bonyolult témakörnek most csak az egyik aspektusát szeretném megragadni. Az a csekély különbség – az első esetben 4400, a második esetben 5000-es plébániaszám –, amely F. Romhányi Beatrix becslései között a 14. század első harmadának vége, majd a 15. század vége vonatkozásában megmutatkozik, azt a benyomást kelti, hogy a Magyar Királyság plébániahálózata az első időpontra teljesen kiépült és viszonylag statikus. Továbbá azt is, hogy annyira statikus, hogy, miközben a részben plébániaszám alapon becslült 1330-as 2,3 milliós népesség Kubinyi András 1996-os becslése nyomán az 1500 körüli időpontra 3,3 millióra, F. Romhányi becslése nyomán 3,5 millióra ugrott, azaz legalább 40, de inkább 50 százalékkal nőtt, aközben a plébániaszám növekedése még a 15 százalékot sem érte el. Természetesen a számadatokban elsőre megmutatkozó anomáliát több tényező is okozhatná, többek között a koldulórendi kolostorok kvázi plébániai lelkigondozást végző funkciójának térnyerése, vagy az a tény, hogy a klérus alsó rétege a 15. században „lefelé rétegződik” tovább, azaz a népesség-növekedés nem plébániaszám-gyapodást okoz, hanem a meglévő plébánosok egyre több

12 Fedeles Tamás: „Szentelési turizmus” a késő középkorban? Magyar(országi) egyháziak promóciója a Római Kúriában (1426–1523). Pécs, 2020. [Doktori értekezés] 7–8., Fedeles Tamás: *Klerikusszentelések a Római Kúriában a Magyar Szent Korona országaiából (1426–1523)*. Az Apostoli Kamara Libri Formatarum bejegyzései. Bp.–Róma, 2021. LXVII., LXXI.

13 A középkori vatikáni forrásokban felbukkanó német birodalmi vonatkozású adatokat összegyűjtő Repertorium Germanicum vállalkozásról, valamint adatainak a középkori alsópapság kutatásához való hozzájárulásáról lásd Büinz: *Die mittelalterliche Pfarrei*, 119–149.

14 Fedeles: *Szentelési turizmus*, LXVIII.

15 Büinz: *Die mittelalterliche Pfarrei*, 144.

oltár- és kápolnajavadalmast, illetve káplánt vesznek maguk mellé. Olyanokat, akik a vatikáni iratanyag papszenteléseiben a plébánosoknál is nagyobb számban jelennek meg,¹⁶ de ez, az alsópapság számára belekalkulálандó számszerű növekmény nem eredményezi a plébániaszám növekedését magát. Az alsópapságnak erre a javadalom nélküli papokból, káplánokból, szentelés előtt álló klerikusokból stb. álló csoportjára, vatikáni forrásokban felbukkanó javadalmas papokhoz viszonyított számbeli nagyságukra Erdélyi Gabriella kutatásai irányították rá a figyelmet.¹⁷

Kérdésként merülhet fel, hogy mi a pontos módszertani és forrásalapú megalapozottsága annak a becslésnek, amely a pápai tizedjegyzék megszületésétől (1332–1337) a 15. század végéig mintegy 15 százalékos plébániaszám-növekedéssel számol a magyar egyházmegyékben általában véve. A szakirodalomban tényként kezelt, hogy Mályusz Elemérnek „nem volt könnyű dolga, mert neki nem álltak rendelkezésére olyan más országokból ismert papszentelési és javadalom-listák, amelyek alapján a papság létszámát és a javadalmak mennyiségét megállapíthatta volna”¹⁸ – írja Erdélyi Gabriella; „különösen sajnálatos ebből a szempontból a püspökök által egyházmegyéjükről összeállított listák (javadalmi kimutatások vagy vizitációs jegyzőkönyvek), ill. a városi plébániák jegyzékeinek hiánya. A 16. századi püspöki listákat aligha lehet felhasználni az időközben lezajlott változások miatt” – írja Marie-Madeleine de Cevins.¹⁹ A 16. századi listák alatt De Cevins azokat a pár évtizeddel a magyar középkor szokásosnak tartott korszakhatára és egyébként a reformáció térnyerése után keletkezett forrásokat, főleg a 16. század közepéről származó egyházmegyei egyházlátogatási jegyzőkönyveket értette. Ezek használatával egyébként Fügedi Erik már az 1940-es, 1950-es években a kutatásban jelentősen előrehaladt a Felvidék nyugati része – ez a terület a középkorban jelentős részben az esztergomi egyházmegyéhez tartozott – egyházszerzetének, plébániaszerzetének, főesperesi és esperesi kerületeinek vizsgálatában.²⁰ Azok a források, amelyeket a nyugat-európai egyházmegyék plébániaszerzetének rekonstruálásához használni szokás – középkori vizitációs jegyzőkönyvek, egyházmegyei papszentelési listák, *subsídium charitativum* fizetési taxatív listák stb. – valóban szinte teljesen hiányoznak az 1526 előtti Magyarországról. Mivel ez így van, elég kevés használható, forrásokon és nem becsléseken nyugvó munkamódszer marad a porondon. Ezek közül az egyik Fügedi Eriké, aki hivatkozott tanulmányaiban nem a pápai tizedjegyzék felől közelített a Felvidék nyugati fele középkori főesperességi és esperességi kerületeinek feltérképezéséhez, hanem, az ő kifejezésével élve, rákjárás-módszerrel, azaz időben a későbbitől a korábbi felé haladva, a 16. század közepi egyházlátogatási jegyzőkönyvekből kinyerhető adatok segítségével kísérelte meg bizo-

16 Fedeles: *Szentelési turizmus*, LXVIII.

17 Erdélyi Gabriella: Egyházi társadalom Magyarországon a reformáció korában. Az alsópapság helyzete Magyarországon a reformáció megjelenése idején. In: *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban*, 35–49.

18 Uo. 36.

19 Marie-Madeleine de Cevins: *Az egyház a késő-középkori magyar városokban*. Bp., 2003. 21.

20 Fügedi Erik: Középkori település és egyházi szervezet az egykori nyugati Felvidéken. In: *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv*. 6. [1944–1946.] Közli A Magyar Katolikus Történetírók Munkaközössége. Bp., 1947. 115–138.; Erik Fügedi: Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 5 (1959) 363–400.

nyítani, hogy bizonyos főesperességi és esperességi kerületek területe a 16. század közepén egészen pontosan vagy éppen *mutatis mutandis* ugyanaz volt, mint a 14. században. Ennek a munkamódszernek a magától értetődő kiegészítői azok a teljes forrásanyagban esetlegesen és szétszórva korunkra maradt adatok, amelyek pontosítják az így kapott ismereteket.

Térjünk át egy másik módszertani problémára. Még ha a „rákjárás-módszer” működik is, és ha Fügedi Eriknek igaza is van abban, hogy a főesperesi és esperesi szervezet, vagy legalábbis annak területi keretei nagyon statikusak a 14. század közepe és a reformáció között, az egyes főesperességi és esperességi kerületek 15. század végi plébániaszintű szervezetéig még akkor sem jutunk „le”. Országosan biztosan nem, de még az országosnál jobban adatolható esztergomi egyházmegye egészében sem. A *Germania Sacra* által bemutatott Szent Római Birodalom plébániaszervezetének jellegzetessége, hogy abszolút kiépülése nem a 14–15. század, hanem a 12–13. század folyamánya, ez a szervezet pedig a birodalmi terület egy részén annyira „konzervatív és statikus”, hogy a 13. század végi szervezet állt fenn – a felekezetváltás által érintett területeken is – tulajdonképpen a 19. századig. Ez a tézis azonban nem érvényes egyformán a 63 (69) ottani egyházmegye mindegyikében. A fejlődés változatosabb képét az *Ostsiedlung*, a 12–13. századi keleti kolonizáció folyamata határozta meg.²¹ Minél inkább a nyugati birodalmi törzsterülettől keletre esett egy terület, a plébániahálózat kiépülése annál inkább eltolódhatott időben. A keletebbre eső egyházmegyék esetében pedig a plébániaszervezet végső középkori állapota a legkevésbé sem állt be sem a 12. század, de még a 13. század végére sem. A német kutatás egyik „állatorvosi lova” a bambergi egyházmegye. A nagy területű mainzi egyházmegye 1500 körüli 2700-as, a szintén tekintélyes konstanzi 1700-as, a közepes kölni 1150-es, az augsburgi 1050-es, a würzburgi 900-as becsült plébániaszámához viszonyítva különösen kevés, mintegy kétszáz plébániát tudhat magáénak a középkor végén.²² A plébániaszervezet kiépülésének folyamata szempontjából sokat idézett egyházmegyévé nem aprócska volta miatt lett – tegyük hozzá, alapításának időpontja nagyon közeli a magyar egyházszervezet kiépüléséhez és az esztergomi egyházmegye alakulásához, ebből a szempontból akár jó kontroll is lehetne a német és a magyar folyamatok időbeliségének összehasonlításához –, hanem azért, mert a *Germania Sacra* ennek az egyházmegyének a szervezetét tárgyaló kötete mintaszerű, és már 1966-ban elkészült.²³ A feldolgozás nyomán világos, hogy a bambergi egyházmegye jól vizsgálható 164 plébániájából 30-at a 12., 34-et a 13., 44-et a 14., 53-at (!) pedig a 15. században alapítottak, és még a 16. század elején is jött létre három plébánia.²⁴ Ezek az adatok már csak azért is zavarba ejtők, mivel a bambergi egyházmegye területét – noha az *Ostsiedlung* által érintett régióban fekszik – a keleti betelepülés korai szakasza érintette és annak legnyugatibb térsége. Plébániaszervezete mégis alakulóban van még a 15. század közepén is, sőt arányaiban igen jelentős növekménnyel lehet számolni. A példa azt mutatja, hogy a német birodalmi területen,

21 Bünz: Die erfolgreichste Institution, 118.

22 Enno Bünz: Die Pfarrei im späten Mittelalter – Versuch einer Zusammenfassung. In: *Die Pfarrei im späten Mittelalter*. Hrsg. Enno Bünz – Gerhard Fouquet. Memmingen, 2013. (Vorträge und Forschungen 77) 403.

23 Erich Freiherr von Guttenberg – Alfred Wendehorst: *Das Bistum Bamberg*. II. *Die Pfarreiorganisation*. Berlin, 1966. (*Germania Sacra* II. Die Bistümer der Kirchenprovinz Mainz. 1. Das Bistum Bamberg.)

24 Bünz: *Die mittelalterliche Pfarrei*, 160.

még ha azonosíthatók is érett középkori plébániaszervezeti tendenciák, ezekben nagyon jelentős különbségekkel is számolnunk kell. A modellek és tendenciák nem feltétlenül érvényesülnek időben és térben egységesen. A bambergi adatok arra intenek, hogy ha azt feltételeznénk, hogy Magyarországon a pápai tizedjegyzék a plébániahálózat viszonylag végleges állapotát mutatja, akkor a tizedjegyzék és a reformáció közé eső folyamatok szinte teljesen rejtve maradnak előttünk.

Vegyünk szemügyre még egy kutatási hibalehetőséget. Mire kellene gondolnia annak, aki a Magyar Királyság egyik középkori egyházmegyéje plébániaszervezetét szeretné feltárni a 14. század első harmada és a 15. század vége között? A plébánia szót lehet kánonjogi módon és funkcionálisan is értelmezni. A német területek latin nyelvű forrásanyagában az *ecclesia parochialis*, röviden *pastoria* vagy *plebania*, az érett középkorban az a hívő lelkek gondozását (*cura animarum*) végző egyházközség, „körzet”, ahol az adott egyház papja – plébánosa – szolgáltatja ki a szentségeket az ott élőknak, akik ott keresztesztetik meg gyermekeiket, ott veszik fel az utolsó kenetet, ott is temetik el őket, és ott fizetik a tizedet.²⁵ Nyugat-Európa egy jelentős részében a 14. és 15. században az *ecclesia parochialis* és a *plebania* egymás szinonimái. A magyar egyháztörténeti kutatás szerint ez a középkori Magyar Királyságban nincs így, főként Mályusz Elemér és Kubinyi András kutatásai nyomán elterjedt tétel, hogy a 13–14. században az egyházközségeknek csak egy szűkebb csoportját nevezték plébániának, és csak ezeknek a papját nevezték plébánosnak.²⁶ Utóbb azonban ez megváltozott. Hegyi Géza, aki részletesen vizsgálta a plébánia fogalmát a 14. századi Erdélyben, kutatásának 1387-es felső időhatárát így indokolta: „másfelől pedig azt is tekintetbe kellett venni, hogy – a szakirodalom szerint – a korai plébániafogalom a 14. század végén átalakult, és azután a kifejezést már minden önálló egyházközségre alkalmazták”.²⁷

A bevezetés e pontjára szükséges még egy nagyon rövid kitérőt illeszteni. A *Germania Sacra* vizsgálata által lefedett német birodalmi egyházmegyék egy részében igen jelentős plébániaszám-gyarapodással lehetett számolni a 14. és a 15. században. Ezeknek az egyházközségeknek egy jelentős része nem előzmény nélküli, hanem feldarabolódással diszmembráció révén jött létre. A német egyháztörténet az ottani középkori plébániahálózat legkorábbi rétegére az „ősplébánia”, „anyaplébánia” – németül *Urpfarrei* – terminust alkalmazta. E legkorábbi plébániák területéből úgy szakadtak ki új egyházközségek, *ecclesia parochialisok* – a német terminológiában *abgetrennte Pfarrkirche* –, hogy a terület túlnépesedése után egy nagy egyházközség több kisebbre esett szét úgy, hogy ezek plébánosaihoz a korábbi anyaegyház területének csak egy-egy része tartozott. Hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, az „osztódás” nemcsak úgy folytatódhatott a 13–15. században, hogy az eredeti nagy körzetből szakadtak ki újabb és újabb kisebb egyházközségek, hanem egy már kiszakadt egyházközségből is szakadhatott ki újabb. Hogy ebben a lefelé rétegződésben az anyaegyház/kiszakadt *ecclesia parochialis*/kiszakadt (filiális) egyház/kápolna vi-

25 Bünz: *Die mittelalterliche Pfarrei*, 93.

26 Hegyi Géza: A plébánia fogalma a 14. századi Erdélyben. *Erdélyi Múzeum* 80 (2018) 1. sz. 1–29., itt 1.; Mályusz: *Egyházi társadalom* [1971.], 127–128.; Kubinyi András: Egyház és város a középkori Magyarországon. In: uő: *Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon*. Bp., 1999. (METEM Könyvek) 292–294.

27 Hegyi: A plébánia fogalma, 5., Mályusz: *Egyházi társadalom* [1971.], 128.

szonyrendszerben egy egyházközség/falu/lakott hely hol áll alapításának időpontja, kánoni jogállása stb. alapján, az források alapján dönthető el. Ezeknek az egyházközségeknek a részekre szakadását, osztódását – latin terminusokkal *separatio, dismembratio* – dokumentáló, az egyházmegye ordináriusától származó okleveleknek a jelentős része még az ottani jobb forrásviszonyok között sem maradt az utókorra.²⁸ Az időbeli folyamat arányainak érzékeltetésére: a bambergi egyházmegye Nürnberg-Eggolsheim főesperességében a 15. század végén a *Germania Sacra* térképe öt anyaegyházat, 31 „kiszakadt” egyházközséget, valamint 32 leányegyházat (*filia*) és kápolnát jelöl.²⁹

Természetesen, ha az esztergomi egyházmegye 15. századi plébániaszervezetére, valamint a települések és községek papjaira és azok híveknek való szentségkiszolgáltatási tevékenységére tekintünk, az alapvető funkcionális megközelítéseknél is olyan kérdésfeltevések adódnak, amelyek nehezen válaszolhatók meg. Minden település egyházközség-e? Hány település alkot egy egyházközségkörzetet/plébániakörzetet/*ecclesia parochialist*? Hány településenként találhatóunk *ecclesia parochialist*? Mi történik azon a településen, ahol nincs ilyen? Ki szolgáltatja ki a szentségeket az ott élőknek a 15. században? Ha más helyről érkező plébános/pap vagy káplánja, akkor biztosra vehetjük-e, hogy az adott településen/faluban/lakott helyen nincs olyan egyházi épület, amely a szentségek helybeli kiszolgáltatását részben vagy egészében lehetővé teszi? Hol temetik el azt a hívőt, aki egy olyan lakott helyen hal meg, amely nem *ecclesia parochialis*? Csak *ecclesia parochialis*nak lehet felszentelt temetője? Mind közül mindjárt az első: van-e bármilyen 15. századi taxatív forrás, amely segít válaszolni ezekre a kérdésekre, de a korábbi kutatás nem ismerte vagy nem aknázza ki (teljesen)?

A forrás(ok): egy képzeletbeli *Hungaria Sacra*-projekt esztergomi egyházmegye kötetének alapja(i)?

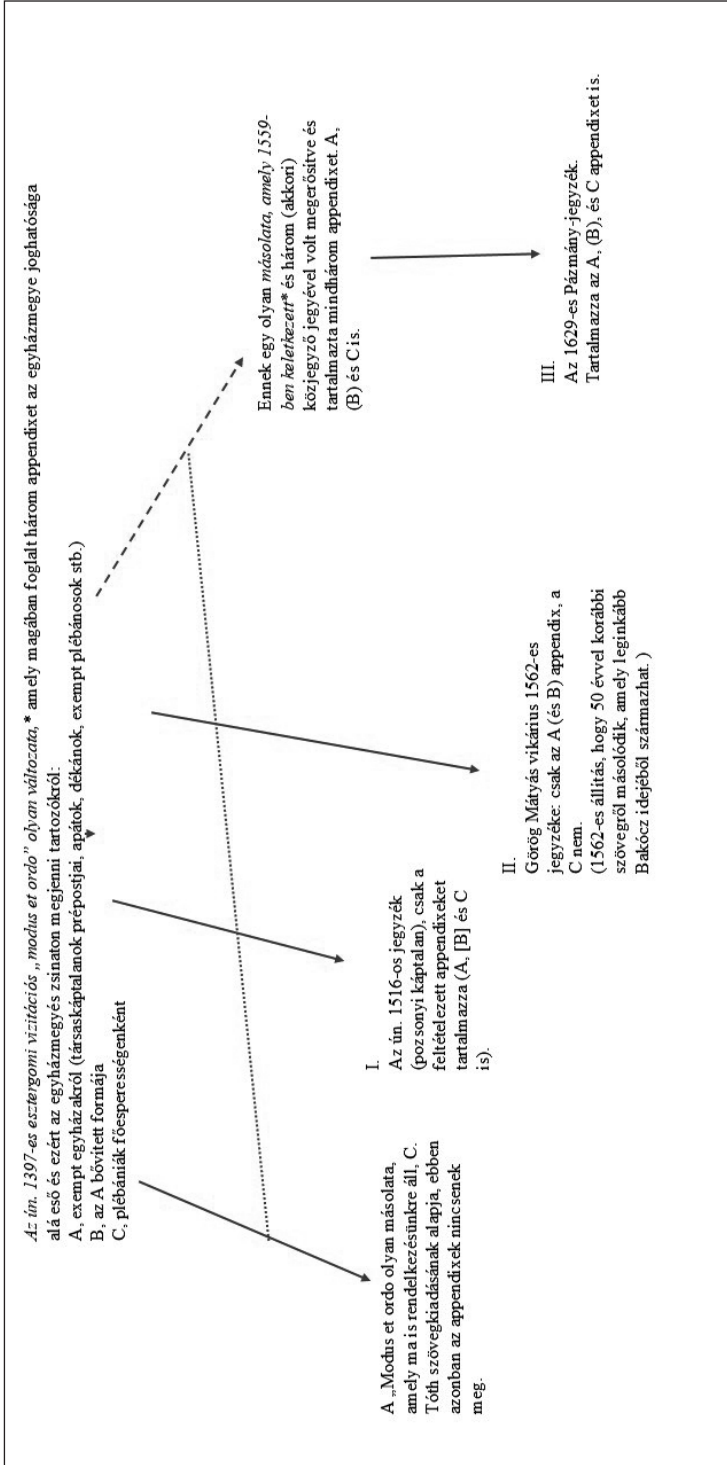
A középkori magyar egyháztörténet egyik legértékesebb forrása az úgynevezett 1397. évi esztergomi székeskáptalani egyházlátogatás jegyzőkönyve, amelyről a kutatás a közelmúltban bizonyította be, hogy nem egy adott év, azaz az 1397. esztendő vizitációs jegyzőkönyve, és még csak nem is annak pusztán egy később, a 15. században „aktualizált” változata, hanem, itt szó szerint idézem: „több, különböző időpontban készült egyházlátogatás, írásos feljegyzés és szóbeli visszaemlékezés alapján összeállított – megkockáztatjuk – *minta*, amely talán arra a kérdésre ad választ, hogyan kell egyházlátogatási jegyzőkönyvet összeállítani”.³⁰

Az esztergomi egyházmegye kora újkori, Pázmány-kori emlékezete úgy tartotta, hogy az úgynevezett 1397-es vizitációs jegyzőkönyvhöz tartoztak mellékletek, *appendixek*. Ezekre az esztergomi joghatóság alá tartozó egyházakat jegyezték fel alapvetően három nagy csoportba rendezve: az első csoportban az apátságokat és prépostságokat, a másodikban a valamilyen *exemptio* folytán a saját területi főesperességük vagy megyéspüspökük jog-

28 Lásd Guttenberg–Wendehorst: *Das Bistum Bamberg*, 21–22., valamint a térképmellékletek. Az anyaegyház és a plébániahálózat fogalmának használatához és kritikájához lásd Petke: *Aufsätze zur Pfarreigesechichte*, 85–102.

29 Guttenberg–Wendehorst: *Das Bistum Bamberg*, 9. térképmelléklet.

30 C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században*. III. Az ún. 1397. évi esztergomi székeskáptalani egyházlátogatási jegyzőkönyv. Bp., 2021. (Subsidia ad Historiam Medii aevi Hungariae Inquirendam 13) 135. [Kiemelés az eresetiben.]

1. ábra.³¹ Az esztergomi egyházmegye középkori plébániáinak forrásai.

31 Az ábra első közlési helye: Somogyi Szilvia: Nagyszombat hajnalán. Partikuláris zsinati tevékenység nyomai, előkészületei és megközelítései a Magyar Királyságban Mohács után. *Egyháztörténeti Szemle* 25 (2024) 2. sz. 43. Részletes magyarázatára, a források keletkezésének körülményeire és egymáshoz való viszonyára lásd uo. 40–46.

hatósága alól kivett plébániákat, végül a harmadikban az esztergomi egyházmegye törzs-területének plébániáit főesperességenként. Sajnálatos módon ezeknek a függelékeknek nem maradt fenn olyan másolata, amely a vizitációs jegyzőkönyv törzsszövegével együtt, kötetekben hagyományozódott volna. Könnyen bizonyítható azonban a jegyzőkönyv szövegével is, hogy ezek a listák – nevezzük őket kedvünk szerint függelékeknek, *appendix*eknek, vagy a korabeli latin terminust követve regisztrumoknak – már a jegyzőkönyvről készült másolatok összeállításának idején is léteztek. Annak szövegébe ugyanis elkezdtek listaszerűen bemásolni az esztergomi joghatóság alá tartozó egyházak közül a fent említett első és második csoport elemeinek egy részét, majd a felsorolás egy adott pontján közbeszúrta a szöveg összeállítója, hogy egyébként még számos más egyház a joghatóság alá tartozik „prout in registro penes ipsum dominum archiepiscopum habito plenius continetur”, azaz az esztergomi joghatóság alá tartozó egyházak listáját az érseknél lévő regisztrum teljesebb mértékben tartalmazza. Ilyen módon a jegyzőkönyv középkori másolataiba az esztergomi joghatóság alá tartozó, minket e tanulmány kérdésfeltevése szempontjából leginkább érdeklő csoport, a főesperességenként felsorolt plébániák nem kerültek rá. Ennek a jegyzéknek azonban ismert egy középkorinak tekinthető, a kutatás által 1516-ra keltezett másolata. A másolat a pozsonyi káptalan magánlevéltárának az oklevelei között maradt fenn. Címe szerint: *Nomina abbatum, praepositorum et plebanorum, qui sinodo solent interesse*, azaz azok az apátok, prépostok és plébánosok szerepelnek rajta, akik az esztergomi egyházmegyes zsinaton tartoztak megjelenni.³² A forrást a szlovák kutatás nemcsak ismerte, hanem 1995-ben készült egy szlovák nyelvű bevezetővel ellátott, ám a földrajzi névalakokat nagyon sok helyen torzult alakban közlő, azok azonosítását meg sem kísérő szövegkiadás.³³ A magyar kutatás sokáig nem hasznosította, érdemben először Buják Gábor használta 2023-ban Liptó középkori templomhálózatának és egyházszervezetének rekonstruálásához,³⁴ majd 2024-ben magam is írtam jelentőségéről.³⁵

Természetesen mielőtt magam és a kutatás általában véve arra használná a forrást, amire adatai alkalmassá teszik,³⁶ azaz, hogy részleteiben rekonstruálja az esztergomi egyházmegye pápai tizedjegyzék és 1516 között kiépülő plébániaszervezetét, szükséges néhány forráskritikai megjegyzés. A jegyzék összefűzött papírlapokra íródott. A lapokon

32 A forrás jelzete: Slovenský Národný Archív. Súkromný archív Bratislavskej kapituly [Szlovák Nemzeti Levéltár. Pozsonyi káptalan magánlevéltára] Capsa K. fasc. 2. No. 4. A. 2. [Https://www.monasterium.net/mom/SK-SNA/4156-SukromnyArchivBratislavskejKapituly/646a/charter. Legutóbbi megtekintés: 2025. október 2.]

33 Marta Melníková: O stave cirkevnej organizácie na Slovensku začiatkom 16. storočia. *Slovenska archivistica* 30 (1995) Nr. 2. 127–140.

34 Buják Gábor: Liptó középkori templomhálózatának kialakulása és egyházszervezete. In: *Főesperesek, krónikaírók, monostorok. Tanulmányok*. Szerk. Farkas Csaba. Pécs, 2023. (Az Árpád- és Anjou-kor Magyar Egyházi Archontológiájának Kérdései 5) 111–190.

35 Somogyi: Nagyszombat hajnalán, 40–46. A forrást, noha elsőrangú és nagyon fontos forrása a késő középkori esztergomi egyházmegye zsinati tevékenységének, hiszen címe szerint az ott megjelenni tartozókat rögzíti, magam az esztergomi egyházmegye késő középkori zsinati könyvéről szóló tanulmányaim és diszsertációim írása során nem ismertem. C. Tóth Norbert hívta fel rá a figyelmemet 2024 májusában, ezt itt is köszönöm neki.

36 Adatait visszafelé a pápai tizedjegyzékkel és más kiegészítő forrásokkal, előrefelé pedig az 1. ábrán jelzett 1562. és 1629. évi forrásokkal, valamint a 16. századi egyházlátogatási jegyzőkönyvekkel érdemes összehasonlítani.

utólagos számozás látható, amely a fedőlap utáni lapon kezdődik a 2-es számmal és a 16-os számmal zárul a hátsó fedőlapon.³⁷ Az 1516-os datálás a 13^v oldal megjegyzésén nyugszik: „1516 Numerus plebanorum sub quolibet archidiaconatu tempore sinodi pronuncciatorum.” A forrás szerkezetileg az alábbi módon áll össze:

1. táblázat. Az úgynevezett 1516-os jegyzék tartalma

Nomina abbatum exemptorum	26 tételes adat	2 ^r
Nomina dominorum prepositorum Premonstratensium	12 tételes adat	2 ^r
Nomina dominorum prepositorum secularium	10 tételes adat	2 ^v
Nomina dominorum decanorum	4 tételes adat	2 ^v
Nomina dominorum plebanorum exemptorum	99 tételes adat	2 ^v –4 ^r
Domini archidiaconi ecclesie Strigoniensis	11 tételes adat	4 ^r
Domino archidiacono cathedrali subsunt plebani infrascripti	23 tételes adat	4 ^r –4 ^v
Sub archidiaconatu Nitriensi	141 tételes adat	4 ^v –6 ^r
Sub archidiaconatu Neugradiensi	109 tételes adat	6 ^r –7 ^v
Sub archidiaconatu Barsiensi	61 tételes adat	7 ^v –8 ^r
Sub archidiaconatu Gewmeriensi	88 tételes adat	8 ^r –9 ^r
Sub archidiaconatu Hontensi	108 tételes adat	9 ^r –10 ^v
Circa Thyciam nomina villarum	13 tételes adat	10 ^v
Ultra fluvium Thycie	21 tételes adat	11 ^r
Sub archidiaconatu Komaroniensi	42 tételes adat	11 ^r –11 ^v
Sub archidiaconatu Zoliensi	16 tételes adat	11 ^v
Sub archidiaconatu Saswariensi	23 tételes adat	11 ^v –12 ^r
Prepositus Posoniensis / a végére besúrva plebanus de Thorna és néhány rövid megjegyzés	82 tételes adat / + 25 adat	12 ^r –13 ^r
1516 numerus plebanorum	székesegyházi, nyitrai, nógrádi, barsi, gömöri, honti, zólyomi, komáromi, sasvári és pozsonyi számszerű adatok, a főesperességek közül több esetben az esperességek nevét is feltüntetve és a számadatot az alatt megadva	13 ^v
Felirat nélkül	főesperességekre és esperességekre vonatkozó számadatok megadva, ám ezúttal nem számmal, hanem rovásokkal „számlolva”	14 ^r –15 ^r
Felirat nélkül	a hátsó fedőlapon még egyszer rendetlenül a fenti főesperességek, de itt már számadatok és rovások nélkül	15 ^v

37 A forrás kézbevétele szükséges annak megállapításához, hogy a papíron van-e vízjel, és ha igen, milyen. A forrás digitális képei kiváló minőségűek, de sajnos a képek ennek megállapításához nem elegendőek.

A forrás szerkezeti felépítésére az a legkézenfekvőbb magyarázat, hogy egy adott évben a papírlapra ráírtak egy mintalistát azokról, akiknek meg kellett jelenniük általában véve az esztergomi zsinaton, majd a mintalista után számba vették és számszerűen lejegyezték azokat, akik az az évin – ezen 1516-ot értve – megjelentek, viszont nemcsak ebben az évben használták fel a kimutatáshoz a mintalistát, hanem utóbb még legalább egy későbbi, meg nem határozható évben is. Ebben a későbbi évben keletkezett a 14^r és 15^r közé lejegyzett rész. A mintalista tehát nem azokat rögzítette, akik jelen voltak az 1516. évi esztergomi zsinaton, hanem azokat, akiknek általában véve jelen kellett volna lenniük. Emiatt első megközelítésben az, hogy a minta 1397 és 1516 között mikor keletkezett, nem lenne megállapítható, noha az egyházmegye plébániahálózatának vizsgálata szempontjából egyáltalán nem mindegy, hogy a most vizsgálandó időintervallum elejéről vagy végéről származik-e.

Lássuk az előzetes áttekintés – tehát még nem az összes adat teljes körű elemzésén nyugvó – datálási problémákat és lehetőségeket. A jegyzék 2^v oldala a szász dékánások közül esztergomi joghatósági területként hivatkozik a brassói és szebeni, valamint a kozdi és kézdi dékánásokra.³⁸ Az első kettővel nincs is baj, a második kettővel azonban igen. Ezek ugyanúgy a Szászföldön vannak, de a középkor (szinte teljes) egészében biztosan erdélyi püspöki és nem esztergomi joghatósági területek. Egyetlen évcsoport van, amikor magyarázható ennek a két szász dékánásznak a listára kerülése: azok az évek, amikor Bakócz Tamás kieszközölte 1512 tavaszán II. Gyula pápánál a milkói püspökség és az esztergomi egyházmegye kánoni egyesítését. 1513-ban X. Leó pápa elrendelte, hogy a magukat milkói egyházmegyes papoknak tekintő szász plébánosok juttassák vissza azokat a tizedeket, különösen is a kézdi és kozdi dékánosság tizedeit az esztergomi érseknek, amelyeket elfoglaltak már a két egyházmegye kánoni egyesítése előtt. A szász plébánosok az ügy több szakaszában Rómába fellebbeztek, 1515-ben a magyar királyi udvarban is őket támogató királyi oklevelet igyekeztek nyerni.³⁹ Annak tehát, hogy esztergomi joghatósági listán ne két, hanem négy szász dékánosság bukkanjon fel, közvetlenül a feltételezett 1516-os másolati dátum előtti években van értelme, 1397-ben nemigen. A tornai főesperes a lista 13^v oldalán kétszer fordul elő: először „plebanus de Thornia habet sub se vigintiquinque plebanos”, majd ugyanennek az oldalnak az aljára vetett megjegyzések között „archidiaconus Thornensis dat unum florenum” alakban. C. Tóth Norbert kutatásai szerint a tornai plébánosok valamikor 1423 és 1448 között vették fel a főesperesi címet, az 1470-es évektől kezdve pedig elhagyták a plébánosságukra való utalást.⁴⁰ A lista vegyes terminológiája e tekintetben arra utalhat, hogy több, különböző időből származó szövegréteg van, a tor-

38 Előbbire lásd Somogyi Szilvia: A brassói dékánosság plébánosai és plébániahálózatának jellegzetességei a 15. században. In: *Ezerarcú Erdély. Politika, társadalom, kultúra*. Szerk. Tóth Áron et al. Kolozsvár, 2019. (Studia Historica Transylvaniensia 2) 35–75. Utóbbi kettőre lásd Hegyi: A plébánia fogalma, 13. 86. j., [6.] térkép.

39 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 237359. és MNL OL Diplomatikai Levéltár (= DL) 37061. A Milkó-ügyről részletesebben lásd Somogyi Szilvia: *A brassói dékánosság középkori kézikönyve. A kánonjog gyakorlati alkalmazása a középkori Magyarországon*. Bp., 2021. [Doktori disszertáció] 89–94.

40 C. Tóth: *Az esztergomi székeskáptalan*, III. 45.; Uő: A tornai főesperesség kialakulása és egyházi hovatartozása. *Egyháztörténeti Szemle* 20 (2019) 4. sz. 11–24.

nai főesperes terminus pedig, ha hiszünk a kutatás adatainak, leginkább a 15. század első harmada, közepe utánra keltez, 1397-re nemigen. Nézzünk egy-két még apróbb adatot. A nógrádi főesperesség egyik plébániáját a 6^r oldalon a lista 'Homokhterenne' névalakban hozza: a ma Mátraterenye névre hallgató település korábbi neve a helytörténeti szakirodalom szerint Atyásháza volt, a Homokhterennei család 1404-ben, valamint 1418-ban kapott rá adományt, ez utóbbitól kezdve adatható a Homokhterenye név.⁴¹ Ilyen módon ennek a plébániának a neve ebben a formában 1418 után kerülhetett fel a listára, 1397-ben biztosan nem. A lista forráskritika szempontjából leginkább zavarba ejtő elemei a 2^r oldalon a bencés apátságok között feltüntetett Tereske és a visegrádi Szent András-monostor, valamint a premontrei apátságok között feltüntetett Csut és Zsámbék. Utóbbiakról a szakirodalom alapján tudjuk, hogy azokat Mátyás király 1475 és 1477 között a pálosoknak adta, előbbieket közül Tereskét 1494-ben juttatta II. Ulászló az Esztergom-szigeti bencés apácáknak, a visegrádi Szent András-monostort pedig szintén II. Ulászló 1493 táján a pálosoknak.⁴² A monostorlista önmagában és adatalemeiben való szereplése is számos kérdést vet fel az 1516 előtti bencés rendi reform éveiben. A fenti példák alapján a legvalószínűbb, hogy a lista esetén is olyan típusú keletkezéssel kell számolnunk, mint a késő középkori esztergomi zsinati könyv és az esztergomi egyházlátogatási jegyzőkönyv „modus et ordója” esetén, azaz a szöveg több szövegrétegből áll össze, ezek egymásra rakódtak, szétszalazásuk az adatjegyzék esetén még nehezebb, mint a szövegek esetén. A szövegrétegek az esztergomi egyházmegye több időpillanati képerre utalnak, ezeknek az időpillanatoknak a döntő többsége a 15. század közepe és 1516 közötti, ebből adódóan – szerintem – a lista felhasználható az esztergomi egyházmegye 15. századi plébániahálózatának rekonstrukciójához, de szinte minden adat esetében csak a szükséges kritika után.

Mielőtt valóban rátérek a lista plébániaszámára, még egy utolsó rövid forráskritikai kitérő szükséges. C. Tóth Norbert az összes fellelhető forrás tükrében vizsgálta az esztergomi székeskáptalan 15. századi személyi összetételét, illetve ezzel összefüggésben azt is, hogy a testület tagjai különböző időben keletkezett forrásokban milyen sorrendben követték egymást és milyen volt az ülésrendjük a káptalanban.⁴³ Ebben a tekintetben a források nem mutattak teljes következetességet. A sorrendekben minket ezen a helyen csak a főesperesek érdekelnek, akiknek egymás utáni rendje szintén nem mutatott tökéletesen egységes képet a vizitációs jegyzőkönyvben és a 15. század közepi ügyvédvalló oklevelekben. A jelen helyen vizsgált, úgynevezett 1516. évi jegyzék részben megmagyarázhatja a sorrendek közötti eltérést. A főesperességek listázásának fizikai sorrendje alapján ugyanis az egyik típusú forráscsoporthoz, a 15. század közepi ügyvédvalló oklevelekhez áll közelebb – ez szintén egy érv arra vonatkozóan, hogy használható a 15. század második fele plébániahálózatának rekonstrukciójához –, ha viszont áttrendezzük a főesperességeket az alájuk tartozó plébániák/parochiális egyházak száma szerint, akkor a vizitáció sorrendjéhez áll közelebb. Ebből az következne, hogy a források egy jelentős részéből kihámoz-

41 Borovszky Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye.* Bp., 1911. 53.

42 F. Romhányi Beatrix: *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon.* Bp., 2000. 20., 75–76.

43 Uo. 12–21.

2. táblázat. A főesperességek sorrendje

Főesperességek	C. Tóth táblázatának sorrendje: az ügynevezett 1397. vizitáció ⁴⁴	C. Tóth táblázatának sorrendje: 1456. augusztus 17., ügyvédvallás ⁴⁵	C. Tóth táblázatának sorrendje: 1459. április 3., ügyvédvallás ⁴⁶	Ügynevezett 1516-os lista fizikai sorrendje ⁴⁷	Ügynevezett 1516-os lista plébániaszám alapján rendezett sorrendje
1.	nyitrai	nyitrai	nyitrai	cathedralis	nyitrai 141
2.	nógrádi	nógrádi	nógrádi	nyitrai	nógrádi 109
3.	gömöri	barsi	barsi	nógrádi	honti 108
4.	honti	-	-	barsi	gömöri 88
5.	barsi	gömöri	gömöri	gömöri	barsi 61
6.	komáromi	komáromi	zólyomi	honti	komáromi 42
7.	sasvári	zólyomi	komáromi	komáromi	tornai 25
8.	zólyomi	sasvári	sasvári	zólyomi	cathedralis 23
9.	tornai	-	-	sasvári	sasvári 23
10.				tornai	zólyomi 16

44 C. Tóth Norbert: *Az esztergomi székeskáptalan a 15. században. I. A kanonoki testület és az egyetemjárás.* Bp., 2015. (Subsidia ad Historiam Medii aevi Hungariae Inquirendam 7) 13. 1. táblázat.

45 Uo.

46 Uo.

47 Innen és a másik oszlopból kihagytam a kun területeket és a pozsonyi prépostságot, amelyek helye és plébániaszáma az 1. táblázatban látható. Ennek oka, hogy a mondanivaló szempontjából ennek nincs jelentősége ezen a helyen. (A két kun terület a honti főesperesség után következik, a pozsonyi prépostság a sasvári főesperesség után, és a feltüntetett tornai csak a pozsonyi prépostság után.)

ható lejegyzési sorrend valamiféle régi szokáson alapulhat, de ez a régi szokás szerinti sorrend nem tükrözi feltétlenül az egyes főesperességek egymáshoz viszonyított erőssorrendjét, plébániaszámát és jövedelmi viszonyait a 15. század második felében.⁴⁸

A fenti forráskritikai problémák szem előtt tartásával lássuk a jegyzék „nyers plébániaszám” adatait. A 14. század végének egyházi közigazgatásáról készült, máig használatos egyik legismertebb térképet Koszta László tervezte és közölte még 1994-ben.⁴⁹ A térképen az esztergomi érseki tartomány területéhez sorolódnak az alábbiak: 1. esztergomi főesperesség, 2. pozsonyi prépostság, 3. komáromi főesperesség, 4. nyitrai főesperesség, 5. barsi főesperesség, 6. zólyomi főesperesség, 7. liptói főesperesség, 8. honti főesperesség, 9. nógrádi főesperesség, 10. gömöri főesperesség, 11. tornai főesperesség, 12. szepesi prépostság, 13. szebeni prépostság és brassói dékánosság. A fentiek közül a liptói (fő)esperesség adatai szerepelnek bár az 1516-os jegyzékben, de nem önállóan, hanem a honti főesperesség alatt.⁵⁰ Ennek egyszerű oka van, Fügedi Erik már 1944-ben leírta a nyugati Felvidék egyházi szervezetét vizsgáló tanulmányában, hogy a középkori liptói főesperesség egy olyan történeti konstrukció, amely Ortvy Tivadar forrásközlése nyomán állt elő és vonult be a történettudományba.⁵¹ Ugyanakkor talán ez a furcsaság okozza azt, hogy a honti főesperes helye a főesperesek közötti sorrendekben és ülésrendben kicsit „csúszkál”, miután a főesperesség plébániáihoz a liptói kerület plébániáit is hozzászámolva jelentőségében felér a nógrádihoz és gömörihez – ha a nyitraihoz nem is –, magában azonban nemcsak a gömöri múlja felül, hanem talán még a barsi is megközelíti. Az úgynevezett 1516-os lista másik fájó hiánya a szepesi prépostság adatainak mellőzése. Ez könnyen magyarázható: a szepesi prépost személyében köteles volt az esztergomi zsinaton megjelenni – a lista egy pontján említik is –, de a prépostság plébánosai a 15. század egy jelentős részében nem az esztergomi zsinatra mentek, hanem a szepesi prépost által tartott zsinatra.⁵² A brassói és szebeni dékánok, valamint a tornai főesperesség a plébániák tételes felsorolása nélkül szerepelnek a jegyzékben.

Az úgynevezett 1516-os forrásunk az esztergomi (székesegyházi), nyitrai, nógrádi, barsi, gömöri, honti, komáromi, zólyomi, sasvári főesperességekből és a pozsonyi prépostságból összesen 727 az esztergomi egyházmegye zsinatán megjelenni tartozó plébániát/*ecclesia parochialist* jegyez fel. A számhoz könnyen hozzá tudjuk adni a tornai főesperesség tételesen nem listázott, de 25 plébániával említett területét, így 752 plébániát kapunk. Könnyebben becsülhetjük meg a brassói dékánosság plébániaszámát, ami még 14 plébánia, így a szám 766-ra hízik. Ez a 14 plébánia más források alapján is adatolható a 15. században.⁵³ Valamivel nehezebb a szebeni dékánosság esete. Ehhez a korábbi szakiro-

48 Ráadásul ezek a számok több esetben akár olyan közel is állhatnak egymáshoz, pl. a nógrádi és a honti főesperesség esetén.

49 *Korai magyar történeti lexikon*. Főszerk. Kristó Gyula. Bp., 1994. [A 184. és 185. oldalak közötti kihajtható térképet Koszta László tervezte.]

50 Buják: Liptó, 143.

51 Fügedi: Középkori település és egyházi szervezet, 121.

52 Buják Gábor: Stock János és a szepesi egyház kiváltságai. In: *Mátyás király és az egyház*. Szerk. Fedeles Tamás. Pécs, 2019. 221–222.

53 Lásd Somogyi: A brassói dékánosság plébánosai, 35–75.

dalom hol 23, hol 24 plébániát számolt hozzá, ám Hegyi Géza hívta fel a figyelmet arra, hogy ezek a szerzők nem vették figyelembe, hogy a szebeni káptalan területén feküdt a később önállósult újgyházi és sinki surrogatiák területe.⁵⁴ Karl Reinert szerint – ezt az adatot Thoroczkay Gábor idézi a szebeni prépostság korai történetéről írt tanulmányában – a szebeni prépostság területét 60 egyház alkotta.⁵⁵ Az erdélyi szász egyházakról a kora újkori és újkori szász történeti hagyomány másolati könyvekben fenntartott egy jegyzéket. Ennek címe: *Catalogus octo capitulorum parochialium in Transilvania, quorum priora tria spectant ad dioecesim Strigoniensem, posteriora quinque ad dioecesim Albensem, ex regesto M. Johannis Honteri Coronensis descriptus*.⁵⁶ Azaz a szász hagyomány szerint azok az egyházak szerepelnek benne, amelyeket a reformátor Johannes Honterus szedett lajstromba a 16. század közepén, nyilvánvalóan azzal a céllal, hogy a szászok által lakott területek felekezeti integrációja ezeken a területeken mihamarabb megtörténhessen. Ezen a listán a brassói dékánóság 14 ismert települése mellett a szebeni dékánásznál 24 település olvasható. A címfelirat értelmében a harmadik, esztergomi érsekséghez tartozó alatt a hajdani szebeni káptalan területén fekvő (*surrogatia Cibiniensis capituli*) 22 plébánia szerepel még. Ennek a nagyon értékes listának a középkori viszonyokra való alkalmazhatósága még megvizsgálandó, ám most feltételesem nem 24 és nem is 60 plébániát számolok hozzá a számhoz, hanem ezt a 24+22-t, azaz 46-ot.⁵⁷ (Ez a 46 település és plébánia ott tételesen fel van sorolva.) Így a szám 812-re bővül. A Honterus-féle lista a kozdi és kézdi szász káptalanok alatt 27, valamint 21 egyházat jegyez fel. (Erre a 48-ra a fenti megfontolások alapján lebegő számként tekintek és nem adom hozzá az összeghez.)

A szeptesi prépostság késő középkori viszonyairól Buják Gábor remélhetőleg a lipitói egyházszervezetet elemző tanulmányához hasonlóan részletes disszertációt készít. Egyelőre az egyik lehetőség, hogy azt a számot használom a szeptesi prépostság esetén, amely a Váraljai Szaniszló prépost által 1545-ben megtartott préposti zsinat iratanyagából nyerhető ki. Ez fenntartotta az az évi zsinat rendtartását, ordóját, négy napra osztva be a zsinaton részt vevő plébánosokat a liturgikus események celebrálására. Ez a lista nem csupán a 24 szeptesi plébános testvérületének plébánosait rögzíti, hanem tételesen összesen 43 plébánost.⁵⁸ Ennek a 43 plébánosnak a helye a Szepesség templomhálózatában utóbb vizsgálándó, ez azonban nem az én feladatomban. Hogy itt most a 43-as plébániaszámot használom, azt az indokolja, hogy feltételezhetően még a középkori állapotokat rögzíti a forrás, ráadásul az úgynevezett 1516-os jegyzékben is a zsinaton részt vevők szerepelnek, miként

54 Mályusz: *Egyházi társadalom* [2007.], 125.; Hegyi: A plébánia fogalma, 4. 18. j.; Solymosi László: Az esztergomi egyházmegye legrégebbi ünneplajstroma. In: *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter. Bp., 1998. 95.

55 Thoroczkay Gábor: A szebeni prépostság történetének főbb kérdései a XIV. század közepéig. *Fons* 19 (2012) 37–55., kiül. 53.

56 Endangered Archives Programme. EAP040/1/3/75. 63. fénykép. <https://eap.bl.uk/archive-file/EAP040-1-3-75#?c=0&m=0&s=0&cv=62&xywh=1206%2C263%2C1936%2C1157>. (Legutóbbi megtekintés: 2025. április 14.)

57 Hegyi Géza szíves szóbeli közlése alapján a Honterus-jegyzék középkori plébániaszámok becslésére való felhasználása nagyon problémás, ám az így nyerhető szám szinte egészen pontosan megegyezik azzal (45–47 plébánia), amelyre ő saját kutatása alapján a terület késő középkori plébániaszámát becslili.

58 Somogyi: Nagyszombat hajnalán, 31.

a szepesi jegyzékben is. Ebből a megjegyzéséből már következik, hogy szerintem nem mindenki, ezt lentebb fejtem ki részletesen. Ezzel a plébániaszám 855-re bővülne. A másik lehetőség, hogy annak az 1520-as szepesi tizedjegyzéknek az adatait használom, amelynek segítségével Buják Gábor rekonstruálta a Szepesség plébániahálózatát.⁵⁹ Ezen mintegy száz egyházi személy szerepel, akik közül a jegyzék 70-et egyértelműen a *plebanus* terminussal illet. Így a szepességi adatokkal együtt a becsült plébániaszám nem 855-re, hanem 882-re bővülne.

Az úgynevezett 1516-os listán még két adatscsoport van. Az egyik a két csoportba rendezett 44 plébániája a kun területeknek, ezt egyelőre szintén lebegő adatszámnak veszem. Hozzáadom viszont a plébániaszámhoz azt a száz plébániát, amely nem a főesperesek, prépostok és dékánok alatt szerepel, hanem amelyek *exempt* plébániákként közvetlenül az esztergomi joghatóság alá tartoztak, azaz, ha úgy tetszik, A-listások (lásd az 1. ábrát), és nemcsak az úgynevezett 1516-os jegyzékből, hanem Görög Mátyás vikárius 1562-es jegyzékéből is tételesen ismerjük őket.⁶⁰ Ezzel az esztergomi egyházmegye plébániaszáma, illetve egészen pontosan *mutatis mutandis* azoknak a *parochialis* egyházak élén álló papoknak a száma, akik az esztergomi egyházmegye joghatósága alatt álltak és – a szepesieket kivéve – az esztergomi egyházmegye zsinatán tartoztak megjelenni, 955-re (vagy 982-re) változik. Ha az adatnak hitelt adunk, akkor tehát elvileg – legalábbis és csak és kizárólag a vizsgálható esztergomi egyházmegyében – azzal kellene számolni, hogy a parochiális egyházak száma a 14. század első harmada és a 15. század vége között majdnem megduplázódott.

A nógrádi és a gömöri főesperesség példája és némi kitekintés

A német kutatás úgy becsülte, hogy a birodalmi területen – apró regionális különbségekkel – a középkori népesség mintegy 80-90 százaléka vidéken élt és földműveléssel foglalkozott.⁶¹ Enno Bünz megfogalmazásával élve e népesség számára a keresztény világ „intézményi jelenvalóságát” a plébánia jelentette. Az úgynevezett 1516-os plébániajegyzék pusztá számadatai már első pillantásra is azt a kérdést hordozták számomra, hogy közelebb lehet-e kerülni egy-két szám és egy jegyzék alapján annak megértéséhez, hogyan kell elképzelni a középkori Magyar Királyságnak ezeken a vidéki területein, a lakosság

59 Buják Gábor: A plébánosi testvértületek mint a plébániaszervezet alapjai a Szepességben. In: *Prépostok, apátok, vikáriusok*. Szerk. Ribi András. Pécs, 2021. 163–213.

60 A két jegyzék számadatai ezen a ponton minimálisan eltérnek egymástól és mindkét szám jelentősen eltér a középkori jegyzékekből más helyről ismert *exempt* plébániaszámtól. Utóbbiakra lásd Kiss Gergely: *Az esztergomi érsek néhány kiváltságlevelé*. In: *Arcana tabularii. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére*. I-II. Szerk. Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél. Bp.–Debrecen, 2014. I. 257–259. Utóbbiakra lásd Somogyi: Nagyszombat hajnalán, 46–47. A listák közötti különbséget szeretném utóbb megvizsgálni, de nem ebben a tanulmányban.

61 Enno Bünz: *Landwirtschaft und Dorfgesellschaft im ausgehenden Mittelalter. Zur Einführung*. In: *Landwirtschaft und Dorfgesellschaft im ausgehenden Mittelalter*. Hrsg. Enno Bünz. Ostfildern, 2020. 17.

jelentős részének a szentségeket kiszolgáltató, a lelkek gondozását végző egyházi szervezetet.

Több okból a nógrádi és a gömöri főesperesség adatait kezdem el először vizsgálni. Egyrészt a plébániaszámok adatai alapján – ha eltekintünk a lipitói szervezetet magában foglaló, ezért kicsit különlegesebb honti főesperességtől, valamint a jogállása miatt megint csak különleges pozsonyi prépostsági területtől⁶² – a legjelentősebb nyitrai főesperességet a nógrádi és a gömöri főesperesség követi az esztergomi egyházmegyében. A nyitrai főesperesség plébániahálózatának rekonstruálását Fügedi Erik részben elvégezte. A nógrádi és gömöri főesperesség további előnyei, hogy viszonylag hasonlóak a birtokviszonyaik, így nem királyi vagy bárói nagybirtokok fekszenek köznemesi kézen levő terület mellett, hanem nemesi a nemesi mellett. Ezt azért kell számba vennünk, mert bátran feltételezhetjük, hogy a birtokosok és a kegyurak személye sok tényezőt befolyásol(hat) a plébániaszervezet alakulása során. A nógrádi és gömöri főesperességeknek forrásadottságok szempontjából is hatalmas előnyük van az ország számos területével szemben. Nógrád vármegyéből nemcsak egy 1457. évi, félforintos adó beszedése nyomán keletkezett adójegyzék és portaszámai ismertek – amelyek alapján utóbb tovább lehet majd finomítani a kutatást –, hanem a jegyzéket Kádas István ki is adta, a helyneveket azonosította, így ez a forrás nagyon jól használható megyei kontrollforrás.⁶³ Természetesen ez azzal a megkötéssel igaz, hogy Nógrád vármegye és a nógrádi főesperesség között nem teljes az átfedés, hiszen bár Nógrád vármegye világi igazgatási területének nagyobb részét valóban az esztergomi egyházmegye nógrádi főesperessége fedte le, a vármegye kisebb, déli része azonban a váci püspökség nógrádi (váci) főesperességében helyezkedett el. A gömöri főesperesség esetén szintén van használható világi kontrollforrás, az Engel Pál által 1989-ben közzétett 1427. évi Gömör megyét is leíró kamarahaszna-összeírás.⁶⁴

Történeti földrajzában Györffy György 54 Nógrád vármegye területére eső és a pápai tizedjegyzékben szereplő plébániát gyűjtött össze.⁶⁵ Ezek döntő többsége az esztergomi egyházmegyei nógrádi főesperesség területére esik, de a listán szereplő helységek egy csekély része, maga Vác városa például értelemszerűen a váci püspökség területén helyezkedtek el. Szintén Györffy becslése nyomán az Árpád-korban 290 lakott hellyel számolhatunk, ez a szám szerinte a 15. századra mintegy negyedével lett több, számszerű becslése alapján egészen pontosan 370.⁶⁶ A Kádas István által közzétett 1457. évi Nógrád vármegyei adójegyzékben szereplő lakott helyek száma ettől a becsléstől minimálisan tér el felfelé, azon 383 szerepel belőlük.⁶⁷ A pápai adójegyzékben szereplő körülbelül 45-50 plébániával szemben azonban az úgynevezett 1516-os jegyzékben a nógrádi főesperesség

62 Erről részletesen lásd C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Mikó Gábor: *A pozsonyi prépost és káptalan vizsálja (1421-1425)*. Bp., 2014.

63 Kádas István: *Nógrád megye adójegyzéke 1457-ből*. In: *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Weisz Boglárka. Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 31-82.

64 Engel Pál: *Kamarahaszna-összeírások 1427-ből*. Bp., 1989. (Új Történelmi Tár 2) 57-94.

65 Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I-IV. Bp., 1987-1998. IV. (Liptó, Maramaros, Moson, Nagysziget, Nógrád, Nyitra, Pest és Pilis megye) 223-224.

66 Uo. 223.

67 Kádas: *Nógrád megye adójegyzéke*, 31-82.

parochiális egyházainak száma 109 volt. Györffy Gömör vármegye Árpád-kori lakott helyeinek számát 220-ra becsülte, összegző táblázatában a pápai tizedjegyzék alapján a gömői főesperesség esetén 60 egyházat azonosított.⁶⁸ Az Engel által kiadott 1427. évi kamarahaszna-összeírás 292 lakott hellyel számolt.⁶⁹ Az úgynevezett 1516-os jegyzékben a gömői főesperesség parochiális egyházainak a száma pedig 88 volt.

Lássuk a pusztaszámok mögötti tendenciákat:

1. Egyrészt a lakott helyek száma nagyjából azonos mértékben nőtt a két terület esetén (27–33%), másrészt a parochiális egyháznak feltételezett templomos helyek száma mindkét terület esetében nőtt, mindkét főesperesség esetén a növekedés aránya jelentősen magasabb, mint az országosan korábban becsült 15 százalékos átlag. A két területen a növekedés üteme egymástól is jelentősen és érdemben eltér: míg a nógrádi főesperesség esetén duplázódásról is szó lehet, a gömői főesperesség esetén a növekedés ennél szerényebb (de még így is csaknem eléri az ötven százalékat).

2. Szinte nincs arra példa, hogy egy plébánia szerepel a 14. század végi pápai tizedjegyzékben, de nem szerepel az úgynevezett 1516-os listán. Amikor akad mégis egy-egy ilyen, ott mindig azonosítási nehézség, hiba, illetve az okozza az anomáliát, hogy esetleg egy-egy nevet nem oda jegyeztek fel, ahol várnánk, esetleg *exempt* plébánia és nem a főesperességi beosztásban keresendő. Ebből az következik, hogy a plébániaszervezet a középkor folyamán a Magyar Királyságban is nagyon statikus.

Megállapíthatjuk-e, hogy hol és milyen módon szaporodtak a parochiális egyházak az esztergomi egyházmegye főesperességeiben a 14. század első harmada és a 15. század vége között? Szórványos forrásaink példái nyomán rögvest zavarba ejtő és a kérdések számát növelő kép tárul elénk: a Gömör vármegyei Panyit [Gömörpanyit, ma Gemerská Panica, Szlovákia] falu például egészen egyértelműen hiányzik a pápai tizedjegyzékből, papja azonban az úgynevezett 1516-os listán szerepel azok között, akik megjelenni tartoznak az esztergomi zsinaton. Panyit közvetlen közelében található két egyházas hely, ezek papjai szerepelnek a pápai tizedjegyzékben: a gömői vár csaknem 3,5 km-re, míg Tornalja mintegy 5 km-re feküdt Panyittól, mindkettő belátható távolságnak tűnik annak feltételezéséhez, hogy ezen egyházak egyikébe mentek a hívek misére és a szentségek felvételére. Csanád esztergomi érsek 1349. március 20-án engedélyezte Chelen fia Sándor fiainak, János és Jakab mestereknek, hogy Panyiton kőegyházat építhessenek Szent Anna tiszteletére. Az érsek okleveléből az is kiderül, hogy a faluban korábban is kápolna és temető – *capella* és *cimiterium cum sepultura* – állt. A kérvényezők a kőegyházat azonban nem ezek helyén építhetik meg, mert a kápolna és a temető ingoványos területen fekszik, ám az érsek kötelezi őket a régi kápolna és a temető helyének megtartására és körbekerítésére.⁷⁰ A fentihez hasonló eset zajlott le a szintén a gömői főesperesség területén fekvő Kálosa

68 Györffy: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, II. (Doboka, Erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras, Gömör és Győr megye) 476–478.

69 Engel: *Kamarahaszna-összeírások*, 76–93.

70 *Anjou-kori oklevéltár*. I–LIII. Szerk. Nagy Imre et al. Bp.–Szeged, 1878–2023. XXXIII. (1349) 112–113.; MNL OL DL 25133.

[Galsa, ma Kaloša, Szlovákia] esetén. 1375-ben Tamás esztergomi érsek engedélyt adott a helyi nemeseknek, hogy az ottani, Szűz Mária tiszteletére épített kápolnában a pap a keresztséget és minden egyéb szentséget is kiszolgáltathasson. A szöveg alapján nyilvánvaló, hogy a kálosoiak korábbi parochiális egyháza Vályon volt, melynek papja valóban szerepelt már a pápai tizedjegyzékekben is. A Vály és Káloso közötti távolság nagyjából 4 kilométer, a nemesek mégis részben a távolsággal, részben pedig a vályakkal kapcsolatos vitával indokolták a kérésüket.⁷¹ Ebben az esetben szabályos (egyházi) szeparáció – a német szakirodalomban használt terminus szerinti diszmembráció – történt. Mindkét eset hitelesíti az úgynevezett 1516-os listát, mert Gömörpanyit és Káloso a pápai tizedjegyzékekben még nem szerepelnek, előbbiben azonban már igen. A két forrás felhívja azonban a figyelmet több problémára: mindkét eset a 14. században történt, egyik csupán mintegy 15 évvel, a másik pedig bő negyven évvel a pápai tizedjegyzék keletkezése után.

Elvileg tehát elképzelhető, hogy az új plébániák egy jelentős része már a 14. században megalakult, ám erről mi a legtöbb esetben csak az úgynevezett 1516-os listáról értesülhetünk. Egyszer sem előzmény nélküli a parochiális egyház létrehozása, mindkét esetben hosszú ideje létező kápolna állt a faluban. Az elsőnél valóban új építkezéssel is járt a parochiális egyház megalapítása, bár sejthetjük, hogy talán csak kényszerű okokból – a régi kápolna és temető ingoványos, mocsaras helyen feküdt –, a másodikonál viszont a korábbi kápolnában szolgáltatták ki azokat a szentségeket is, amelyeket ott korábban nem szolgáltattak ki. Ez egy alább még érintett problémára mutat rá: ahol írott forrásaink elpusztultak, ott a szervezet változása régészeti módszerekkel sem biztos, hogy megragadható. Mindkét esetben világi kezdeményezésre történt a falvak kápolnájának parochiális egyházzá emelése, így a föld birtokosának szerepe nyilvánvalóan jelentős lehetett az építkezés finanszírozásában és a parochiális egyház dotálásában egyaránt.⁷² A plébániaszervezet kiépülését, a parochiális egyházak számának gyarapodását így egy terület birtokviszonyainak megváltozása a 14. vagy a 15. század folyamán érdemben befolyásolhatta.

Az esperességek és esperesek korai történetét Szentirmai Sándor még 1957-ben, a főesperesek jogállásáról írott terjedelmes német nyelvű tanulmányában érintette.⁷³ Az utóbbi évtizedekben azonban az egyháztörténeti kutatás érdeklődése sokkal inkább a székes- és társaskáptalani archontológiák készítése felé fordult, így a tanulmány megírása óta eltelt hetven évben a nehezen kutatható esperességek és esperesek kérdéskörét alig érintette, noha szerencsés kivételként említhető Hegyi Géza 2020-ban az erdélyi egyházmegye esperességeiről írt tanulmánya.⁷⁴ Szentirmai jelentős tézisei közé tartozik, hogy az espereseket eredetileg egész főesperességek élére nevezték ki, ennek korai eseteire is van példa, ám a 14. század elejétől a megállapítás már bizonyítható. Feltételezése szerint az

71 MNL OL DL 41966.

72 Ennek megvilágítására egy szemléletes esettanulmány: Csiba Balázs: A sülyi Szent Anna-kápolna alapítása (1521). *Egyháztörténeti Szemle* 22 (2021) 4. sz. 145–160.

73 Alexander Szentirmai: Das Recht der Erzdechanten (Archidiakone) in Ungarn während des Mittelalters. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 43 (1957) 132–201.

74 Hegyi Géza: A középkori erdélyi egyházmegye esperességeiről. In: *Arhitectura religioasă din Transilvania/ Középkori egyházi építészet Erdélyben/Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania*. VI. Szerk. Szócs Péter Levente. Szatmárnémeti, 2020. 355–367.

esperesek élethosszig működtek, főesperesi kinevezésük a 15. századtól bizonyítható oklevelekkel. Szentirmai első példája arra az esetre, amikor egy esperes nem a főesperesség egészét felügyelte, éppen az esztergomi egyházmegye nógrádi főesperességéből származik, 1262-ből. További jelentős megállapítása, hogy míg a forrásanyagban az esperesekre használt latin terminus következetesen a *vicearchidiaconus*, addig körzeteik elnevezéseként a *vicearchidiaconatus* nem jellemző. Eckhart Ferencre hivatkozva azt is leszögezte, hogy feltételezhető az esperességek területének párhuzamossága a világi igazgatás megyei járásaival (*districtus, reambulatio*). Feltételezte továbbá az esperességek elnevezései nyomán, hogy az esperesi hálózat az általa tárgyalt időszak folyamán, azaz lényegében a 13. század végétől kezdődően, javarészt pedig a 14. században alakult ki, ahonnan példái többsége származott.⁷⁵

Tegyük ezeket a megállapításokat mérlegre a nógrádi főesperesség esetében. A Szentirmai által ismert és idézett 1262. évi nógrádi esperesi adat az egyik első ismert korai eset a Magyar Királyságból azzal kapcsolatban, hogy két parochiális egyház összevész a körzeteiket illetően, és vitatják, hogy egy adott falu az egyik vagy a másik egyházhoz tartozik-e. A két szóban forgó egyház a keszi Szent Mihály arkangyal titulusú [Karancskeszi], valamint a berényi Mindenszentek titulusú [Karancsberény]. Hogy a vitatott hovatarozású részről (*villa Iohannis Beren*) dönteni lehessen, a vizsgálattal Miklós nógrádi főesperes öt papot bízott meg.⁷⁶ Külön érdekessége a szövegnek, hogy az oklevélben belül a *parochia* terminus jelöli a két egyház parochiális körzetét, azaz abban az értelemben használja az oklevél fogalmazója, amelyben a későbbi korokban, az idézett részletben pedig Miklós főesperes a *parochia* terminust saját főesperességi kerületére (is) alkalmazza. Szentirmai értelmezésében a felsorolt papok – noha a szöveg nem a *vicearchidiaconus* terminust használja –, Miklós nógrádi főesperesnek olyan esperesi helyettesei, akik a főesperesség egy-egy meghatározott részében látják el a feladatukat. Ennek az értelmezésnek ellentmondhatna, hogy a latin szöveg közülük csak az egyiket, a füleki Lodomért nevezi meg a helyettesként értelmezhető *vicarius* terminussal, és a szó nem többes számban áll. Így aztán felmerülhet egy olyan értelmezés is, hogy csak a füleki Lodomér a helyettes, a többiek pedig a főesperesség papjai közül az említett „idősebbek”. Szentirmai értelmezését támogatja viszont, a fentit pedig gyengíti, hogy a felsoroltak legtöbbje jelentős település papja. Lodomér füleki pap, András losonci, György hugyagi, Penc [Péter?] (ezen a helyen foltos az oklevél) egyháza a forráskiadásban rosszul szereplő Chalan az eredetiben Chalar⁷⁷ formában áll, így Csalárral azonosítható, az ötödik pap, András Dalan

75 Szentirmai Sándor: A főesperesek jogállása Magyarországon a középkor folyamán. In: uő: *A középkori magyar egyház. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok*. [Szerk. Thoroczky Gábor, ford. Buják Gábor.] Pécs, 2021. 90–95. A megyei járásek kutatásával kapcsolatos problémákról és előrelépésekről lásd C. Tóth Norbert: *Lehetőségek és feladatok a középkori járásek kutatásában. Századok* 141 (2007) 391–470.

76 „Quod cum super hoc coram nobis diu fuisset questio ventilata, tandem postmodum dedimus scire ad fidem eorum, qua Deo tenentur, quibusdam sacerdotibus senioribus parochie nostre, scilicet vicario nostro Ladomerio de Filek, Andre de Losunc, Endre de Dalan, Pence de Chalan (sic ed.) et Georgio de Hugog; si villa curui Iohannis, que dicitur Beren, ad ecclesiam Sancti Michaelis de Kezu iure pertineret, vel ad ecclesiam Omnium Sanctorum de Beren.” *Árpádkori új okmánytár*. I–XII. Közli Wenzel Gusztáv. Pest, 1860–1874. III. (1261–1272) 33.

77 MNL OL DF 219425.

néven szereplő egyháza nehezebben azonosítható. Amennyiben Hugyag, Csalár, Losonc és Fülek már a tatárjárás után kiemelt szerepet játszottak a főesperesség plébániaszervezetében, az mindegyik esetében indokolható: mind a négy feltételezett utak csomópontjain helyezkedett el, Hugyag és Csalár az Ipoly középső, Fülek a felső folyásánál, a térképek Hugyag és Fülek esetén az Ipolyon való átkelőhelyet is jeleznek.⁷⁸

Két jelenséget feltétlenül ki kell hangsúlyoznunk. Egyrészt – attól kezdve, hogy jobban értelmezhető adatok maradtak a területi esperesekről – az esperes mindig egy adott település plébánosa, ám egy adott esperességen belül nem mindig ugyanarról a plébániáról került ki, másrészt a fenti, 1262-es oklevél pedig azt jelzi, hogy a papok mely települések egyházai élén állnak, nem pedig azt, hogy mely esperességeken, és azokat hogy hívják. A másik fontos szempont az, hogy térszerkezeti szempontból könnyen elképzelhető, hogy a papok egyik fele a főesperességnek inkább a nyugati és déli, azaz részben a nógrádi főesperességnek a nyugatra a honti főesperességig terjedő szakaszát, dél felé pedig a váci egyházmegye nógrádi (váci) főesperességéig nyúló részét, a másik fele pedig a nógrádi főesperességnek a kelet felé a gömöri főesperességgel érintkező szakaszát „ellenőrizte”. A választás mégis túlságosan Ipoly-medence központú, noha természetesen ez összefügghet a főesperesség korai települési és népesedési viszonyaival.

Ha a térképre vetítjük a pápai tizedjegyzékben említett plébániákat/parochiális egyházakat, valamint az úgynevezett 1516-os jegyzékben szereplőket, akkor valóban azt látjuk, hogy a növekmény Losonc, Fülek és Szécsény körül sűrűsödik. Tehát a nógrádi főesperességben nem az történik, hogy korábban teljesen üres vagy üresebb területeken, mondjuk a főesperesség északi részén kezdenek el gombamód szaporodni a parochiális egyházak, hanem a már korainak tekinthető központok környékén. Nagyarányú növekedés figyelhető meg még a nógrádi főesperesség Nógrád, Diósjenő, Rétság, Érsekvadkert körüli térségében. E főesperességnek ez az egyik olyan része, ahol csak a későbbi listán felsorolt egyházak vannak túlsúlyban. Ez jelezheti a térség szerepének későbbi növekedését, hiszen a kutatás kimutatótt egy Vadkert–Nógrád kereskedelmi utat a 15. század elején.⁷⁹ Azonosítható egy jelentős korábbi előzmény nélküli növekedési gócpont Divény, Lónyabánya és Szinóbánya térségében, amely minden bizonnyal a bányászat megindulásával függ össze. Szintén kirajzolódik a főesperességnek egy területe, ahol sűrű plébániaszervezet látszott a pápai tizedjegyzék idején, azonban a térség a fentiekkel ellentétben nem vonzott magához újabbakat: ez a terület a mai 75-ös út mentén fekszik, ahol Sztrégova, Libercse, Maskófalva és Gács rendelkezett tizedfizető pappal, ám a területen láthatóan nem alakultak új parochiális egyházak a 14. és 15. században. Az úgynevezett 1516-os jegyzék a nógrádi főesperesség területén említ kisebb kerületeket, ezek minden bizonnyal az esperességek. Ezek: Losonc 35 parochiális egyházzal, Szécsény/Szklabonya 32-vel, Ság

78 Györffy: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, IV. Nógrádmegye a XIV. század elején térképmelléklet; Hugyag és Fülek. <http://viamercatoria.abtk.hu/>. (Legutóbbi megtekintés: 2025. október 3.)

79 Vadkert–Nógrád út. <http://viamercatoria.abtk.hu/>. (Legutóbbi megtekintés: 2025. október 3.)

22-vel és Nagyoroszfalu 21-gyel. A gömöri főesperesség esetén a három feltételezhető esperesség Rimaszécs 33, Kerepec 41 és Csetnek 16 parochiális egyházzal.⁸⁰

A gömöri főesperesség plébániaszervezetének alakulása kapcsán ki kell hangsúlyozni, hogy noha e terület plébániaszámban közelíti a nógrádit, a térképen látható tendenciák teljesen eltérnek tőle. Gömörben az egyházak számának gyarapodása korábban üresebb területeken sűrűsödik, például Csetnektől északra egészen Dobsináig, illetve Rimaszécs térségében. Míg a nógrádi főesperességben gyakorlatilag alig lehet olyan lakott helyet találni a 15. század végén, amelytől legfeljebb öt kilométerre ne lenne egy parochiális egyház, addig a plébániák a gömöri főesperességnek az északi, hegyvidéki részein jelentősen ritkábban állnak, és a nógrádi főesperesség „ellátottságát” a gömöri még a déli részein sem éri el. Az úgynevezett 1516-os jegyzék később alkalmas lehet az esztergomi egyházmegye egésze esperesi hálózatának rekonstruálására, annak ellenére is, hogy az egyes esperesi kerületeket a jegyzék nem listázza, így a kerületek határai csak feltételezhetők lesznek és a feltételezések is csak a középkori és későbbi világi járáások, a birtokviszonyok, valamint a későbbi egyházlátogatási jegyzőkönyvek és későbbi egyházszervezet alapján rekonstruálhatók. Annyi jegyzendő meg, hogy az egyes esperességi kerületek plébániaszáma a legtöbb esetben 15 és 40 között alakult. Ez a szám azt figyelembe véve is hihetőnek tűnik, hogy Szászföldön a középkorban egy dékánóság szintén nagyjából ennyi plébániát foglalt magában, valamint a korai újkori katolikus egyházszervezet esperességeinek plébániaszáma is ekörül alakult.

Összegzés és kitekintés: mi mikor történik, mi micsoda és ki kicsoda a forrásban és azon kívül?

A veszprémi egyházmegyében a 14. század közepén a gömöri Panyit és Kálosa esetéhez nagyon hasonló eset zajlott le. 1361-ben a segesi főesperesség szentpáli esperességében a parochiális egyházak leszakadása oly módon történt, hogy a liszói [Somogy vármegye] nemesek engedély kaptak rá, hogy a liszói templom körül temetkezzenek. Ez a templom valójában az esztergomi egyházmegyes esetekhez hasonlóan egy kápolna volt korábban. Azt, hogy a sági Szent Márton-egyház plébánosa nem kényszerítheti többé Liszó és Pátró [Nemespátró, Somogy vármegye] nemeseit, hogy a szentségek felvétele és egyebek miatt Ságra menjenek, a szentpáli esperesség plébánosai és esperesei számára tartott gyűlésen is kihirdették.⁸¹ Az eset különös érdekessége, hogy a pátrói és liszói nemesek között két év múlva valamiféle viszály támadt, amely miatt előbbieket mégsem a parochiális egyházzá emelt liszói Szent Bereck-kápolnát kívánták használni. Az oklevél tanúsága szerint a sági és liszói parochiális egyházak közötti szétválási folyamat már 1332-ben elkezdődött,

80 <https://www.monasterium.net/mom/SK-SNA/4156-SukromnyArchivBratislavskejKapituly/646a/charter>. (Legutóbbi megtekintés: 2025. október 3.); Melnikova: O stave, 136–137.

81 MNL OL DL 5045.

1361-ben történt érdemi fejlemény, és az új viszonyokhoz még két évvel később sem alkalmazkodtak teljesen.⁸²

A forrásokban 1300 és 1320 között bukkannak fel szépen sorban először olyan esetek, amelyek a falusi kápolnákat és a kápolnák falusi anyaegyházait/parochiális egyházait úgy mutatják egymás mellett, hogy egy folyamat részeként az ordinárius püspök misevégezést engedélyez a kápolnában, ám a szentségek kiszolgáltatásának joga és a temetés az anyaegyház birtokában marad.⁸³ A templom körüli felszentelt temető és az oda való temetkezés, mint sarkalatos pontja az anyaegyház jogának, sokszor annyira fontos kérdés, hogy a források *expressis verbis* úgy engedélyeznek csak kápolnaépítést, hogy mellette a *cinterem* létesítését megtiltják.⁸⁴ Ugyanebben a két évtizedben kezdenek megjelenni az első példák olyan le- vagy szétválásokra, amikor kápolnát és mellette létesített temetőt úgy szakít ki az esztergomi érsek a korábbi parochiális egyházból és teszi önálló parochiális egyházzá, hogy egyszerre mind szomszédos jobbágyokat is hozzárendel, átrajzolva az anyaegyház eredeti, korábbi körzetének határát.⁸⁵ Gyakran egy diszmembrációs folyamatnak csak az első szakasza tárul a szemünk elé, mely során a falusi kápolna már átvesz bizonyos feladatokat a szomszédos anyaegyházról, ám más feladatok, jövedelmek és jogok az anyaegyháznál maradnak, többek között az anyaegyház papja állíthat káplánt és/vagy ellenőrizheti azt.⁸⁶ Számos esetben értesülünk a forrásokból akár ebből a két évtizedből, akár a későbbiekben, hogy egy kápolna szeparációja és parochiális egyházzá emelése úgy zajlik le, hogy annak a területnek a világi (vagy akár egyházi) birtokosa kárpótolja az anyaegyházat azáltal kiesett jövedelmeiért, hogy népének egy részét elszakítják. A kárpótlás, kompenzáció általában földbirtokrész adományozásával valósul meg, de érkezhethet más jövedelemtípusban (például beszolgáltatandó állatok, viasz) is.⁸⁷ A szétválást általában – miként az a nyugat-európai forrásoknak is egy közhelye – a létesítendő új parochiális egyház régítől való távolságával, az odajutás időjárás vagy éppen háborús viszonyok miatti nehézségeivel indokolták. A 14. század első két évtizedében már megfogható folyamat az oklevelek tanúsága szerint az 1320-as, 1330-as évtizedtől erősödik, és nemcsak az Anjou-korban, hanem még a Zsigmond-korban is tetten érhető. Ettől kezdve a forrásokban, noha egyre több példa van olyan diszmembrációra, amikor az új egyház minden parochiális egyházi jogot – szentségek kiszolgáltatása, temetés is – megkap,⁸⁸ ám a korszak

82 *Anjou-kori oklevéltár*, XLVII. (1363) 258–259.; MNL OL DL 5159.

83 1307-es esztergomi egyházmegyei esetet lásd *Anjou-kori oklevéltár*, II. (1306–1310) 120. 1318-as győri egyházmegyei esetet lásd *Anjou-kori oklevéltár*, V. (1318–1320) 131.

84 1308-as esetre lásd *Anjou-kori oklevéltár*, II. 137.

85 1307-es esetre lásd *Anjou-kori oklevéltár*, II. 55.

86 1308-as esetre lásd *Anjou-kori oklevéltár*, II. 150. Az 1318-as esetet lásd uo. V. 54. Szintén az 1318-as esetre lásd uo. 96.

87 1308-as példát lásd *Anjou-kori oklevéltár*, II. 150. Az 1326-os példát lásd uo. X. (1326) 350. 1339-es példára lásd uo. XXXIII. (1339) 99.

88 1340-es példát lásd *Anjou-kori oklevéltár*, XXIV. (1340) 284. Az 1345-ös példára lásd uo. XXIX. 483. Az 1349-es példára lásd uo. XXXIII. (1349) 247. Az 1351-es példára lásd uo. XXXV. (1351) 414–415. Az 1368-as példára lásd uo. LII. 272–273.

egészére jellemző, hogy a folyamat lassú, több évtizedes.⁸⁹ Azaz a középkori Magyar Királyságban a 14. században nem úgy kell elképzelnünk új parochiális egyházak születését, hogy hétfőn egy lakott helyen még nincs szentségfelvételi lehetőség, kedden pedig már van, hanem inkább úgy, hogy egy lakott hely világi birtokosa kápolnát épít, és ha a lakosság száma és a birtokos kegyúri státusza stabil, akkor a kápolna fokozatosan szerezhet magának alkalmi vagy rendszeres misetartási jogot vagy akár felszentelt temető létesítésének jogát is, a kápolna káplánja pedig az anyaegyház papjának tudtával és engedélyével akár a keresztelés és házasság szentségét is kiszolgáltathatja, temetést is végezhet a kápolna körüli temetőben, azonban az anyaegyházról való egyházzogi értelemben vett teljes leválás, melynek utolsó lépése a körzetek és jövedelmek elhatárolása, egy sokszor sok évtizedes folyamatnak csak az utolsó eleme. Mivel pedig úgy tűnik, hogy nálunk ennek a folyamatnak a legjelentősebb faktora a birtok birtokosa, a birtok tulajdoni viszonyainak változása ebből a szempontból az egyik legjelentősebb befolyásoló tényező.

Bár kevés olyan példa áll előttünk, amikor bizonyítható – miként 1361-ben a veszprémi egyházmegye segesdi főesperességének szentpáli esperességi gyűlésén –, hogy az esperességek plébánosai számára kihirdették a parochiális egyházak határainak megváltozását és egy konkrét szétválasztást, abban azonban bizonyosak lehetünk, hogy a parochiális egyházak számának gyarapodása és az esperességek kialakulása között az Anjou-kor elejétől fogva ok-okozati összefüggés van. A szeparációs folyamatokban gyakran (1304/1334, 1345, 1355, 1368) találkozunk az esperesekkel mint közreműködőkkel, akár mint aiktól püspökök és főesperesek kérnek helyi érdemi információt döntéseik előkészítéséhez, vagy akiket meghozott döntéseik helyi kihirdetésével és végrehajtásával bíznak meg.

Mielőtt arra a kérdésre kísérelnék meg választ adni, hogy az esztergomi egyházmegyéből mely települések papjai kerültek fel az úgynevezett 1516-os esztergomi zsinaton megjelenni tartozók jegyzékére, szükséges egy rövid kitekintés arról, hogy hogyan képzelhető el a 14. század második felében és a 15. században a Magyar Királyság vidéki területeinek alsó szintű egyházi szervezete. Ennek megértéséhez Szabó István *A középkori magyar falu* című művében egy 1478. évi oklevél adatait tárta olvasói elé. Elemzett forrása egy Szécsi Miklós részére kiadott becsü- és iktatólevél, amely 76 Vas, Veszprém, Csongrád és Baranya megyei faluról mondja meg, milyen egyházi épülettípus áll benne. A 76 faluból 43-ban egyáltalán nem volt semmiféle egyházi rendeltetésű épület ekkor, a maradék 33 település épülettípusai pedig az alábbi módon oszlottak meg, itt szó szerint idézem az eredményeket: „kétornyú egyház és kápolna kőből 1; parochiális egyház és kőkápolna 1; kőegyház toronnyal 7; kőegyház kőtoronnyal 7; kőegyház torony nélkül 5; kőegyház fatoronnyal 3; kőegyház fakápolnával 1; kőkápolna 1; fakápolna temetkezési joggal 2; fa-

89 Gyakran a folyamatról onnan értesülünk, hogy viszály keletkezik az anyaegyház és a kápolna papjai, vagy éppen a különböző birtokosok között a szentszéki bíróságokon, egyházmegyei zsinaton, vagy ilyenekre hiteleshelyi oklevelek utalnak. Erre egy 1381-es példát lásd Bónis György: *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon*. [Szerk. Balogh Elemér.] Szeged, 1997. 162. Egy 1397-es példára lásd *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XV. Szerk. Mályusz Elemér et al. Bp., 1951–2022. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 55, 59, 61) I. (1387–1399) 541. Egy 1414-es példára lásd uo. IV. (1413–1414) 603. Egy 1415-ös példára lásd uo. V. (1415–1416) 195.

kápolna temetkezési jog nélkül 2; fakápolna 3”.⁹⁰ Mivel Szabó István elemzésében akkor nem a parochiális egyházzal és az egyéb típusú egyházzal rendelkező települések közötti különbségre helyezte a hangsúlyt,⁹¹ ezért a latin terminusok megvilágításához és a tipológiához ennek kiegészítésére az ország egy másik területéről származó hasonló forrást használok fel. 1438-ban a jászói konvent jelentette Hédervári Lőrinc nádornak, hogy bejárták Sóvári Soós György sárosi ispán számos Sáros és Zemplén megyében található birtokrészét.⁹² Ezekben a falvakban és lakott helyeken leírták az ott álló egyházi épületeket is. A leírások mutathatják a település egyházának jogállását – azaz, hogy az egyház parochiális egyház-e vagy sem –, valamint az épület típusának jellegét. A 29 lakott helyen összesen 13 parochiális egyház állt, ezeket az *ecclesia parochialis* terminus jelölte. A 13 parochiális egyház összesen 12 településhez köthető, mert Sóváron kettőt is jelölt a forrás. Azonosítható továbbá négy olyan *villa* vagy *possessio*, ahol biztosan csak kápolna, latin terminussal *capella* állt. 12 lakott helyen sem parochiális egyház, sem kápolna nem volt található, bár ezek között előfordult legalább két olyan *praedium* [puszta] is, ahol állandóan ott lakó népességgel nem lehet számolni. A leginkább zavarba ejtő latin terminus az a két településnél jelölt „egyház”, latinul *ecclesia*, ahol a terminust nem egészítette ki a *parochialis* jelző. Azaz e leírt helyeknek – bár és már – majdnem kétharmadában számolhatunk egyházi épülettípussal, a kétharmadnak a többségében az egyház/templom valóban parochiális egyház, de nem mindenhol az. Az esetek egy részében, ahol kápolnákat említenek, ott ezek biztosan leányegházak, és ahol a *parochialis* jelző nélküli egyházak szerepelnek, ott feltételezésem szerint szintén leányegházakkal kell számolnunk és/vagy olyan egyháztípussal, amely a fent leírt szeparációs folyamaton elindult és bizonyos istentiszteleti cselekmények végzése/bizonyos szentségek kiszolgáltatása az adott helyen már lehetséges, de nem mindegyiké. A forrás magukat az épülettípusokat is leírja, Szabó István dunántúli példájához hasonlóan. Az *ecclesia parochialis* az esetek döntő többségében *lapidea*, azaz kőegyház, de előfordul *lignea*, azaz fából épült, vagy részben fából épült parochiális egyház is. Ugyancsak előszeretettel emlékezik meg a forrás arról, hogy a kőegyház *cum turri*, azaz toronnyal ellátott, vagy *sine turri* áll, azaz torony nélküli, és hogy *cum pede campanéval*, azaz haranglábbal rendelkezik-e. A torony kőből és fából egyaránt épülhetett. Összességében a típusok változatos képet mutattak, tehát egy épület fából való építettsége önmagában nem tette alkalmatlanná az egyházat arra, hogy parochiális egyházként funkcionáljon, ez inkább a helyi építőanyagokkal függhetett össze. Fordítva is

90 Szabó István: *A középkori magyar falu*. Bp., 1969. 185.

91 Ráadásul az egyházas helyekre vonatkozó becslésről Kubinyi András megállapította, hogy magasabb a ténylegesnél. Kubinyi András: A nagybirtok és jobbágysága a középkor végén az 1478-as Garai-Szécsi birtokfelosztás alapján. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. 18. Szerk. Töröcsik Zoltán – Uzsoki András. Veszprém, 1986. 197–226. Kubinyi e tanulmányának három fontos állítása, hogy 1. a templomok száma és a népesség összefüggenek egymással, azaz nem a települések száma, hanem a népesség száma a döntő; 2. uradalmanként jelentős különbségek mutatkoznak az egyházas helyek száma tekintetében; 3. az összeírás egésze 34–39 jobbágygazdaságot feltételez egyházas helyenként. Ezeket az állításokat mindenképpen érdemes majd még egyszer megvizsgálni, egyrészt a forrás szövegének nem ide kívánczó részletesebb elemzése után, másrészt pedig az adatokat szükséges majd összehasonlítani azokkal a pl. nógrádi és gömöri adatokkal, amelyek kinyerhetők lesznek a forrásokból.

92 MNL OL DL 57678.

igaz ez: ha egy *capella* kőből épült és esetleg haranglába is volt, attól még funkcionálisan működhetett éppen úgy, mint egy *capella lignea*, azaz fakápolna. A másik sarkalatos pont a temető megléte. Általában a parochiális egyház esetén a források nem részletezik, hogy az *cum sepultura*, azaz temetővel, temetési joggal rendelkezett-e, ám a nem parochiális egyházak és a kápolnák esetében jelzik, hogy *cum* vagy *sine sepultura* működnek.

Az 1478-as és az 1438-as forrás érdemi közös pontja, hogy az ország különböző vidékein és egyházmegyéiben gyakorlatilag ugyanazokkal a terminusokkal írják le a „templomszervezetet”.⁹³ A két forrásból három következtetésre juthatunk. Elsőként, időben és térben statisztikailag szignifikáns különbségekkel kell számolnunk az alsó szintű „templomszervezetben”, ezeket okozhatják időbeli, egyházmegyei, településtörténeti, birtoklástörténeti különbségek. Másodsor, a „templomszervezet” sűrűsödött ugyan a 14. és 15. században, de hogy a parochiális egyházak/lakott helyek és a templomos vagy kápolnás helyek/lakott helyek számának aránya 1:1, 1:2 vagy éppen 1:3, azt minden esetben csak helytörténeti vizsgálattal lehetne eldönteni, de ez a forrásadottságok miatt a középkori Magyar Királyság jelentős részén nehézségekbe ütközik, mondhatni lehetetlen. Harmadjára, rendkívül fontos a régészet és a történettudomány együttműködése, ám annak figyelembevételével, hogy a források alapján egy maradványaiban ma is megfogható középkori épület megléte nem jár együtt magától értetődően azzal, hogy ismeretet szerezhettünk arról, milyen egyházi személyzettel, milyen szentségkiszolgáltatási módokkal számolhatunk ott a 15. században, és hogy az adott épület mint egyház kápolnaként, filiális egyházként vagy parochiális egyházként értelmezhető-e.

Ezek alapján feltételezéseimet, sejtéseimet és a fentiekből adódó következtetéseimet az alábbi pontokba szedve fogalmazom meg.

1. Az egyházmegyei zsinaton azok a plébánosok/papok tartoztak megjelenni mindig a középkor folyamán, akik a lelkek gondozását végezték, a zsinati könyvek is számukra készültek, a szentségek kiszolgáltatását segítő. Minden szentség teljes körű kiszolgáltatására a parochiális egyházak papjai voltak jogosultak. Feltételezésem szerint az úgynevezett 1516-os jegyzékben ezeknek a listája szerepel. Mivel ez egy jóval szűkebb köre a középkori Magyar Királyság vidéki egyházainak – emlékezzünk a szét- és leválási folyamat különböző fázisaiban álló egyházakra, leányegyházakra, kápolnákra –, ezért önmagában régészeti módszerekkel minden bizonnyal sokkal több egyházi épülettípus fogható meg vagy lenne megfogható, mint amekkora a feltételezett parochiális jogállás miatt a listán szereplők száma. A többi egyházas/kápolnás helyen azonban „bőven elfér” az alsópapságnak az a vatikáni forrásokban tömegével megjelenő, Erdélyi Gabriella által leírt része, amely a szentségek felvételére vágyó kisszámú hívőt bátran találhatott magának ott, csak érdemi megélhetést nem.

⁹³ Neumann Tibor hívta fel a figyelmemet arra, hogy a források a korszak bírósági becsíjjegyzékeinek a kategóriáit használják, ezek pedig egész Magyarországon egységesek, miként az egyházi célú épületek becsértékei is. Ez úton is köszönöm segítségét. Werbőczy István: *Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokás-jogának Hármaskönyve*. [Ford. Csiky Kálmán.] Bp., 1990. (Tudománytár) I. 133.

2. A középkori Magyar Királyságban a vidéki plébániaszervezet 14. és 15. századi fejlődését alakító egyik legjelentősebb tényező a világi birtokos személye, a birtokviszonyok változása lehetett.

3. Az esztergomi egyházmegyében a parochiális egyházak számának feltételezhető növekedése a pápai tizedjegyzék és a 15. század vége között a legóvatosabb becslések alapján is jóval meghaladja az országosan korábban becsült 15 százalékot.⁹⁴

4. A plébániák növekedéséből nem következtethetünk automatikusan népesség-növekedésre. Ahol az új plébánia létrejöttét legalább részben meg tudjuk ragadni, ott szinte mindenhol jelentős természetföldrajzi, egyházszerkezet-alakulási vagy birtoklás-történeti viszonyokkal összefüggő regionális különbségeket látunk.

5. Bónis György egyik máig legtöbbet idézett tézise, hogy a szentszékek szervezetének kialakulása és megszilárdulása a 14. század első évtizedének végén kezdődő folyamat, amelynek nagy lendületet adtak az Anjou-kor elején a Magyar Királyságban járt pápai legátusok eljárásai.⁹⁵ Ehhez érdemes hozzátenni, hogy láthatóan ezzel a folyamattal egy időben kezdődik az esperesek feladatainak kiformalódása, az esperességek létrejötte, majd az Anjou-kor második felében számbeli szaporodása. E két folyamat mellé csatlakozik egy harmadik jelenség: az alsó szintű egyházszerkezetben az anyaegyházak szét- és leválási folyamatainak kezdetei. Ezeknek a folyamatoknak egy jelentős része már lejajlott a 14. században, de még a 15. században is tetten érhetők. Feltételezésem szerint a pápai tizedjegyzék a plébániahálózatnak már egy olyan állapotát mutatja, amelyben a folyamat eredményeként létrejött új parochiális egyházak egy része is megjelenik. Ha a jegyzék az Anjou-kor végén készült volna, az az alsó szintű egyházszerkezetnek az úgynevezett 1516-os jegyzékhez nagyon közel álló szintjét mutatná.

6. Egy gyakorlati példán keresztül is leírható a plébánia működése egy nógrádi főesperességben lakó hívő esetében. A középkorban a becslések szerint lassú lóval vagy szekérrel egy öt kilométeres utat egy óra alatt lehetett megtenni. Ugyanez ma egy átlagos tempóban gyalogló, jó kondícióban lévő ember sebessége. Tételezzük fel, hogy a példa kedvéért Jánosnak nevezett emberünk egy olyan helyen élt, ahol bár volt kórház, annak nem volt káplánja, hanem a szomszédos falu parochiális egyházának papja szolgáltatta ki a szentségeket. János apja súlyosan megbetegedett, ezért szükség volt a betegek kenetére. A nógrádi főesperességben az úgynevezett 1516-os lista adatai szerint alig ta-

94 Hegyi Géza hívta fel rá a figyelmemet, hogy van egy egyházmegye, amelynek a számadatai összehasonlíthatók az esztergomi egyházmegyére vonatkozó becslésekkel. A váradi egyházmegye pápai tizedjegyzék alapján becsült plébániaszáma 1330 körül 235. Lásd F. Romhányi: *Kísatlasz*, 167. Az egyházmegye 1552-es összeírásában kb. 330 plébánia szerepel. Lásd *Schematismus historicus venerabilis cleri dioecesis Magno-Varadinensis Latinorum pro anno Domini et millenari MDCCCXCVI*. Nagyvárad, 1896. 51–54. Amennyiben az utóbbi plébániaszámnak hitelt lehet adni a késő középkor végére is, a növekedés a váradi egyházmegye esetében jóval szerényebb, mint az esztergomi egyházmegyében, de a kb. 40 százalékos bővülés itt is fölötte van a korábbi becsléseknek.

95 Bónis: *Szentszéki regeszták*, 636–637. Bónis általánosabb módon megfogalmazott feltételezéseivel szemben az újabb történeti irodalomban már van példa a szentszéki bíróságok szervezetének kialakulásával kapcsolatos részletekre menő elemzésre is. Lásd pl. C. Tóth Norbert: A veszprémi egyházmegyei szentszéki bíróság a középkorban. In: „*Capella reginalis*”. A veszprémi püspökség a középkorban. Szerk. Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. Veszprém, 2021. (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 38) 69–92.

lálunk olyan települést, ahol öt kilométernél nagyobb távolságra feküdt volna egy parochiális egyház. Természetesen a távolságot ebben az esetben kétszeresen kell számolni, hiszen Jánosnak előbb el kellett mennie a pap parochiális egyházáig, majd onnan haza a pappal együtt. Tehát, ha mindenki a helyén volt és mindenki a feladatát végezte, a főesperességben alig volt olyan hely, ahová mai időfogalmaink szerint két óra leforgása alatt ne ért volna oda az, akitől veszélyhelyzetben a középkori vidéki hívő a legtöbbet várta és remélt, gyóntatója és papja.

A jegyzék alapján sokkal pontosabb, részletesebb és differenciáltabb képet rajzolhatunk fel az esztergomi egyházmegyei egyház- és plébániaszervezetről, a fenti megállapítások csak az első áttekintése nyomán születtek.

AZ INSCRIPTIO JOGI TARTALMÁNAK VÁLTOZÁSA A KORA ÚJKORI ERDÉLYBEN

RÁCZ BALÁZS VIKTOR

CHANGES IN THE LEGAL CONTENT OF *INSCRIPTIO*
IN EARLY MODERN TRANSYLVANIA

In the medieval Kingdom of Hungary, by the end of the 13th century, the public perception had already developed that all the landlords owned their property directly or indirectly by the grace of the monarch. Accordingly, there is lively interest in the literature on the royal and princely donations, both as a pillar of the treasury's management, as a political instrument and as a basis for social mobility. However, much less attention has been paid to the diverse legal basis of these donations. In the early modern Transylvania, princes did not necessarily reward their followers with perpetual donations, but the object of the donation was often pledged to the recipient, and it also happened that the donation simply consisted of the possibility of renting. During that period, this type of donation was referred to as *inscriptio*, a term that was also used to describe other legal transactions. This has made it difficult to interpret the term adequately. My study aims to clarify the different meanings of *inscriptio* by distinguishing between them and tracing the changes that occurred in their meanings. This will facilitate a proper understanding of the legal terminology used during this period.

Keywords: Principality of Transylvania, *inscriptio*, pledge, princely and private donations, testaments, contracts

A kora újkor kutatói számára széles körben ismert fogalom a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség jogrendszerében egyaránt jelen lévő *inscriptio*, amellyel számos forrástípusban találkozhatunk. Az uralkodók adományleveleikben gyakran ezen a jogcímén juttattak híveiknek valamilyen földbirtokot, de a kifejezés a hiteleshelyek előtt tett bevállások vagy fogott bírák mint tanúk előtt kötött szerződések formuláiban is sokszor felbukkant, s az örökhatóság is szép számmal „inscriptáltak” házastársaik számára bizonyos jószágokat végrendeleteikben, csak hogy a legtipikusabb példákat említsük. Természetesen e források olvasásakor a kutatók eddig sem mehettek el a kifejezés értelmezésének szükséges-

RÁCZ Balázs Viktor, tudományos segédmunkatárs, ELTE HTK TTI, Kora újkori osztály. A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24 kódszámú egyetemi kiválósági ösztöndíj programjának a nemzeti kutatási, fejlesztési és innovációs alapból finanszírozott szakmai támogatásával és az NKFIH 139281 projekt keretében készült.

sege mellett, de ez általában csak az adott jogügyletre és kontextusára terjedt ki, bár néhanyan általános érvényű definíciók megalkotására is kísérletet tettek. Tekintettel azonban arra, hogy az *inscriptio* látványosan különböző jogok biztosítására hivatott iratokban jelent meg, illetve arra, hogy a szakirodalomban olvasható meghatározások már csak emiatt is gyakran eltérően értelmezték a kifejezést, felmerülhet a kérdés, hogy vajon pontosan értjük-e az *inscriptio* intézményének jogi tartalmát, egyáltalán egy egységes jogintézményről beszélhetünk-e, illetve történtek-e esetlegesen változások e terminus használatában a kora újkor folyamán? E tanulmányban ezért a történettudomány és a jogtudomány módszereinek és szempontjaink párhuzamos érvényesítésével és azok összehangolásával, levéltári alap kutatáson nyugvó forrásfeltárást követően teszek kísérletet a feltett kérdések megválaszolására. Előre kell azonban bocsátanom, hogy kutatómunkám alapvetően az Erdélyi Fejedelemség joggyakorlatára terjedt ki, s ezáltal megállapításaimat is csak Erdély vonatkozásában tekintem érvényesnek, noha azok reményeim szerint a Magyar Királyság kora újkori történetének kutatói számára is nyújthatnak némi támpontot a hasonló jogügyletek értelmezése során.

Az *inscriptio* a szakirodalomban

Az erdélyi források alapján felrajzolható kép ismertetése előtt először érdemes áttekinteni, hogy a történeti-jogtörténeti szakirodalomban milyen kép alakult ki eddig az *inscriptio* ról, kitérve arra is, hogy az egyes megközelítések eltérő volta milyen körülményekre vezethető vissza, s ezek mennyiben mondanak esetlegesen ellent egymásnak, vagy egészítik ki egymást.

A jogtörténeti szakirodalom – amely mindig kiemelt hangsúlyt fektet Werbőczy István *Hármaskönyvének* vizsgálatára – hagyományosan a *Hármaskönyv* I. rész 13. címében olvasható megállapításban látta az intézmény definiálhatóságának kulcsát, ahol Werbőczy az uralkodói adományok egy nemével, a vegyes adománnyal azonosította az *inscriptio* t: „Mixta vero donatio dicitur illa, quae vel praeclaras virtutes etiam summam aliquam pecuniarum complectitur, et talis usitato vocabulo *inscriptio* nuncupatur.”¹ Így például Frank Ignác, Degré Alajos és Eckhart Ferenc is ezzel az azonosítással élve határozták meg az *inscriptio* t,² amely egyébként kétségkívül az egyik alappillére a jogintézmény értelmezésének, de önmagában állva több kérdést vet fel, mint amennyit megválaszol. Bár a *Hármaskönyv* e szöveghelyéből egyértelmű, hogy az *inscriptio* mint vegyes adomány olyan juttatás volt, amelyet az uralkodó a szolgálatokon felül valamilyen pénzösszeg fejében adott, az a szöveghelyből még nem világos – különösen a forrásokból elének táruoló, később bemutatásra kerülő ellentmondásos kép ismeretében –, hogy az uralkodó tulajdont ru-

1 Werbőczy István: *Triparium. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának Hármaskönyve*. [Ford. Csiky Kálmán.] Bp., 1990. (Tudománytár) (= Trip.) I. 13. [82.]

2 Frank Ignác: *A közigazgatás törvénye Magyarhonban*. I–III. Buda, 1845–1847. I. 267.; Degré Alajos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet. Dr. Degré Alajos egyetemi tanár 1950/1951. tanévben tartott előadásai nyomán*. Szerk. Béli Gábor. Pécs, 1950–1951. 153.; Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Bp., 2000. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) 286.

házott-e át a megadományozottra, vagy csupán zálogjogon történt-e az adományozás, és az annak tárgyát képező jószágot az uralkodó visszavásárolhatta, illetve visszaválthatta-e, vagy sem. Nem reflektál ez a meghatározás továbbá arra sem, hogy a *Hármaskönyv* másik két titulusában, a *nil juris* záradék kapcsán (I. 69.),³ illetve a férj és feleség egymás javára tett bevallásainak értékelésekor (I. 110.)⁴ is felbukkanó, de ott már szemmel láthatóan nem az uralkodói adományok egyik nemeként élénk kerülő inscriptiót miként kellene értelmeznünk. Ez utóbbi kérdésben a *Hármaskönyv* különböző modernkori fordításainak készítői sem foglaltak közvetlenül állást: a millenniumi emlékkiadást készítő Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen az *inscriptio* kifejezést minden esetben ideiglenes átruházásként igyekezett visszaadni,⁵ míg Csiky Kálmán beírásaként fordította azt.⁶ Később a művészet-történész-levéltáros Kelemen Lajos szintén élt az *inscriptio* ilyen kevésbé konkretizált meghatározásának eszközével.⁷

A legtöbb értelmezési-definiálási kísérlet azonban a hármaskönyvi meghatározáson túllépve, mindig az adott kutató által vizsgált forrásanyaghoz, illetve a fókuszba helyezett kutatási kérdéshez igazodva két lényegi elem köré csoportosul. Az egyik ilyen szemlélet szerint az *inscriptio* valamilyen szolgálatok fejében való átruházásnak, vagy a korábbi szóhasználatban „érdemdíjazásnak” nevezhető. A jogintézmény ezen jellegzetességet domborították ki például Fogarasi János, Wenzel Gusztáv, Szabó István, Varga Endre és Dáné Veronka.⁸ Mások viszont az *inscriptio* lényegét annak visszaválthatóságában, zálogjellegetében próbálták megragadni, mint például Dósa Elek, Pesty Frigyes, Ember Győző, David Prodan, Kenyeres István, Bogdándi Zsolt, Peres Zsuzsanna, Csermelyi József, Veres Tünde és Virovecz Nándor.⁹ Ugyanerre helyeződött a hangsúly az *Erdélyi magyar szótörténeti tárban*, illetve *A magyarországi középkori latinság szótárában* olvasható meghatározásokban

3 Trip. I. 69. [184.]

4 Trip. I. 110. [237.]

5 Werbőczy István *Hármaskönyve*. [Ford., bev. és utalásokkal ellátta Kolosváry Sándor – Óvári Kelemen, magy. jegyz. kíséri Márkus Dezső.] (= Trip. 1897) In: *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytar 1000–1895*. I–XXI. Szerk. Márkus Dezső. Bp., 1896–1901. (Millenniumi Emlékiadás 1–21) (= CJH) I. 13. [74–75.], I. 69. [144–145.], I. 110. [192–193.]

6 Trip. I. 13. [82.], I. 69. [184.], I. 110. [237.]

7 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) P 50. Berenczey család (= P 50) 1. fol. 535^r.

8 Fogarasi János: *Magyarhoni magános törvénytudomány elemei*. Pest, 1839. 267.; Wenzel Gusztáv: *A magyar és erdélyi magánjog rendszere*. Buda, 1863. 661.; Szabó István: *A jobbágy megnesemítése. Turul 55 (1941) 20.; Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*. Szerk. Varga Endre. Bp., 1958. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 5) 1014.; Dáné Veronka: „Mennyi jobbágya és mennyi portiója”. *Torda vármegye birtokos társadalma a 17. század első felében*. Kolozsvár, 2016. (Erdélyi Tudományos Füzetek 286) 60.

9 Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. I–III. Kolozsvár, 1861. II/2. 332–333.; Pesty Frigyes: *Brankovics György rác despota birtokviszonyai Magyarországon és a rác despota cím*. Bp., 1877. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 6/9) 60–61.; David Prodan: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*. București, 1986. 473–474.; Ember Győző: *Magyarország nyugati külkereskedelme a XVI. század közepén*. Bp., 1988. 21.; Kenyeres István: *A trencsényi vár a XVI. században. Fons 2 (1995) 12–15.*; Bogdándi Zsolt: *A kolozsmonostori konvent a fejedelemség korában*. Kolozsvár, 2012. (Erdélyi Tudományos Füzetek 274) 126–127.; Peres Zsuzsanna: *A családi hitbizományok megjelenése Magyarországon*. Pécs, 2014. 107.; Csermelyi József: *Határon innen, mégis azon túl. Záloguradalmak Nyugat-Magyarországon. Terminológiai kérdések és válaszok*. In: *Micae Mediaevales*. VII. Szerk. Farkas Csaba – Ribi András – Veres Kristóf György. Bp., 2018. 17.; Veres Tünde: *Család- és háztartásvizsgálat a makovicai uradalomban. Agrártörténeti Szemle 63 (2022) 53.*; Virovecz Nándor: *Híres-hírhedt Balassa Menyhárt*. Bp., 2023.

is.¹⁰ Azt, hogy e két nézőpont között igazából nincs érdemi ellentmondás, csupán hangsúlyeltolódás, kitűnően érzékelteti az a tény, hogy sokan – Varga János, Varga J. János, Liviu Ursuțiu, Sugár István, Kállay István, Glück László, csak hogy néhányakat említsünk – kifejezetten e megközelítéseket szintetizálva, szolgálatok fejében nyújtott zálogcímű, visszaváltható adományként definiálták az *inscriptio*-t.¹¹ E jelentős mennyiségű forrásanyagot megmozgató kutatók nagyvonalakban – a saját forrásaik vonatkozásában pedig teljes egészében – kétségtávolan helyesen ragadták meg az *inscriptio* mibenlétét, mivel azonban kutatásaik nem célzottan e jogintézmény tartalmának rekonstruálására irányultak, így érthető módon a korszak más forrásaiban szintén megjelenő, de az *inscriptio*-ról részben eltérő képet festő források elkerülték a figyelmüket. Ez már csak azért sem meglepő, mert valójában a 16. században az *inscriptio* még több – egymástól részben független – jelentéssel rendelkezett, amelyek viszont a 17. század elejére egységesülni kezdtek, ez pedig némely jelentéstartalom esetében annak teljes eltűnéséhez, míg mások esetében azok formálódásához, finomodásához vezetett.

A szakirodalomban kialakult képet vizsgálva megemlíteném végül, hogy néhány szerző az *inscriptio* zálogcímű juttatás jellegéből kiindulva, de azon túl is lépve az *inscriptio*-t „nem szoros értelemben vett”, „csak formális” vagy „fiktív” zálognak tekintette. Ennek alapjául az a felismerés szolgált, hogy annak jogi tartalmában a szerződéssel létrejött záloghoz képest érzékelhető bizonyos különbségek, például az *inscriptio* mint jognyilatkozat egyoldalú jellege, szemben a szerződés többoldalúságával, vagy a kölcsön nyújtásának gyakori hiánya a megadómozott részéről. Így gondolkodott a jogintézményről az egykori kúriai bíró – és a zálogjog hazai történetét kismonográfiában feldolgozó – Zalán Kornél, illetve a szintén jogász Szalóki Gergely, de ugyanerre az álláspontra helyezkedett a klasszika-filológus és szótárszerkesztő Bartal Antal, illetve Péter Katalin is.¹² A létrejövő zálogjog „fiktív” vagy „valódi” jellegével kapcsolatban a tanulmány későbbi fejezeteiben reményeim szerint elégséges példát vonultatok majd fel annak bizonyítására, hogy az *inscriptio* révén létrejövő zálogjog – már amikor az *inscriptio* zálogjogot keletkeztetett – lényegét tekintve egyenértékű a szerződés vagy más kötelemeletkeztető tény nyomán létrejövő zálogjoggal.

10 Erdélyi magyar szótörténeti tár. I–XII. Szerk. Szabó T. Attila et al. Bukarest–Bp.–Kolozsvár, 1975–2005. V. 700–703.; A magyarországi középkori latinság szótára. I–VI. Szerk. Boronkai Iván – Szovák Kornél. Bp., 1987–2017. V. 284.

11 Varga János: *A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*. Bp., 1967. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új Sorozat 41) 107–108.; Varga J. János: *Katonáskodó szerviensek birtokai a XVI–XVII. századi Batthyány nagybirtokon. Történelmi Szemle* 19 (1976) 114–117.; Liviu Ursuțiu: *Tranzacții asupra iobagului și asupra pământului pe domeniul Gurghiu (1652–1715)*. *Marisia* 7 (1977) 131.; Sugár István: *Az egri vár gazdálkodása az 1594–95. évi számadás tükrében. Agrártörténeti Szemle* 24 (1982) 500.; Kállay István: *Úriszéki bíráskodás a XVIII–XIX. században*. Bp., 1985. 338.; Glück László: *Az öt máramarosi város lakosságának elnemesedése a 17. században*. *Urbs* 3 (2008) 98.

12 Bartal Antal: *A magyarországi latinság szótára*. Bp., 1901. 339.; Zalán Kornél: *A régi magyar zálogbirtok és mai jogunk*. Pécs, 1931. (A Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Magánjogi Szemináriumának Kiadványai 3) 39–41.; Péter Katalin: *Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében a XVII. század végén. Agrártörténeti Szemle* 6 (1963) 173.; Szalóki Gergely: *A jelzálogjog magyar szabályozásának fejlődése, avagy a jelzálogjog és a fiduciárius biztosítékok összevetése*. Bp., 2011. [Doktori disszertáció] 57–58.

A történeti-jogtörténeti szakirodalom álláspontját röviden összegezve tehát elmondhatjuk, hogy az inscriptióban a kutatók hagyományosan többnyire valamiféle ideiglenes, zálogszerű adományt láttak, amelyet az adományozó valamilyen pénzüsszeg megfizetése esetén visszaválthatott. Még egyetemi tanulmányaim alatt készült tanulmányomban magam is osztottam ezt a nézetet,¹³ azonban *Az Erdélyi Fejedelemség zálogjoga* címmel készült, és azóta önálló kiadványként is megjelent¹⁴ doktori disszertáció összeállításának során összegyűjtött forrásokból egy jóval sokoldalúbb, részletgazdagabb kép bontakozott ki az inscriptióról. Ezek alapján úgy vélem, hogy az *inscriptio* legalább négy különböző jogügylet megjelenésére szolgálhatott a 16–17. századi Erdélyben, amelyek közül azok jogi tartalmát tekintve nem mind egyeztethető össze az eddigi szakirodalmi konszenzussal.

Az *inscriptio* mint vegyes adomány

Elsőként a *Hármaskönyv* I. részének 13. címében megjelenő, az uralkodói adomány egy nemeként ismert és a *donatio mixta* szinonimájaként használt inscriptiót érdemes megvizsgálnunk, már csak azért is, mert a történeti kutatás is a legtöbbször ebben a kontextusban találkozott az inscriptióval, s ezért az arról alkotott képünket is ez a jelentéstartalom határozza meg leginkább. A medievisztikában – és egyébként a kora újkor kutatásban is – teljesen bevett az uralkodó által zálogba adott javakról beszélni, amelyet a király a megadományozott korábbi szolgálatai mellett valamilyen tőle felvett kölcsönért, vagy az irányában fennálló tartozásért adott.¹⁵ Ez az álláspont a vonatkozó középkori források ismeretében helytállónak tűnik, minthogy az okleveles anyagból szép számmal hozhatók példák *inscriptio* és *impignoratio* azonosítására,¹⁶ ugyanakkor nem zárom ki annak a lehetőségét, hogy a középkori forrásanyagban végzett átfogó kutatómunka e korszakra vonatkozóan is árnyalhatná az eddig kialakult képet, erre azonban jelen tanulmány keretei között nem vállalkozhattam.

13 Rác Balázs Viktor: Konfiskálás az Apafi-korban. *Fons* 26 (2019) 21–27.

14 Rác Balázs Viktor: *Az Erdélyi Fejedelemség zálogjoga*. Bp., 2025. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

15 Lásd a teljesség igénye nélkül Acsády Ignác: *Régi magyar birtokviszonyok 1494–1598*. Bp., 1894. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 16/4) 59–60.; Lederer Emma: *A középkori pénzügyletek története Magyarországon, 1000–1458*. Bp., 1932. 179–200.; Bariska István: *A Szent Koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország (1447–1647)*. Szombathely, 2007. (Archivum Comitatus Castriferrei 2) 50–55.; Csermelyi József: A soproni ispánság és városkapitányság késő középkori elzalogosításai. In: *Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Weisz Boglárka. Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 11.; C. Tóth Norbert: Bakóc Tamás kölcsönei a királynak. In: *Hadi és más nevezetes történetek. Tanulmányok Veszprém László tiszteletére*. Szerk. Kincses Katalin Mária. Bp., 2018. 82–83.; Boglárka Weisz: Loan Transactions in the Kingdom of Hungary up to the End of the 14th Century. In: *A History of the Credit Market in Central Europe*. Ed. Pavla Slavicková. London – New York, 2020. 21–32.; Kenyeres István: A Magyar Királyság pénzügyei és katonai költségei Mohács előtt. *Századok* 156 (2022) 261–265.; Biró Zsófia: Hűtlenség a tradicionális magyar jogban. *Iustum Aequum Salutare* 18 (2022) 200.

16 „Nunc iam eidem Ambrosio Sarkan comiti Posoniensis suisque heredibus et posteritatibus universis in et pro predictis quatuor millibus florenis taliter duximus inscribenda et impignoranda.” MNL OL Diplomataikái Levéltár (= DL) 93 722., továbbá 15 945., 16 304., 23 664., 71 998., 100 751.; MNL OL Diplomataikái Fényképtár (= DF) 237 915–237 916.

Azt azonban mindenképpen látni kell, hogy a 16. században a fogalomhasználat egyáltalán nem volt ennyire konzekvens, és ez a szokásos azonosítás sem feltétlenül magától értendő, sőt, legalább annyi adat szól az *inscriptio* és az *impignoratio* [zálog] megfeleltetése ellen, mint mellette. A két fogalom 1615-ig – amely egy jelentős cezúrát képezett a jogintézmény erdélyi történetében – csak az uralkodói adományokra vonatkozó forrásanyag egy részében jelentek meg szinonimákként,¹⁷ az azonosítás viszont számos adománylevélből, beiktatási parancsból, illetve beiktatást követő jelentésből hiányzott.¹⁸ Logikus lenne azt gondolni, hogy egyszerűen felesleges volt az iratokban külön felhívni a figyelmet az *inscriptio* zálogjellegére, hiszen e korszakra már közismert lehetett annak zálogcímű adomány értelme. Ennek azonban ellentmondani látszik, hogy a 17. században (1615 után) Erdélyben gyakorlatilag minden *inscriptio* adománylevél tartalmazott az *inscriptio* és az *impignoratio* azonosítását tartalmazó formulákat. Úgy vélem tehát, hogy az 1615 előtti *inscriptio* jelentéstartalmát övező diszkrét bizonytalanság nem a formulák egyszerűsödéséből adódott, hanem sokkal inkább abból, hogy az *inscriptio* nem mindig jelentett zálogba adást még uralkodói adományok esetén sem, aminek alátámasztására a következőkben több konkrét jogügyletet kívánok idézni, s egyúttal megkísérlem megragadni azt a jellegzetességet, ami ezeket az adományokat mégis összeköti.

Érdemes elsőként idézni I. Ferdinánd király 1541. évi erdélyi (bálványosi és csicsói) *inscriptio*it, amelyek két egymást követő királyi könyvi bejegyzésben olvashatók, s így egymás mellett látva őket rögtön fel is kelthetik a gyanúnkat az eddigi értelmezés pontatlanságát illetően. A bálványosi *inscriptio*t összegző bejegyzés nem hagy kétséget afelől, hogy itt az adományozás zálogcímen történt, összhangban mindazzal, amit a jogintézményről alapvetően gondolni szoktunk: „in summa quatuor millium florenorum titulo pignoris inscripsit et obligavit.” Csicsó *inscriptio*ja kapcsán azonban a helyzet már nem egyértelmű, hiszen a szövegből nem csupán a világos azonosítás hiányzik, hanem eszerint az átruházás kifejezetten „örökösen” történt, de azzal a feltétellel, hogy az uralkodó, ha akarja, bizonyos feltételekkel visszavehesse a jószágot:

„Sua Majestas castrum Chycho in Transylvania situm spectabili ac magnifico Stephano Maylad etc. ac suis haeredibus perpetuo contulit [...] ea tamen conditione, ut si modernus vel futurus vavoda Moldaviensis ad fidelitatem Suae Majestatis re-

17 Arhivele Naționale ale României (= ANR) Direcția Județeană Covasna (= ANR Covasna) Fond 49. Familia Kalnoki din Valea Crișului (= Fond 49.) Fasc. 1. fol. 21.; MNL OL A 57. A Magyar Királyi Kancellária regisztraturája. Libri regii (= A 57) 1. köt. fol. 236–237., 2. köt. fol. 88., 504–506., 3. köt. 157–160., 195–196.; MNL OL F 1. Gyulafehérvári káptalan országos levéltára (= F 1) 11. köt. 52^r–53^r., 32. köt. fol. 44., 34. köt. fol. 244.; MNL OL P 588. Rhédey család (= P 588) Fasc. XXXV. No. 1., 3.; *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării-Românești*. I–XI. Publ. Andrei Veres. București, 1929–1939. (= DocPriv) I. 11., II. 106–107., VII. 250–252.; *Krassó vármegye története*. III–IV. *Oklevéltár*. Szerk. Pesty Frigyes. Bp., 1882–1883. (= KOkI) IV. 107–109.

18 MNL OL A 57 2. köt. fol. 23., 34–35., 3. köt. 309., 313., 351–352.; ANR Covasna Fond 75. Colecția de documente al Muzeului Județean din Sfântu Gheorghe (= Fond 75.) Fasc. 1. fol. 20.; MNL OL F 1 1. köt. fol. 64^v–65^r., 34. köt. fol. 210^r., 223., 243^v–244^r.; MNL OL F 15. Kolozsmonostori konvent országos levéltára. Protocolla. Libri regii et styliionaria (= F 15) 11. köt. 35^v–36^r.; DocPriv V. 323–324., VI. 370–371.

verteretur ac pro illo dicto castro restituendo Suam Majestatem sollicitaret, Sua Majestas illud pro viginti millibus florenis Hungaricales redimere debeat.”¹⁹

Ez utóbbi konstrukció tehát sokkal inkább egy visszavásárlás lehetőségével kötött adásvételi szerződésre emlékeztet, mint egy zálogügyletre.

Szintén látványosan nem illeszkedik az eddigi felfogásunkhoz Báthory Zsigmond azon 1602. évi – az ország szűkségére adott pénzüsszegekért – nyújtott adománya, amelyben tisztán olvasható a tulajdonátruházást hangsúlyozó formula („ab ipso ad publicos regni necessitates diversis temporibus certam pecuniae summam levasse [...] damus, donamus, conferimus, inscribimus [...] jure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam pariter et habendam”).²⁰ Arra vonatkozóan, hogy az *inscriptio* nem jelentett minden esetben feltétlenül zálogcímű adományt, egy 17. század eleji tanúvallatás töredéke is idézhető. Ebben a tanú a valamekkora pénzüsszegért (tehát *inscriptio* formájában) adományozott aranyosmedgyesi jószágról azt vallotta, hogy „az ötödik kérdésre, hogy hány ezer forintban adta volna Báthory fejedelem Csákiné asszonyomnak az aranyosmedgyesi jószágot, arra azt mondhatom, hogy hatezer forintban hallottam, és úgymint nyilván érttem, hogy adta volt, de nem tudom, ha zálogul az vagy örökösül adta.”²¹ A tanú szemében tehát az a számára is nyilvánvaló tény, hogy a megadományozott a jószágot *inscriptio* címén kapta, még nem jelentette feltétlenül azt, hogy az adományozás zálogjogon történt volna.

Ellentmondanak továbbá az *inscriptio* zálogként való értelmezésének azok az esetek is, amikor az *inscriptio* kifejezetten bérbeadás jelentésben áll előttünk. Még 1534-ben I. Ferdinánd Pemflinger Márk szebeni királybírónak adta bérbe a tőle korábban felvett kölcsönök – és persze hűségese szolgálatai – fejében a szebeni, brassói és besztercei huszadvámok jövedelmét (inscribimus et obligamus [...] in arendam”),²² 1541-ben pedig bérbe adta Majláth Istvánnak a máramarosi sókamara haszonvételeit.²³ Külön izgalmas szintén I. Ferdinánd azon 1541-ben kiadott oklevele, amelyben Fráter Györgyöt megerősítette korábbi javaiban, s egyúttal hozzájárult ahhoz, hogy bérbe vegye Munkács várát („praeterea et arcem Munkach durante vita illius cum omnibus pertinentiis arendam dare et inscribere”).²⁴ Ugyanerre a jelenségre a későbbi időszakból is hozható egyébként példa: 1583-ban Báthory Zsigmond fejedelem két olasznak adta bérbe az oláhláposi jószágot („pro summa quingentorum tallerorum justi et veri ponderis inscribenda et locanda duximus”).²⁵

19 MNL OL A 57 2. köt. fol. 24. Bár a csicsói *inscriptio*t összegző szövegrészben nem szerepel maga az *inscriptio* kifejezés, a bejegyzés címsorában viszont „*inscriptio castri Chycho*” áll. A csicsói *inscriptio*t egyébként Veress Endre is közreadta. DocPriv I. 22.

20 MNL OL F 1 34. köt. fol. 223.

21 MNL OL R 374. Erdélyre vonatkozó gyűjtemények. Kolozsvár városra vonatkozó iratok (= R 374) II. 10. doboz. 2. a. fol. 70°.

22 MNL OL A 57 1. köt. fol. 236–237.

23 MNL OL A 57 2. köt. fol. 23.

24 Fráter György levelezése s egyéb őt illető iratok. I–II. Közli Károlyi Árpád. *Magyar Történelmi Tár* 3/1 (1878) (= Fráter Gy. lev.) I. 250.

25 MNL OL F 1 3. köt. fol. 94°.

Nem mellesleg egyébként maga a *Hármaskönyv* is tartalmaz egy, az *inscriptio* és az *im-pignoratio* megkülönböztetésére történő utalást a II. rész 71. címében: „manibus tamen alienis titulo pignoris, aut alio inscriptionis genere, ad tempus illud habetur”.²⁶ E szöveg-részben Werbőczy az *inscriptio* különböző „nemeiről” tesz említést, amelyeket – mint tulajdonképpen a vegyes adomány (*inscriptio*) aleleteit – a fentebb felvázolt jogesetek alapján úgy vélem, azonosítani is tudunk. Ezek egyike valóban a zálogcímen történő adományozás, ami talán a leggyakoribb, de semmiképpen sem az egyetlen formája az *inscriptiónak*, hiszen az – mint láthattuk – tulajdonátruházással is együtt járhatott, de akár a bérlés lehetőségének a biztosítását is jelenthette. Az *inscriptio* e tágabb jelentésartalmát támasztja alá egyébként a *Hármaskönyv* 1565-ben Debrecenben kiadott magyar fordítása is, amelyben az I. rész 13. pontjában szereplő *inscriptiót* egyszerűen eladásként fordították.²⁷ Az eladás pedig egy meglehetősen általános értelemben használatos kifejezés volt a korszakban, de még a 19. század első felében is, hiszen – amint azt Frank Ignác is megállapította – „adni-venni magában nem éppen annyi, mint örökbe adni-venni”.²⁸

Ennek felismerése után adja magát a kérdés: mi az, ami ezeket a különböző jogügyleteket mégis összeköti? Úgy vélem, hogy a jogintézmény hármaskönyvi meghatározása (I. 13.) nem véletlenül nyújtja a lehető legáltalánosabb definíciót: „olyan adomány, mely a szolgálaton felül valamely pénzösszeget is foglal magában”.²⁹ Az *inscriptio* ugyanis eredendően csak annyit jelentett, hogy az ilyen adományért a megadományozott fizetett is egy bizonyos pénzösszeget: ez az egyetlen közös nevező, amely egytől-egyig összekapcsolni látszik a 16. századi *inscriptiókat*. Az tudniillik, hogy a megadományozott az adományt közvetlenül megelőzően pénzt adott az uralkodónak, vagy a kincstárnak régebből fennálló tartozása volt vele szemben, vagy esetleg az adomány fejében a közeli jövőben (további) pénzfizetést vállalt. Ezt a közös vonást egyébként a korszak adománylevelei és az azokhoz kapcsolódó dokumentumok mellett más, nem jogbiztosító jellegű források is alátámasztják. Ugyanerre a pénzfizetési kötelezettségre következtethetünk például Petrovics Péter Izabellának címzett soraiból,³⁰ I. Ferdinánd és az erdélyiek levélváltásából,³¹ Bekes Gáspár I. Miksának írt leveleiből,³² illetve Báthory István lengyel király erdélyi helytartóinak küldött utasításából.³³ Az pedig, hogy a megadományozott majd milyen minőségben vehette birtokba az adott jószágot – tudniillik zálogjogosultként, bérlőként, vagy tulajdonjogot szerezve – az adományról adományra változhatott, s csak az egyes jogügyletek vizsgálatával dönthető el, hogy épp melyik esetről volt szó.

26 Trip. 1897 II. 71. [342.]

27 *Magyar decretum, kyt Weres Balas a deakbol tudni illyk az Werbewczy Istwan Decretomabol, melyet Tripartitomnak neweznek magyarra fordított.* Debrecen, 1565. I. 13. [Régi Magyar Könyvtár I. 56.]

28 Frank: *A közigazság törvénye*, I. 367.

29 Trip. I. 13. [82.]

30 *Acta et documenta partes Regni Hungariae inferiores concerentia 1500-1552.* Ed. Adrian Magina. Cluj-Napoca, 2020. (= DocHungInf) 225.

31 *Erdélyi országgyűlési emlékek. I–XXI.* Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1875–1898. (Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae 1–21) (= EOE) I. 148.

32 DocPriv II. 28., 30.

33 Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (= EFK) Báthory-protokollum (= Ms. I. 310.) No. 152.

1615-ben azonban az *inscriptio* történetében (és értelmezésében) gyökeres változás következett be, e jogintézmény ugyanis ekkor nyerte el tartósan – egy konkrét törvény-szövegnek köszönhetően – a szakirodalom által is széles körben használt zálogképpeni adományozás értelmét. Az 1615. szeptember–októberi országgyűlésen fogadták el azt a Bethlen Gábor uralmának megszilárdításához köthető rendelkezéscsomagot, amely a kincstári jószágok sorsát volt hivatott rendezni. Ekkor előírták azok számbavételét, illetve a magánszemélyek által bírt ilyen jószágok kapcsán azok revízióját (9. tc.), az *inscriptio*ként adományozott javakat bármikor visszaválthatókká tették (11. tc.), szabályozták a későbbi adományozás módját és korlátait (12–13. tc.), és a jogtalanul konfiskáltak visszaadásáról is rendelkeztek (15. tc.).³⁴ Természetesen az *inscriptio* későbbi történetét ezek együttesen határozták meg, magával a jogi tartalmával kapcsolatban azonban ezek közül is kiemelkedik jelentőségében a 11. törvénycikk, amelyet a könnyebb megértés érdekében hosszabban is szükségesnek tartok idézni:

„Valamint ha kinél *inscriptio*ban volna valamely jószág vagy *fiscalis proventus*, minéműre mi is országúl egynéhányan emlékezőnk, hogy ország szükségére adták ki pénzeket, vagy pedig jámbor szolgálatjáért *inscribáltak* volna valakinek afféle *bona fiscalia* avagy *proventus fiscales*: *praescriptio* az ilyen jószágban és *proventusok*ban ne légyen, hanem szabadon az *fiscus* minden üdőben kiválthassa az derék *summát* egészen és éppen letevén.”³⁵

A törvénycikkkel a történeti kutatás eddig nem igazán tudott mit kezdeni, éppen az *inscriptio* jelentéséről alkotott preconcepciók, illetve a fogalmi bizonytalanság miatt. Trócsányi Zsolt például azt állapította meg e jogszabályhellyel kapcsolatban, hogy az „visszaválthatónak nyilvánítja az ország szükségletére adott pénzért vagy szolgatért nyert zálogbirtokokat”, ami egyértelműen azt a felfogást tükrözi, miszerint az *inscriptio*ók egyébként is zálogképpeni adományok lettek volna.³⁶ Könnyen belátható azonban, hogy nem sok értelme lett volna a zálogképpeni, s ezáltal már eleve visszaváltható adományokat törvényileg is visszaválthatónak nyilvánítani. Első ránézésre nem egyértelmű tehát, hogy miért gondolhatjuk azt, hogy a 11. tc. rejti az *inscriptio* jogi tartalma megváltozásának kulcsát. Ennek megértéséhez az út a *praescriptio* [elévülés] intézményének értelmezésén keresztül vezet. Ezzel a perbeli kifogással az élhetett, aki – királyi javak esetén legalább 100, míg nemesi jószágnál legalább 32 évig – háborítatlanul birtokolta azt a jószágot, amelyet valaki peres úton kívánt tőle megszerezni, például az elővételi joggal rendelkező, de az eladó által előzetesen meg nem kínált atyafiak és szomszédok, vagy éppenséggel az eladó visszavásárlási joggal rendelkező leszármazottjai és rokonai.³⁷ A *praescriptio* kifogásával ugyanakkor a *Hármaskönyv* és más joganyagok – például az 1555. évi székely nemzeti *constitutio* és Torda város jogkönyve – közismert rendelkezése szerint nem élhetett,

34 EOE VII. 281–283.

35 EOE VII. 282.

36 Trócsányi Zsolt: *Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben*. Bp., 2005. 218.

37 Homoki-Nagy Mária: *A magyar magánjog történetének vázlata 1848-ig*. Szeged, 2001. 48.

aki az adott jószágot zálogképpen birtokolta.³⁸ Ha tehát valaki a neki inscriptióként adományozott jószágot örökjogon (*jure perpetuo*) birtokolta – amire láthattunk példát az előzőekben –, és az adományozó rokonai (fejedelem esetén az utódja) az elévülési időn belül³⁹ nem éltek a visszavásárlási jogukkal, ennek letelte után nem is gyakorolhatták azt. Ezzel szemben, ha a birtoklás alapja egy zálogjogi jogviszony volt, akkor a zálogjogosult ezt követően is köteles volt a jószág visszaadására a követelésének megfizetése után. E törvény tehát a kincstári érdekek védelmében minden inscriptiót – a fiskális javak vonatkozásában – zálognak minősített azzal, hogy esetükben kizárta a *praescriptio* alkalmazását, bármikor visszaválthatónak ítélve azokat.

Az 1615. évi törvénycsomag további elemei közül a 9. törvénycikket is érdemes még itt röviden megemlíteni, amely egyrészt felsorolta a fiskális jószágokat (Huszt, Kővár, Szamosújvár, Várad, Gyalu, Kolozsmonostor, Gyulafehérvár, Déva, Fogaras, Görgény, Karánsebes, Lugos, a szabad városok, harmincadok, sóaknák, bányák, Töröcsvár, Lippa, Jenő és a vashámorok). Másrészt ezzel együtt rögzítette, hogy ha ezekből valaki örökadományként el is nyert volna valamit, ezeket csak inscriptiónak tekintsék ezután, s az inscriptiók összeget a jószág értékének, illetve a megadományozott szolgálatainak megfelelően állapítsák meg.⁴⁰ A 13. tc. pedig ezt kiegészítve előírta, hogy a fejedelmek ezekből a kincstári javakból adományokat „nem *jure perpetuo*, hanem méltó és illendő inscriptióval adhasanak”.⁴¹ Ez azt jelentette, hogy ezt követően az *inscriptio* egyértelműen zálogképpen adományt jelentett, de – a korábbi gyakorlattal ellentétben – már nem feltétlenül kellett pénzfizetésnek társulnia a megadományozott részéről. Ha ugyanis a fejedelem bármely hívét különböző szolgálatai fejében a kincstári birtokok valamelyikéből kívánta egy kisebb-nagyobb jószágrészel megjutalmazni, azt kizárólag ilyen zálogképpen adomány formájában tehette meg. E rendelkezéscsomag révén tehát a *Hármaskönyv*ben leírt *inscriptio* (*donatio mixta*) intézményét két lényegi jellegzetességét tekintve is a 17. századi erdélyi viszonyokra optimalizálták és a kincstár aktuális igényeihez igazították.⁴²

38 Trip. I. 82. [198–200.]; *A magyarországi törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. I–V. Szerk. Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen. Bp., 1885–1904. (Magyarországi Jogtörténeti Emlékek 1–5) (= CS) I. 22.; *Torda városa tanácsjegyzőkönyve 1603–1678*. Szerk. Wolf Rudolf. Kolozsvár, 1993. (Erdélyi Történelmi Adatok 6/1) 38.

39 Annak eldöntéséhez, hogy az erdélyi kincstári javak esetében az elévülési idő a *Hármaskönyv* szerint a királyi javakra érvényes 100 év, vagy a nemesi javak kapcsán általános 32 év volt az irányadó, ennek az intézménynek erdélyi történetéről egyelőre nem rendelkezünk elégséges ismeretekkel.

40 EOE VII. 281–282. A kincstári jószágok összeírásának, illetve az adományozási lehetőség korlátozásának igénye nem volt egyedülálló a korszakban. Ez a jogszabályhely párhuzamba állítható az 1514. évi 2–3. törvénycikkkel, amelyekben szintén felsorolták a királyt illető fekvő jószágokat, illetve egyúttal megtiltották ezek inscriptióban történő eladományozását (noha a gyakorlatban e rendelkezésnek nem sok foganatja volt). Az 1615. évi törvénycsomagot követően Erdélyben az 1649. január–márciusi 6. és az azt megerősítő 1650. márciusi 31. törvénycikkre rendelték el ismét a fiskális javak összeírását, pontosítva is az 1615. szeptember–októberi 9. törvénycikkbe foglalt listát annyiban, hogy nem csak a birtokközpontok, hanem az azokhoz tartozó falvak felsorolását szükségessé tették. A fiskális jószágok lajstromának elkészítésére majd 1650 októberében, Medgyesen került sor. Vö. CJH I. 706–709.; EOE XI. 49–50., 80–82., 105. Az ezt követő korszak adományrendszerére vonatkozóan bővebben lásd Rácz: Konfiskálás, 3–38.

41 EOE VII. 282–283.

42 Ezen okfejtés után talán érhetőbbé válnak a Szalárdi János *Siralmas magyar krónikájában* olvasható sorok is: „Mely miatt, hogy az fiscalis váraitól a jószágok annyira elosztogattattak volna, 1615-ben ugyan orvoslást is kellett vala tenni a státusoknak úgy, hogy az olyan örökös jussal elidegenített fiscalis jószágok zá-

A fejedelmi adománylevelek ezt követően valóban az e változásnak megfelelően módosított formulával kerültek kiállításra („titulo pignoris [usque ad tempus redemptionis] dandam, donandam, inscribendam et impignorandam”, „jure redemptibiliter et pignoratitio”, és ezek változatai a mi szempontból lényegtelen módosításokkal).⁴³ Bár létezik egy 1616-ban keletkezett adománylevél, amely még a korábbi, örökjogi inscriptiót látszik tartalmazni, de ez bizonyára csupán formahiba, és a régi berögződött formulák reflexszerű alkalmazásának tudható be.⁴⁴ Ez az új, illetve letisztázódott jelentéstartalom egyébként több, nem jogbiztosító jellegű forrásból is tükröződik, például Bethlen István leveléből, amelyben a korábbi fejedelem úgy fogalmazott, hogy „az inscriptiókban nincs perpetuitas”, vagyis „örökösség”,⁴⁵ vagy Bethlen Miklós *Önéletrásából* és levelezéséből, amelyekben szintén megkülönböztette az inscriptiót az örökös birtoklástól.⁴⁶ Ami a Hármaskönyv I. rész 13. címének fordításait illeti, az 1632. és 1643. évi bártfai kétnyelvű kiadásokban már egyértelműen zálogként fordították e szöveghelyen az inscriptiót („zálognak, avagy zálagul való elkérésnek mondhatjuk”),⁴⁷ csakúgy, mint az 1698-ban Kolozsváron megjelent, szintén kétnyelvű kötetben.⁴⁸

Mint ahogy az 1615 utáni inscriptiók zálogjellege reményeim szerint elégséges bizonyítást nyert – azzal, hogy az ilyen adomány bizonyos esetekben ezt megelőzően is jelenthetett zálogba adást –, szeretnék kitérni az *inscriptio* mint zálogképpeni adomány és a zálogszerződések révén létrejött zálog összevetésére. A szakirodalomban ugyanis – ahogy említettem – rendre visszatér az a nézet, miszerint *inscriptio* „fiktív” vagy „csak formális” zálognak tekinthető. E különbségtétel egyik eredője tipikusan az, hogy az *inscriptio* egyfajta „szolgálati birtokként” a megadományozott jutalmazását célozta, és nem feltétlenül

logos jusra hozatván, a donatariustól az ország házaihoz, a jószágoknak minéműségéhez és a donatariu-soknak, kiknek azon jószágok ajándékoztattak volt, érdemességükhöz képest való summa pénzeknek megfizetése által váltogatgatnának vissza egyszer is, másszor is.” Szalárdi János: *Siralmas magyar krónikája*. [S. a. r. Szakály Ferenc.] Bp., 1980. (Bibliotheca Historica) 92.

43 Néhány kiragadott példa: ANR Covasna Fond 88. Colectia Szorcsei Vincentiu (= Fond 88) Fasc. 17. fol. 15–17.; MNL OL F 1 12. köt. 51^v, 87^v, 88^v, 14. köt. 11^r, 13^r, 20. köt. 81^v, 82^v, 103^r, 24. köt. 125^v, 212^r, 27. köt. 228^r, 321^v, 31. köt. fol. 8^r–9^r, 14^r–15^r; MNL OL P 588 Fasc. V. No. 1., Fasc. IX. No. 1., Fasc. XIV. No. 2., Fasc. XXI. No. 2., Fasc. XXXVI. No. 1.; MNL OL P 670. Boér család (= P 670) 2. fol. 236.; MNL OL P 990. Fiáth család (= P 990) 1. No. 30.; MNL OL P 1497. Buda család (= P 1497) 1. fol. 34^v; MNL OL P 1868. Rhédey család (= P 1868) IV. 66. fol. 242.; MNL OL R 322. Uradalmakkal kapcsolatos iratok (= R 322) 12. No. 3–5.; MNL OL R 391. Hunyad megyei gyűjtemény (= R 391) A 14 No. 6., A 24 No. 43.; *Székely Oklevéltár*. I–VIII. Szerk., s. a. r. Szabó Károly – Szádeczky-Kardoss Lajos – Barabás Samu. Bp., 1872–1935. IV. 249–251., 257–259.

44 ANR Covasna Fond 55. Familia Vajna din Pava (= Fond 55) Fasc. 20. fol. 8^r–11^v.

45 MNL OL E 200. Magyar Kamara archívuma. Acta diversarum familiarum (= E 200) 6. fol. 36^v.

46 Bethlen Miklós *Önéletrása*. I–II. S. a. r. V. Windisch Éva. H. n., 1955. (Magyar Századok) I. 155.; Bethlen Miklós *levelei (1657–1698)*. I–II. Összegejt., s. a. r., bev. tan., jegyz. írta Jankovics József. Bp., 1987. (Régi Magyar Próza Emlékek 6/1–2) I. 183.

47 *Decretum Latino-Hungaricum sive Tripartitum opus juris consuetudinarii incltyi regni Hungariae et Transylvaniae ac partium eidem subjectarum, una cum methodo articulorum diaetalium, autore Stephano Werböczy*. Bártfa, 1632. I. 13. [26.] [Régi Magyar Könyvtár I. 605.]; *Decretum Latino-Hungaricum sive Tripartitum opus juris consuetudinarii incltyi regni Hungariae et Transylvaniae ac partium eidem subjectarum, una cum methodo articulorum diaetalium, autore Stephano Werböczy*. Bártfa, 1643. I. 13. [24.] [Régi Magyar Könyvtár I. 735.]

48 *Decretum Latino-Hungaricum sive Tripartitum opus juris consuetudinarii incltyi regni Hungariae et Transylvaniae ac partium eidem subjectarum, una cum methodo articulorum diaetalium, autore Stephano Werböczy*. Kolozsvár, 1698. I. 13. [21.] [Régi Magyar Könyvtár I. 1529.]

kapcsolódott hozzá az adományozott által az adományozónak nyújtott közvetlen anyagi ellenszolgáltatás. Ez a megállapítás társadalomtörténeti szempontból bizonyos mértékig védhető, azonban arra fel kell hívni a figyelmet, hogy még ha az adományozó formálisan a megadományozott szolgálataival is (!) indokolta az adománytételt, számos esetben ehhez a kincstárnak nyújtott kölcsön is társult, amely ilyen módon sokszor az adománytétel valódi, közvetlen indokának tekinthető.⁴⁹ Annak érzékeltetésére, hogy adott esetben mekkora hangsúlyt kaphatott az *inscriptio* címén megszerzett jószág fejében a kincstárba befizetett pénzösszeg, álljon itt II. Rákóczi György Bálintffy Ferencnek írt levelének részlete, amelyben ingerülten hívta fel Bálintffy figyelmét arra, hogy ha a kívánt jószágot megóhajtja kapni, akkor értékes aranypénzeket és tallérokat küldjön a silány minőségű polturák és garasok helyett:

„Elvöttük áruló, jezsuiták scholáiban tanult, aequivocatióval élő, tökéletlen rossz ember, mind hazugsággal teljes leveledet, s mind pénzedet. [...] Velünk nem úgy conveniáltál, vala, hogy válogatott, meghányt tallérokat és nagy részént poltura, garas pénzt küldj, hanem mind jó, igaz mértékű aranyakat, tallérokat.”⁵⁰

Tény és való azonban, hogy a visszaváltáskor a megadományozottnak fizetendő összeg tipikusan ekkor is meghaladta a befizetés összegét, s annak meghatározása lényegében az adományozó kegyén, az általa szabad akaratából rendelni kívánt jutalmon alapult. Az *inscriptio* tehát valóban más funkciót töltött be a társadalmi viszonyok rendezésében, mint egy zálogszerződés, ha azonban az *inscriptio* zálogjellegét kívánjuk vizsgálni – vagyis azt, hogy fiktív-e vagy sem –, akkor véleményem szerint alapvetően nem társadalmi, hanem jogi oldalról szükséges a jelenséget értékelni, s mint látni fogjuk, ilyen tekintetben a két jogintézmény között már nem annyira szembeötlő a különbség.

A szerződés és az *inscriptio* által létrehozott zálogjog ugyanis annyiban teljesen azonos volt, hogy a megadományozottnak ugyanúgy fennállt egy követelése az adományozóval szemben, mint a zálogjogosultnak a zálogkötelezettel szemben: ez az *inscriptio* összeg, amelyért az adománylevél szerint az adományozó és örökösei meghatározott feltételek mellett visszaválthatták a jószágot, mindaddig pedig azt a megadományozott birtokolhatta és használhatta. Az *inscriptio* révén létrejött zálogjog tehát a szerződéses záloghoz hasonlóan szintén korlátolt dologi jogként és járulékos jogként fogható fel.⁵¹

Az ugyanakkor valóban különbség, hogy míg a zálogszerződés mindig egy többoldalú jognyilatkozat, ahol a szerződő felek akaratának meg kellett egyeznie ahhoz, hogy a jognyilatkozat kiváltsa a kívánt joghatást, addig az *inscriptio* – adományként – mindig egyoldalú jognyilatkozat, amelyet az adományozó címzett a megadományozott felé. A megadományozott ezt a jognyilatkozatot amennyiben akarta, elfogadta, ha pedig ez

49 ANR Covasna Fond 75. Fasc. 2. fol. 153–155.; MNL OL F 234. Erdélyi fiscalis levéltár (= F 234) I. 56., 60.; MNL OL P 588 Fasc. XXXV. No. 1., 3.; MNL OL P 1868 IV. 37. fol. 251–254.; Bethlen János: *Erdély története 1629–1673*. [Ford. P. Vásárhelyi Judit.] Bp., 1993. 309.; EOE XIII. 374–375.

50 MNL OL P 2257. Családi fondtörödékek (= P 2257) 29. 1. No. 10.

51 A zálogjog járulékoságára vonatkozóan bővebben lásd Rácz Balázs Viktor: *Járulékoság a kora újkori zálogjogban. Jogelméleti Szemle* (2024) 3. sz. 37–54.

nem történt meg, akkor az adományozó által kiváltani kívánt joghatás is elmaradt. Ennek az elfogadásnak a külvilág számára is megnyilvánuló aktusa nem más, mint a megadományozott birtokba iktatása (*statutio*), amelynek az elmaradása esetén a megadományozott nem vált az adott jószág birtokosává, s maga a zálogjog sem jött létre. Ez pedig már el is vezet minket a másik lényeges különbséghez. Míg zálogszerződések hatályosulásához nem minden esetben volt feltétlenül szükséges a birtokba iktatás,⁵² az *inscriptio* mint adománylevél minden bizonnyal csak akkor hatályosult, ha annak kibocsátást *statutio* követte. Erre következtethetünk egyrészt a nagy számban fennmaradt beiktatási parancsból,⁵³ illetve a beiktatások tényét rögzíteni hivatott jelentésből,⁵⁴ illetve I. Rákóczi Györgynek egy *inscriptio* érvénytelenségére tett megjegyzéséből a *statutio* elmaradására alapozva.⁵⁵

Bár a szakirodalom különbségként említi, hogy míg a zálogszerződéseket legfeljebb 32 évre lehetett kötni, addig az *inscriptiók* esetében nem tapasztalható ilyen korlátozás, és azok sokszor kifejezetten élethosszig szóltak – s ezek értelemszerűen adott esetben meghaladhatták a 32 évet –,⁵⁶ ez a különbség a két jogintézmény között esetünkben csak látszólagos. Míg ugyanis a 18. századi Magyar Királyságban már valóban általánosan elfogadott elv volt az ingatlanok zálogba adhatósága határidejének maximálása,⁵⁷ addig a 16–17. századi Erdélyben ilyen gyakorlatról egyáltalán nem beszélhetünk, hiszen több zálogszerződést is említhetünk, amelyek akár 40 évnél hosszabb időre,⁵⁸ vagy az egyik fél élete végéig kötöttek.⁵⁹

Magának az *inscriptió*ként adományozott jószágnak az öröklése ugyanakkor eltérő vonásokat mutat az egyéb módon zálogba vett jószágok örökléséhez képest. A zálogba vett jószágok ugyanis általában – a *Hármaskönyv* és a Magyar Királyság későbbi törvényeiben tükröződő felfogásnak megfelelően⁶⁰ – az ingóságokhoz hasonlóan öröklődtek, amely azon a logikán alapult, miszerint azok a zálogba adáskor „pénzzé változtak”, s a hitelezők a visszaváltáskor is pénzt fognak kapni értük, a pénz pedig egyértelműen ingóság.⁶¹ Ezzel szemben az *inscriptio* címén bírt jószágok esetében az öröklés rendjét maga az adománylevél határozta meg. Általánosnak mondható az a gyakorlat, miszerint a jószágot a fiúág

52 Lásd Rácz: *Az Erdélyi Fejedelemség*, 124–126.

53 ANR Covasna Fond 55 Fasc. 20. fol. 8^r–9^r; MNL OL E 200 9. No. 1–2.; MNL OL P 311. Hatfaludy család (= P 311) VI. 1. fol. 16–17., 60.; MNL OL P 670 2. fol. 236.; MNL OL P 990 1. No. 30.; MNL OL R 322 12. No. 3., 7., 9., 11.; MNL OL R 391 A 8. No. 44., A 10. No. 7–8., A 24. No. 45.

54 ANR Covasna Fond 55 Fasc. 20. fol. 9^r–11^v., Fond 75. Fasc. 1. fol. 20., 153–155.; ANR Covasna Fond 79. Colecția Csutak Vilhelm (= Fond 79.) Fasc. 2. fol. 5–6.; MNL OL E 179. Archivum familiarum Hegyesi et Viski (= E 179) 1681–1690. No. 15.; MNL OL E 200 9. No. 3.; MNL OL O 228. Wenzel Gusztáv gyűjteménye (= O 228) No. 197.; MNL OL P 1868 IV. 37. fol. 251–254.; MNL OL R 322 12. No. 4–5., 8., 10., 12.; MNL OL R 391 A 10. No. 1–4., A 14. No. 6., 10.; *Urbariile țării Făgărașului*. I–II. Ed. David Prodan – Liviu Ursuțiu – Maria Ursuțiu. București, 1970–1976. II. 283–287.

55 I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648). S. a. r., bev. tan. írta Makkai László. Bp., 1954. 469.

56 Fogarasi: *Magyarhoni magános törvénytudomány*, 245.; Eckhart: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*, 314.

57 Lásd Ágoston Péter: *A magyar zálogjog története*. Bp., 1905. 62–63.; Bónis Péter: *A magyar zálogjogi rendszer történeti elemei*. In: *Studia in honorem István Tipta*. Szerk. Balogh Judit et al. Bp., 2017. 83., 87.

58 MNL OL E 179 1651–1660. No. 8.; MNL OL P 311 VI. 1. fol. 11., XVIII. No. 32., XXVI. No. 11.

59 ANR Covasna Fond 88 Fasc. 1. fol. 20.

60 Trip. I. 102. [229.]; CJH V. 502–503. [1647. évi 125. tc.], VI. 342–343. [1687. évi 11. tc.]

61 Trip. I. 102. [229.]

és a leányág egyenlőképpen örökölte,⁶² de az is kiköthető volt, hogy az a leányágra csak a fiúág kihalása után szálljon,⁶³ vagy hogy a két ágtól eltérő összegért lehessen azt kiváltani (tipikusan a leányágtól kisebb összegért).⁶⁴ Arra is akad példa, hogy az alapvetően nem *inscriptio*ként, hanem örökadományként adott jószágot még a fiúág is örökadományként, visszaválthatatlanul bírta, de a leányágot már csak *inscriptio* jogcímén illette, s tőlük azt már vissza lehetett váltani.⁶⁵ Sőt, az adománylevél akár szabad rendelkezési jogot is biztosíthatott a megadományozottnak, aki tehát a jószágot arra hagyhatta végrendeletben – ugyanúgy *inscriptio* címén, ahogy ő is kapta, hiszen a *nemo plus juris* általános jogelvet az erdélyi joggyakorlat is ismerte –, akire akarta.⁶⁶

Speciális helyzet állt elő akkor, ha az *inscriptio*s jószág birtokosának magvaszakadt. Ekkor ugyanis az adományozott jószágnak elvileg a kincstárra kellett volna visszaszállni, az viszont az özvegyek jogai miatt nem volt automatikus. Kérdés azonban, hogy az özvegy milyen jogcímen tarthatott igényt magvaszakadt férje halála után az *inscriptio*s jószágra vagy annak egy részére? Erre választ kínál az *Approbatae Consitutiones*be is belefoglalt egyik jogszabályhely, amely szerint az özvegy által érvényesíthető igényeket az határozta meg, hogy az adomány az örökösöknek és leszármazottaknak („ad haeredes et posteritates”) is szólt-e, vagy ezek nem voltak benne megnevezve. Ha igen, és az özvegy nem volt benne külön nevesítve, akkor az özvegy joga a hitbérére korlátozódott, éppúgy, mint ha lettek volna az elhunynak gyermekei, csak ekkor a kincstártól követelhetette azt. Ha azonban az adomány nem szólt az örökösöknek és a leszármazottaknak, akkor az *inscriptio*s jószág nem a kincstárra szállt, hanem azt teljes egészében az özvegy örökölte, minthogy ekkor zálogtárgyként ingóság módjára öröklődött, ingókban pedig *jus regium*nak nem volt helye.⁶⁷ Az *inscriptio*s jószágok tehát – amelyeket e törvény is *expressis verbis* zálogos jószágként definiált – öröklési jogi szempontból magukon viselték mind az adománybirtokok, mind a zálogtárgyak jellegzetességeit.

62 ANR Covasna Fond 75. Fasc. 1. fol. 20., Fasc. 2. fol. 153–155., Fond 88 Fasc. 17. fol. 15–17.; MNL OL F 1. 31. köt. fol. 8^r–9^r., 14^r–15^r.; MNL OL P 588 Fasc. V. No. 1., Fasc. IX. No. 1., Fasc. XIV. No. 2., Fasc. XXI. No. 2., Fasc. XXXV. No. 1.; MNL OL P 1868 IV. 37. fol. 251–254., IV. 66. fol. 242.

63 MNL OL P 1497 1. fol. 34^v.; MNL OL P 1868 IV. 38. fol. 324.

64 *Teleki Mihály levelezése*. I–VIII. Szerk. Gergely Sámuel. Bp., 1905–1926. (A Római Szent Birodalmi Gróf Széki Teleki Család Oklevéltára) I. 519.

65 ANR Covasna Fond 55 Fasc. 1. fol. 77–78.; MNL OL P 1497 1. fol. 35^r.; MNL OL P 1868 IV. 34. fol. 91–92.; *Erdélyi testamentumok*. I–V. Szerk. Tüdös S. Kinga – Rűsz-Fogarasi Enikő. Marosvásárhely, 2003–2014. (= ErdTest) III. 51.

66 MNL OL P 588 Fasc. XXXV. No. 3., Fasc. XL. No. 9.; *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei*. I. *Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602*. Közli Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó. (Erdélyi Történelmi Adatok 7/3) (= ErdKirKv 1/3.) 1895.

67 „Az *inscriptio*s vagy zálogos jószágoknak állapotjában observáltassék ama juris regula: quomodo quisque formaverit litteras suas etc. és hogy ha az defunctus possessornak levelei ad haeredes et posteritates szólnának, non obstante eo, hogy egyébiránt az zálagosok pro rebus mobilibus tartatnak, de ha az relictáknak neve inserálva nincsen, része is az olyan jószágokban nem különben, hanem csak dotatio et non successorio jure lehet, mint szintén egyébféle jószágokban. Ha pedig az levelekben inserált haeresek és successorok nincsenek, ratione mobilitatis non suffragante sexus defectu, nem fiscusra, hanem az relictára devolváltatik, mert az ingó jókban jus regium nincsen különben, hanem per expressam donationique insertam juris reservatim.” *Approbatae Constitutiones regni Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum*. Claudipoli, 1696. Pars. III. 25. 1. [117–118.]

Az *inscriptio* mint vegyes adomány jogi tartalmának értékelésére nézve elmondottakat röviden összegezve tehát megállapíthatónak vélem, hogy az 1615. évi szeptember-októberi 11. törvénycikket megelőzően az ilyen adományok közös jellemzőjének – jogi szempontból – az tekinthető, hogy azokhoz a megadományozott valamilyen anyagi ellenszolgáltatása (is) kapcsolódott, és bár az adományozás gyakran zálogcímen történt, ez egyáltalán nem feltétlenül volt igaz minden *inscriptió*ra a korszakban. Az uralkodó ugyanis számos esetben „örökösen”, azaz tulajdont átruházva nyújtotta az *inscriptió*t, amihez a visszavásárlás jogának kikötése is társulhatott, de az is elképzelhető, hogy az adomány az adott jószág bérlésének a lehetőségét jelentette. Az említett törvénycikket követően viszont a vegyes adományok (*inscriptió*k) a törvény erejénél fogva zálogcímű adományként voltak értelmezendők. Az *inscriptio* és a zálogszerződés révén létrejött zálogjog pedig annak ellenére, hogy közöttük a keletkezés, a hatályosulás, illetve az öröklés kapcsán kikapinthatók különbségek, lényegüket tekintve azonosnak mondhatók, hiszen mindkettő olyan korlátolt dologi jogot keletkeztetett, amely egy követelés biztosítását szolgálta, a rendi magánjog zálogjog fogalmának minimumkövetelményei pedig éppen ezek.⁶⁸

Az *inscriptio* mint magánadomány

Az *inscriptio* kifejezés – ahogy említettem – az uralkodók által nyújtott vegyes adományon túl még több más jelentéstartalommal is rendelkezhetett a 16–17. századi Erdélyben. Így például a *Hármaskönyv* I. rész 69. címében Werbőczy az eladó és örökösei visszavásárlási jogát kizáró *nil juris* záradékról szólva azt fejtegeti, hogy a *nil juris* záradék mellett örökösön átruházott javak a vagyonszerző magszakadása esetén a kincstárra háramlanak, míg ilyen kikötés hiányában azok az eredeti tulajdonosra szállnak vissza.⁶⁹ Itt az *inscriptio* kifejezés a különböző szolgálatok jutalmazását célzó örökös adományként áll előttünk, amely viszont szükségképpen különbözik az I. 13. címben részletezett uralkodói vegyes adományoktól. A *nil juris* záradékot ugyanis az uralkodói adománylevelekben nem alkalmazták – értelmetlen is lett volna, hiszen e cím szerint a *nil juris* záradék egyik lényegi eleme éppen az adományozó örökösödési jogának fenntartása a megadományozott halála esetére, elkerülve ezzel a jószág uralkodóra háramlását –, ezért ebben a *titulus*ban az *inscriptio* egyértelműen és kizárólagosan a magánadományokat jelöli.

A magánadományok hazai rendszerének szisztematikus feltárásával még adós a (jog) történeti kutatás, abban azonban összecseng a témával érintőlegesen foglalkozó kutatók véleménye, hogy az ilyen adomány – amelyet azonban a szerzők általános értelemben nem neveznek *inscriptiónak* – eredendően „örökjogú” volt, azaz lényegében az adomá-

68 A rendi magánjog zálogjoga fogalmának meghatározására vonatkozóan bővebben lásd Rácz: *Az Erdélyi Fejedelemség*, 11–24.

69 „Verum tamen si fassio absque clausula praenotata celebrabitur, sive in mutua et concambiali bonorum aliquorum permutatione, sive alia perennali collatione, utpote pro servitiorum remuneratione, prout plenumque solet, aut alia rationabili ex causa, datione, inscriptioneque vel obligatione [...]” Trip. I. 69. [184.]

nyozó tulajdont ruházott át a megadományozottra uralkodói hozzájárulás mellett.⁷⁰ A zálogcímen nyújtott adományokat a középkor vonatkozásában Bónis György még csak elvétve előfordulónak tekintette,⁷¹ Varga J. János azonban a Batthyány család szervitorainak juttatott adományokat vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy ezek a 17. századra egyre gyakoribbá váltak.⁷² E változást ugyanakkor folyamatában nem kísértc véggig, csupán azt állapította meg, hogy a 16. században már megjelentek azok az adománylevelek, amelyek a megadományozott élete végéig szóltak, s ezt követően az adományozott jószágok visszaválthatók lettek.⁷³

A kora újkori Erdélyben az *inscriptio* magánadomány jelentésében is szerves része volt a hétköznapi joggyakorlatának, alkalmazása pedig kifejezetten széleskörűnek mondható. Ezek rendszere több szempontból is „rímelt” a fejedelmi adományozás gyakorlatára. Hasonlóan az uralkodói adományhoz, a magánadomány sem csupán különféle szolgálatok fejében történhetett, hanem kifejezetten a szolgálatokért járó tartozás, vagy a szolgálatokon felüli további pénzfizetés fejében is (amennyiben az adomány értéke meghaladta a tényleges kölcsön összegét, hiszen ellenkező esetben csak egy átlagos adásvételről vagy zálogügyletről beszélhetnénk). Az uralkodói adományok két típusának analógiájára azt is mondhatnánk – ha a magánadományokat is ugyanígy tipizálnánk –, hogy magánadományok esetében is léteztek „tisza” (csak szolgálatok fejében nyújtott)⁷⁴ és „vegyes” (tartozás vagy pénzfizetés fejében tett, de annál nagyobb értékű) adományok, amelyeket azonban egyaránt *inscriptio*nak neveztek. Már 1550-ből is van adatunk ilyen „vegyes” magánadományra, amikor is Balassa Imre özvegye az özvegysege alatti szolgálatai, és a szolgálataiért neki járó 50 forintért familiárisának, Oláh Boldizsárnak adományozott egy házat és három jobbágytelket Doboka vármegyében.⁷⁵ Ebben az adománylevelben az adományozó a jószág tulajdonjogát ruházta a megadományozottra, ahogy azt Bónis György a középkori Varga J. János a 16. századi magánadományok esetében tipikusnak is tekintette. Erre utalnak mind az „örökjogú átadás” tipikus igéi – *dedimus, perpetuaverimus, contulimus* –, mind a visszaválthatatlanságra utaló *jure perpetuo et irrevocabiliter* kifejezések.

A 16. század közepén ugyanakkor már zajlott a magánadományok rendszerében bekövetkező, Varga J. által is adatolt változás, miszerint a század második felére ez a tulajdonátruházás már gyakran kiegészült a visszavásárlás jogának kikötésével. Ez kifejezetten lehetővé tette az adományozó rokonai számára, hogy a jószágot egy bizonyos pénzösszeg megfizetése révén visszavehessék. A korábbi formuláknak a visszavásárlási joggal való

70 Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Bp., 2003. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) 188.; Varga J. János: *Katonáskodó szerviensek birtokai a XVI–XVII. századi Batthyány nagybirtokon. Történelmi Szemle* 19 (1976) 104–105.; Homoki-Nagy Mária: *Az adományrendszer reformjára tett kísérletek 1795. és az 1830. évi magánjogi tervezetekben. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica* 59 (2001) 6. sz. 23.

71 Bónis: *Hűbériség és rendiség*, 199.

72 Varga J.: *Katonáskodó szerviensek*, 104.

73 Uo. 108.

74 *DocHungInf* 187–188.

75 „... dedimus, inscripsimus, obligaverimus, perpetuaverimus et contulimus jure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam pariter et habendam, nullum jus, nullamve juris et dominii proprietatem in eisdem bonis pro nobis et haeredibus reservando.” MNL OL F 15 6. köt. fol. 86’.

kiegészítésére szolgáltat korai példát Komlói Orsolya, Gerdei Demeter özvegye Somogyi Barnabásnak nyújtott 1546. évi adománya egy Kolozs vármegyei, oroszfajai házhelyről, amelyet az adományozó egyértelműen örökösen és visszaválthatatlanul (*jure perpetuo et irrevocabilter*) adományozott (*inscripsit*), a leszármazottjai, illetve rokonai javára azonban visszavásárlási jogot kötött ki.⁷⁶

Az inscriptiónak ezt a visszavásárlási jog fenntartása melletti tulajdonátruházás, illetve adomány értelmét a korszak magyar nyelvű adománylevelei is jól tükrözik. 1580-ban Telegdi Miklós egy házat és egy rétet adományozott szervitorának, Bács megyei Balásznak (a latin nyelvű fejedelmi megerősítésben: „in perpetuum dedisset, donasset et inscripsisset dinoscebatur”) „fiúról-fiúra, maradékról-maradékra” (ami az adásvételi szerződések tipikus szófordulata) úgy, „hogy ha valaki az mi adományunkban őt, avagy az ő maradékait, feleségét, avagy gyermekét holta után (kit Isten eltávoztasson) háborgatni akarná, vagy perrel, vagy egyéb módon keresné, előbb az feljül megírt summát, kibe kötöttük, és annak felette az ház építésének becsét letegye és úgy kereshesse.”⁷⁷ További hasonló példák is idézhetők a 16. század második feléből,⁷⁸ sőt, még 1601-ből is,⁷⁹ ahol a visszavásárlás lehetőségét alapvetően arra az eshetőségre tartotta fenn az adományozó, ha a megadományozott vagy leszármazottjai már nem akarnának vagy nem tudnának további szolgáltatásokat teljesíteni az adományozó és családja számára.

Bár a 17. század elején az adomány „örökösségére” utaló egyes formulás elemek (*jure perpetuo et irrevocabilter, in perpetuum*) már kezdtek kikopni a magánadományok szövegéből, ezeket az adományokat még mindig nem tekinthetjük feltétlenül zálogcímen nyújtottnak. A zálogba adás tipikus kifejezései (*impignoratio, oppignoratio, titulo pignoris deditio*)

76 „Quomodo ipsa pro fidelibus servitiis nobilis Barnabae Somogy sibi et domino ac marito suo praedicto Demetrio Gerdey in arduis necessitatibus sibi impensis et exhibitis, eidem Barnabae Somogy ac nobili dominae Clare Kozmay, consorti ejusdem, filiae videlicet nobilis Nagy de Kozmatelke, haeredibusque et posteritatibus eorum utriusque sexus univervis in et pro flor. mille auri una curiam nobilitariam domum [...] in possessione Orozfája vocata in comitatu de Colos existentem habitam, simul cum cunctis ejusdem utilitatibus et pertinentiis [...] dedisset, inscripsisset, obligasset, contulisset et perpetuasset, jure perpetuo et irrevocabilter in filios filiorum et haeredum pro haeredes tenendam, possidendam pariter et habendam, nullum jus, nullamve juris et domini proprietatem praetacta domina Ursula Komlodý in eadem sibi ipsi de caetero reservando [...]. Casu vero, quo post mortem ejusdem dominae Ursulae Komlodý, filii alias filiae futurum, aut alter quicumque fratrum vel consanguineorum suorum ispsos Barnabam Somogy et dominam Claram consortem ejusdem, aut haeredes ipsorum de dominio dictae curiae nobilitariae eicere et excludere vellet, extunc non alium, nisi depositis prius et plenariis ipsis persolutis praescriptis mille flor. auri eicere possit et valeat.” ANR Direcția Județeană Harghita (= ANR Harghita) Fond 227. Colecția achiziții (= Fond 227.) No. 89.

77 MNL OL F 1 3. köt. fol. 176.

78 MNL OL F 1 33. köt. fol. 131.; *A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori jegyzőkönyve*. I. (1326–1590). Közli Bogdándi Zsolt. Kolozsvár, 2018. (Erdélyi Történelmi Adatok 10/1) (= KmFJkv) 189., 199.

79 „Én Báthory Kata, Lónyay Istvánné adom minden rendbeli uraimnak emlékezetül ezen leveletem. Megtekintvén én régtől fogva való jámbor szolgálatját Csehy János deáknak, [...] azért itt percesényi jószágomban, Kraszna vármegyében adtam neki két pusztá jobbágyhelyet. [...] Mely házhelyeket azért és ez feljül megírt földeket, örökségeket adtam én Csehy János deáknak jure perpetuo haeredibus et posteritatibus utriusque sexus. [...] Hogy ha penig maradéki az atyjok nyomdokát nem akarnák követni és ahhoz magokat tartani, tehát megtekintvén én az apjok jámbor szolgálatját, az atyjokhoz való jóakaratomból, szeretetemből tartozzam kétszáz forintot letenni az gyermekinek, és az házak minden örökségivel egyetemben az kiket neki adtam defacto visszaszálljanak magamra és gyermekimre.” ANR Direcția Județeană Cluj (= ANR Cluj) Fond 250. Familia Wesselenyi din Jibou (= Fond 250.) Fasc. 3. fol. 2–3.

ugyanis még nem jelentek meg tömegesen az adománylevelekben, hanem ezek helyett továbbra is az adományozás klasszikus ígéit olvashatjuk e dokumentumokban, mint például az Apafi György által Mihádi Jánosnak kiállított, hét Küküllő vármegyei jobbágyról szóló 1614-ben kelt adománylevelben is.⁸⁰ Ugyanez tükröződik egy 1612. évi Hunyad vármegyei adománylevel latin nyelvű fejedelmi megerősítéséből, amelyben szerepelt ugyan a *jure perpetuo et irrevocabiliter* formula, mintegy értelmezve a magánadomány jogi tartalmát (a tulajdonátruházást), de maga a magánadomány már nem utalt ilyen expliciten az „örökösségre”.⁸¹

Az 1615. évi szeptember–októberi 11. tc. hatására és az ennek révén átalakuló fejedelmi adományozási gyakorlat és az új formulák elterjedése, illetve a köztudatba való beépülése nyomán a magáninscriptiók okirataiban is gyorsan feltűnt annak zálogként való meghatározása.⁸² Noha ezek az iratok a kancelláriai kiadmányokhoz képest valamelyest kevésbé voltak formulások, s így gyakran csak magát az *inscriptio* kifejezést tartalmazták, szinonimák nélkül,⁸³ az *inscriptio* zálogként való értelmezésének általános elterjedése miatt okkal feltételezhetjük, hogy ezeket is ilyen jogcímen adományozták. Szintén az 1615-öt követő magáninscriptiók zálogjellegét világítja meg Rhédey Ferenc korábbi erdélyi fejedelemnek az unokatestvére, Rhédey Pál javára tett, egy zálogszerződéssel is összekapcsolódó adománya. A forrás egyúttal plasztikusan bizonyítja azt a tételt is, amit a fejedelmi adományok kapcsán már megállapítottunk, vagyis azt, hogy az *impignoratio* (szerződéses zálog) és az *inscriptio* (mint zálogképpeni adomány) által keletkeztetett zálogjog jogi tartalma lényegében megegyezett. Az adománylevel szerint Rhédey Ferenc korábban megengedte unokatestvére, Rhédey Pál számára egy más által 1200 forintért zálogban bírt jószág visszaváltását, és emellé még 300 forint értékben neki is adományozta azt zálogképpen („az ezerkétszáz forinton feljül inscribáltam őkegyelmének háromszáz magyar forintban, mely summa mind összességgel teszen másfél ezer forintot”). Ez tehát azt jelenti, hogy Páltól és örökösaitől Ferenc és örökösei ezután csak 1500 forintért vált-

80 „... dedisset, donasset ac in summam sexcentorum florenorum Ungaricalium inscripsisset et obligasset, prout nostri dedit, donavit, inscripsit et obligavit in praesentia. Hac conditione mediante, ut si qui ex haeredibus ipsius Georgii Apaffi temporum successu praescripta bona et jura possessionaria pro sese occupare vellent, ipsumque Joannem Mihadi vel haeredes suos ex eisdem excludere interentur, non prius id facere queant, quam praescriptam summam sexcentorum florenorum eidem vel eisdem simul et semel in paratis deponant ac persolvant.” MNL OL E 179 1610–1619. No. 1.

81 „Atyámot, anyámot szolgáltad, és én magam is azért az te jámbor szolgálatodért adom én az te házad örökét, [...] mely örök Felsőszálláspatación vagy on, Hunyad vármegyében. Mely az felől megírt örököt mielőttünk kötő ötszáz forintokért jámbor szolgálatjáért, hogy addig János Dikult ki ne tehesse, míg az felől megírt summa pénzt le nem tenné. [...] Nos itaque gratiose dedimus, donavimus, contulimus, imo damus, donamus et conferimus jure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, utendam, possidendam pariter et habendam.” MNL OL R 391 A 21. fol. 1^r. Az „örök” és a „ház öröke” kifejezések ezen a helyen nem az átruházás örökös jellegére, hanem magának a házhelynek az „örökség”, azaz öröklött házhely minőségére utalnak.

82 MNL OL E 178. Archivum familiae Hadnagy (= E 178) fol. 133.; MNL OL P 489. Mándy család (= P 489) 1. 1680 1.; MNL OL P 588 Fasc. XXXI. No. 1.; MNL OL P 990 1. No. 35.; MNL OL P 1868 IV. 34. fol. 91–92., 60. No. 2.; *A csíkszentmihályi Sándor család levéltára*. I. Szerk. Sándor Imre. Kolozsvár, 1914. (= Sándor lev. I.) 95–96.; UrbFog II. 501–502., 918., 923–926.

83 MNL OL P 50 1. fol. 55.; MNL OL P 588 Fasc. XXII. No. 2., Fasc. XIV. No. 3., 6.; MNL OL P 1868 IV. 38. fol. 319–320., 324., IV. 55. No. 11., IV. 60. No. 11., V. 70. No. 14.; UrbFog II. 651–652., 919–920., 935–936.

hatták vissza a falut. Belátható tehát, hogy az egyazon zálogtárgyon fennálló zálogjog attól függetlenül egységes és oszthatatlan volt – és semmiképpen sem fiktív –, hogy Pál az unokatestvére felé fennálló követelése részben szerződésből, részben zálogképpeni adományból származott.⁸⁴ A magánadományok zálogszerződésekkel való összekapcsolódása egyébként nem mondható kivételesnek: 1656-ban például Kálnoki Mihály és neje adományoztak egy szántóföldet Hadnagy Istvánnának férje szolgálataiért a 35 forintos zálogba vételi összegzen felül további 15 forintért a kézidszéki Alsócsernátonban,⁸⁵ 1667-ben pedig Rhédey Ferenc kolozsi főispánnak is további 1000 forint értékben adományozta „atyafiságos szolgálatjáért” Bethlen Druzsina Zilahot a 8000 forintos, ténylegesen megfizetett zálogösszezen felül.⁸⁶

Az *inscriptio* mint házastársak közötti lekötés

A házastársak egymás közötti ügyleteiben megjelenő *inscriptio* szintén nem ismeretlen a történeti kutatás előtt, hiszen utalt már ennek gyakorlatára munkáiban többek között Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke, Bubryák Orsolya és Tüdős S. Kinga is.⁸⁷ Az ilyen akár végrendeletekbe, akár élők között kötött szerződésekbe foglalt lekötések lényege, hogy az egyik házastárs a másik javára (esetleg kölcsönösen egymás javára) bizonyos javakat juttatnak azzal a feltétellel, hogy ők maguk vagy örököseik csak egy bizonyos pénzösszeg megfizetése mellett vehessék azt vissza magukhoz. Az a kérdés ugyanakkor nem tisztázott eddig a szakirodalomban, hogy maga a bevállás zálogcímen vagy tulajdonjogot átruházva, örökösön történt-e (amelyek között a lényegi különbség ugyanúgy, ahogy a fejedelmi adományoknál, a *praescriptio* mint perbeli kifogás alkalmazhatóságából adódik), mint ahogy az ügylet jogi tartalmában bekövetkező esetleges változás lehetősége sem merült fel eddig.

Mindenekelőtt célszerűnek látszik a *Hármaskönyv* vonatkozó I. részének 110. címét megvizsgálni. Eszerint a házastársak közötti, egymás javára tett zálogcímű bevállások általában véve nem megengedhetők („titulo autem, vel jure impignoratio fassio inter

84 „Hogy ennek előtte való esztendőkbén Máramaros vármegyében Körtvélyes nevű egész falumat engedtem volt kiváltani néhai nemzetes Pálóczi-Horváth Jánosnak szepesi Nagy Barbarától, Sebessi Istvánnétól ezerkétszáz forinton, az Horváth János holta után öcsém, nemzetes Rhédey Pál uram és felesége, Csomaközi Erzsébet asszony az én engedelmemből váltották ki Horváth Jánosnétól, Ugron Erzsébettől ugyan ezerkétszáz magyar forinton. Akarván azért én is Rhédey Pál öcsém uramhoz jóakaratomat mutatni, az ezerkétszáz forinton feljül inscribáltam ökegyelmének háromszáz magyar forintban, mely summa mind összességgel teszen másfél ezer forintot.” MNL OL P 1868 IV. 38. fol. 319–320.

85 MNL OL E 178 fol. 133.

86 MNL OL P 588 Fasc. XIV. No. 4.

87 Bogdándi: *A kolozsmonostori konvent*, 127.; Gálfi Emőke: *A Barkai család*. In: „... éltünk mi sokáig két hazában’...”. *Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére*. Szerk. Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor. Debrecen, 2012. 156.; Gálfi Emőke: *A gyulafehérvári hiteleshely levéltárosai az 1658-as tatár betörés idején*. In: *Certamen*. I. *Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. Szerk. Egyed Emese – Pakó László – Weisz Attila. Kolozsvár, 2013. 276–277.; Bubryák Orsolya: *Ingók és érzelmek. Az értéktárgyak átörökítése kora újkori magyar főnemesi végrendeletekben*. In: *Érzelmek és mostohák. Mozaik-családok a régi Magyarországon (1500–1850)*. Szerk. Erdélyi Gabriella. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Magyar Családtörténetek. Tanulmányok 4) 45., 49.; ErdTest III. 111.

conjuges simpliciter non admittitur”), főleg akkor, ha az egyszerűen szeretetből történe („ob amorem et favorem consortis suae”), mert akkor a megterhelés gyakran olyan nagy pénzüsszeggel valósulna meg, hogy azt az örökösök alig tudnák később visszaváltani. Kivételként tekint ugyanakkor Werbőczy arra, ha a lekötés helyes és nyilvánvaló okból történik („nisi manifesta evidenti ex causa et ratione celebretur”). Ilyen különösen is az, ha a feleség az apja vagy korábbi férje házából készpénzt vagy különféle értékes ingóságokat (például arany- és ezüsttárgyakat, gyöngyöket, drágaköveket) vitt az új férje házába, és az új férj azokat nyilvánvalóan (*manifeste*) új jószágok vételére, meglévő jószágai építésére vagy másnál zálogban lévő jószágai kiváltására használta fel. Ezekben az esetekben ugyanis a zálogba adást és inscriptiót megengedhetőnek tartja („impignoratio et inscriptio ipsa admittenda censetur”).⁸⁸ Bár a szöveghely megfogalmazása alapján arra a következtetésre is juthatnánk – ahogyan Dósa Elek is –, hogy az *inscriptio* és az *impignoratio* szinonimáknak tekinthetők,⁸⁹ a levéltári forrásokból kinyerhető adatok nem feltétlenül támasztják alá ezt a következtetést.

A 16. századi forrásokban ugyanis rendre találkozunk az adásvétel tipikus formuláit tartalmazó inscriptiókkal: 1565-ből⁹⁰ és 1582-ből⁹¹ is hozható példa arra, hogy az ilyen jellegű lekötés *jure perpetuo et irrevocabiliter* történt, az örökösök visszavásárlási jogának fenntartásával. Ha azonban e formula el is maradt, attól az ilyen *inscriptio* zálogjellegét sem feltétlenül foglalták bele annak szövegébe, sőt, annak szinonimájaként továbbra is használhatták a tulajdonátruházás tipikus ígéit (*dedit, donavit*), ahogy egy 1583-ból fennmaradt jogügyletben láthatjuk.⁹² Mindezzel együtt azonban, már a 16. századból is hozhatunk példát arra, hogy az ilyen módon lekötött jószágokat kifejezetten zálogképpen adták át, így 1530-ból,⁹³ 1577-ből⁹⁴ és 1592-ből is.⁹⁵

88 Trip. I. 110. [236–237.]

89 Dósa: *Erdélyhoni*, II/2. 486–487.

90 „Totales et integras portiones suas in castro et oppido Vyngart [...] memoratae dominae Saphil conjugii et Joanni Kesserw filio suo [...] jure perpetuo et irrevocabiliter utendo, possidendo pariter et habendo dedisset, donasset, obligasset et inscripsisset.” DocPriv I. 261–261.

91 „.... dedisset, inscripsisset et perpetuasset jure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam pariter et habendam, hac infra denotata conditione praedecarata, quod videlicet dum et quandocunque aliqui fratres seu consanguinei sui, ad quos videlicet post decessum ejusdem dominae Clarae devolutis et condensio praescriptorum bonorum legitime ac de jure condescendi ac devenari habere dinoscerentur, eadem bona jura possessionaria ad se redimere et pro sese vindicare satagerent. Extunc iidem fratres seu consanguinei [...] de manibus ejusdem dominae Catherinae Heasfalwy excipere, eliberare et emancipare nullo modo possint nec valeant modo aliqui, deposita vero et plenarie persoluta praescripta summa pecuniarum mille florenorum aureorum.” ANR Covasna Fond 49. Fasc. 1. fol. 19.

92 „.... in et pro summa integrorum quingentorum florenorum dedisset, donasset et inscripsisset, ut nullum omnino principum vel aliorum etiam quorumlibet fratrum vel proximorum suorum praescriptam portionem possessionariam, nisi depositis prius praedictis quingentis florenis Hungaricalibus ab eadem conjugii sua auferendi, adimendi vel occupandi habeat potestatis facultatem.” MNL OL F 1 3. köt. fol. 178^v–179^r.

93 „Praenominatis domine Polixene consorti [...] pro premissa florenorum auri summa in toto tredecim milia florenis auri faciendo, infra tempus redemptionis, eorundem titulo pignoris obligasset et inscripsisset, immo obligavit et inscripsit.” DocHungInf 146–149.

94 „Annak felette Zsibót, Udvarhelyt, Hadadot, Nádasdot, Bogdándot, Korondot, Apátszert, Erkedet, Kusalyt neki [Révay Annának] vallom és hagyom hatezer forintba zálogba.” ErdTest II. 108.

95 „Ki Fehér vármegyében vagon Csorrán és Árkison hagyá az ő feleséginek, Zalasi Borbála asszonynak ezer forint zálogban, mivel hogy ötet halála óráiglan jól szolgálta, annakfelette sok ezüst marháját költötte

A fejedelmi adományokról és a magánadományokról elmondottak fényében már nem különösebben meglepő az elének táruló jelenség. A 16. században az *inscriptio* még ugyanúgy jelenthetett tulajdonátruházást, mint zálogba adást, 1615-öt követően viszont a lekötés örökös és visszaválthatatlan, azaz tulajdont átruházó voltára utaló formula (*jure perpetuo et irrevocabiliter*) mellett a tulajdonátruházó ügyletek tipikus igéi (*dedit, donavit, contulit, perpetuavit*) is eltűntek a forrásokból. Minthogy pedig az 1615. évi törvénycsomag után az *inscriptio* a fejedelmi adományok tekintetében már egyértelműen zálogba adást jelentett, s a magánadományok tartalma is ehhez igazodott, okkal feltételezhetjük, hogy ezután az ilyen házastársak közötti lekötések is zálogként érdemes tekinteni, még úgy is, hogy az adománylevelekkel ellentétben az *inscriptio* és az *impignoratio* azonosítása szövegszinten e jogügyletekben általában hiányzik. A visszaválthatóság ismérve azonban már valóban stabilan rögzült az ilyen *inscriptiók* kapcsán is, ahogy azt az egyes bevallások mellett az 1637. évi márciusi 5. tc. szövege is egyértelműsíti.⁹⁶

A *Hármaskönyv* hangsúlyozottan nem tekintette megengedhetőnek egy vagyontárgy pusztán szeretetből vagy hálából történő lekötetését a házastárs számára, s az 1637. évi márciusi 5. törvénycikkből olvasható rendelkezés szerint is csak akkor volt érvényes az ilyen *inscriptio*, ha az „legitima”, tehát ha megfelelő – minden bizonnyal a *Hármaskönyv*ben is megjelölt – okból történt.⁹⁷ Noha a gyakorlatban a házastársi hűség, szeretet, gondoskodás is rendre megjelent az ilyen házastársak közötti lekötések indoklásában, azok mellett, illetve azok mögött a legtöbbször sejthetünk valamilyen konkrét anyagi áldozatvállalást is. Az *inscriptiók*ban a férjek gyakran valóban hivatkoztak feleségük pénzére, amelyet saját szükségleteikre elköltöttek, vagy értéktárgyaikra, amelyeket pénzzé tettek.⁹⁸ Az általános megfogalmazás mellett az *inscribálók* gyakran konkrétizálták is a pénz felhasználásának célját: a legtöbbször ősi jószágait váltották vissza máshonnan zálogból,⁹⁹ azok építésére, bővítésére költöttek,¹⁰⁰ illetve a komoly anyagi megterheléssel járó hadi vagy udvari szolgálataikra fordították,¹⁰¹ vagy esetleg az ellenség fogságába kerülve a saját váltságdíjukat fizették ki belőle.¹⁰² Amikor pedig az *inscriptio* indoklásában a betegápoló tevékenységet emelték ki indokként, vélhetően akkor sem feltétlenül csak az érzelmi támogatásra gondolhatunk, hanem az azzal járó anyagi teherre is, így például a gyógyszerek

el és anyjától hozott pénzzel barcsai jószágát váltotta meg. Azért se az ő fiai, se pedig egyéb olyan atyjafiai az jószágot el ne vehesse az ő feleségétől Zalasdi Borbála asszonytól, míglén az ezer forintot le nem teszik, mint bírhasa zálogban.” ErdTest II. 150.

96 „Ha penig *inscriptió*ban vagyon az dotalistánál, és nem akarja az haeres patialni, redimálja tőle, az capitalis summát in paratis letevéen néki, de úgy, hogy ha az *inscriptio* legitima léssen.” EOE IX. 591.

97 EOE IX. 591.

98 MNL OL P 972. Daniel család (= P 972) 1. No. 9.; ErdKirKv. I/3. 284.

99 MNL OL E 178 fol. 198a.; MNL OL P 1957. Bethlen család (Apafi család) (= P 1957) 4. fol. 3°.; ErdTest I. 132–134., II. 150., III. 37., 167–168., IV. 58.

100 ErdTest I. 132–134., III. 167–168., IV. 47.; KmFJkv 516.; A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556). I–II. Köz. Jakó Zsigmond. Bp., 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 17) (= KmJkv) 4972.

101 ErdTest III. 37., 145–146., IV. 161.; KmJkv 5012.

102 MNL OL P 1957 4. fol. 3°.; Torda vármegye jegyzőkönyvei. I–II. Bev. tan., jegyz. közli Dáné Veronka. Kolozsvár, 2009–2014. (Erdélyi Történelmi Adatok 9/1–2) I. 27–32.

árára, vagy az orvos fizetésére, ahogy azt egy 1645-ből fennmaradt végrendeletben érzéketlenül rögzítette is az örökhagyó.¹⁰³

Azt mégsem állíthatjuk kizárólagos jelleggel, hogy minden ilyen *inscriptio* a házastárs anyagi hozzájárulását volt hivatott kompenzálni, hiszen már Werbőczy is megállapította, hogy mivel szerzett javaival az örökhagyó szabadon rendelkezhetett, ezért azokat a jószágokat, amelyeket egyébként bárki számára elidegeníthetett volna, természetesen házastársra is szabadon át lehetett ruházni.¹⁰⁴ Így például 1664-ben Kun Gergely amikor bizonyos Kolozs és Hunyad vármegyei javait 1000 forint értékben kötötte feleségének, helyesen gondolta, hogy „mivel van ezen három falubeli portiókhoz sok perem, fáradtságom és költségim által jutottam, azért is méltónak ítéltém, hogy elköthessem”.¹⁰⁵ Fekete István a felesége, Rhédey Zsófia javára tett végrendeletében szintén csupán a házastársi szeretettel indokolta az *inscriptiót*, azonban ő is a saját maga pénzén vásárolt jószágáról rendelkezett ekképpen.¹⁰⁶

Általában ilyen *inscriptiót* a férj tett a felesége javára, ám szép számmal találkozhatunk fordított esetekkel is. Erre a jelenségre szolgálhat egyértelmű példaként Kéméndi Borbála (korábban Décsei Imréné, most Kendi Farkasné) 1583. évi végrendelete, aki, noha vagyonát első házasságából származó fiára, Décsei Péterre hagyta, három Fehér vármegyei falubeli jószág része ez alól kivételt képezett. Ezeket ugyanis második férje, Kendi Farkas a saját költségén szerezte vissza számára hosszadalmas pereskedés révén, és ezeket a perköltsége (400 forint) visszafizetéséig számára engedte birtokolni, azzal, hogy majd a fia válthatja vissza azokat.¹⁰⁷ Két évvel később ugyanő férjével közös, egymás javára tett hiteleshelyi bevallásukban anyai jószágait 600 forint, apai javait pedig 1000 aranyforint értékben kötötte (*inscripsit et legavit*) férjének, Kendi Farkasnak, amiért a mások kezén lévő javait saját költségén visszaszerezte.¹⁰⁸ 1615-ben Szörcei Borbála is jószágai visszaszerzéséért (ebben az esetben zálogból történő visszaállításáért) és a rajta tett beruházások értékének fejében hagyta minden orbaiszéki jószágát férjére, Marosvásárhelyi János deákra azzal, hogy tőle csak 200 forintért lehessen azokat visszaváltani.¹⁰⁹ Somay Katalin 1587-ben pedig azzal a feltétellel *inscribálta* férjének 200 forint értékben a fodorházai, Doboka vármegyei anyai ősi jószágát, hogy férje építtet rá egy olyan udvarházat a mos-

103 „Ez megnevezett 16 ház jobbágyokat földestül, házastul, örökségestül hagyom, kötöm, *inscribálom* az én szerelmes házastársomnak, Bethlen Krisztinának nyolcszáz magyar forintban, id est flor. 800 életéig. Mivel mikor az Úristen én nekem rendelte házastársul az én szerelmes házastársomat, csakhamar az colicában esvén nem sok üdő múlva kilenc egész hónapig feküdtem szörnyű kénokban, és borbélynak, doktornak többire maga sajátjából fizetett, az hova kellett vagyon lovat adni, vagy pénzt, vagy tallért.” ErdTest III. 150.

104 Trip. I. 110. [236.]

105 ErdTest IV 58–59.

106 „Quomodo idem fatens pio illo zelo et amori conjugali, quibus erga generosam dominam Sophiam Redey, consortem suam afficeretur, motus et indutus, totalem et integram possessionem suam Varszad vocatam in pertinentia Karaszó et comitatu Bihoriensis existentem, propriis suis pecuniis emptam et comparatam [...] in et pro millium florenorum Hungaricalium summa legendam, reliquendam atque *inscribendam* duxisset.” MNL OL P 588 Fasc. XXXVI. No. 2.

107 ErdTest II. 120.

108 KmFJkv 511.

109 ErdTest I. 108–109.

tani lepusztult épület helyett, amelyen együtt élhetnek. Az asszony magtalan halála esetén a jószágot atyafiai csak a 200 forintos inscriptiós összeg, illetve az építkezés költségeinek megtérítése mellett válthatták ki a férjtől.¹¹⁰ Ugyanígy a beruházások megtérítésére vonatkozó feltételt tartalmazott Török Zsófia férjének, Érszentkirályi Jánosnak tett inscriptiója.¹¹¹

A kora újkori Erdélyben ugyanakkor ilyen *inscriptio* nem csupán házastársak között történhetett, hanem arra más közeli családtagok viszonylatában, például szülők-gyermekek vagy testvérek között is jócskán találunk példát. Gávay Miklós 1569. évi fejedelmi jóváhagyással tett inscriptiójában apjától örökölt jószágokat engedett át testvérének, Lukácsnak, hogy kárpótolja őt az apai örökségből egyébként Lukácsot illető arany- és ezüsthalmikért. Ezeket ugyanis Miklós a saját szükségére felhasználta, s ezért azokat átadni nem tudta. Miklós ugyanakkor kikötötte, hogy ha ezeket mégis visszaadná Lukácsnak, akkor visszavehesse tőle a most átadott jószágot.¹¹² A csíkszentmihályi Sándor István 1647-ben szintén testvére, Sándor Mihály számára kötötte le a Csík- és Kézdiszékben, illetve Fehér vármegyében lévő birtokait. Bár az erről szóló dokumentum csupán a testvéri szeretet rögzítette konkrét indokként („fraternali dilectione”), de utalt egyéb, a háttérben meghúzódó okokra is („et aliis multis bonis ac rationabilibus de causis ad id inductus”).¹¹³ Felbukkant emellett a szülő által a gyerek javára,¹¹⁴ illetve a gyermek által a szülő javára tett *inscriptio* is a forrásokban,¹¹⁵ amelyek feltehetően a házastársak közötti inscriptiók analógiájára kerültek alkalmazásra.

Az *inscriptio* mint tulajdonjog-átruházás

Végül pedig feltétlenül meg kell említeni az *inscriptio* egy olyan jelentésváltozatát, amelynek nem leljük nyomát a *Hármaskönyv*ben, és a történeti kutatás előtt is lényegében ismeretlennek tekinthető. Ebben az értelemben az *inscriptio* nem zálogba adást, vagy valamilyen visszaváltható, illetve visszavásárolható átruházást, vagy adományt jelentett, hanem egyértelműen tulajdonjog-átruházással együtt járó ügyleteket takart, s lényegében az adásvétel, a csere és az ajándékozás szinonimájaként használták magánfelek szerződéseiben. Az *inscribere* ezekben a forrásokban az „adni” és „eladni” (*dare, vendere*) mellett, azok fogalompárjaként szerepelt. Az ilyen szerződésekben eladott dolog visszavásárolhatatlan voltára is külön utalás történt (*jure perpetuo et irrevocabiliter*), nem ritkán a visszavásárlás, illetve a vevő megszakadását követő örökösdés lehetőségét kifejezetten kizáró

110 KmFJkv 594.

111 KmFJkv 619.

112 *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. I. 1569–1581. János Zsigmond, Báthory Kristóf királyi könyvei. Közli Fejér Tamás – Rácz Etelka – Szász Anikó. Kolozsvár, 2003. (Erdélyi Történelmi Adatok 7/1) (= ErdKirKv 1/1.) (János Zsigmond királyi könyve 1569–1570) 167.*

113 Sándor lev. I. 95–96.

114 ANR Covasna Fond 49. Fasc. 1. fol. 19.

115 ErdTest II. 137.

ügynevezett *nil juris záradékkal együtt (nil juris nullamve proprietatis et dominii pro se et suis haeredibus reservando)*.

Az *inscriptio* ilyen értelemben történő – s kezdetben néha nem *inscriptio* hanem *ascriptio* formában megjelenő – használata egyértelműen visszanyúl a 15. századra, hiszen már egy 1479. évi, Arad, Temes, Csongrád, Csanád és Hunyad vármegyei jószágokról szóló adásvételben is feltűnik.¹¹⁶ Az *inscriptio*nak ez a jelentése a 16. századi Erdélyben folyamatosan nagy biztonsággal adatosolható: Belső-Szolnok vármegyéből említhetők szerződések az 1500., az 1502. és az 1524. évekből,¹¹⁷ de ugyanez a formula megjelenik egy 1518-as küiküllői adásvételben¹¹⁸ és egy 1533-ban kelt Kolozs vármegyei ajándékozási szerződésben,¹¹⁹ felbukkan két Hunyad vármegyei adásvétel szövegében 1563-ban¹²⁰ és 1564-ben,¹²¹ illetve visszaköszön még Tordában is úgy korai – 1501. és 1504. évi – ügyletekben,¹²² mint egy jóval későbbi, erősen sérült 1572-ben kötött adásvételi szerződésben is.¹²³ A partiumi vármegyéket tekintve viszonylag késői adat egy 1586-ból fennmaradt, Bihar vármegyei birtokok cseréjét tartalmazó szerződés.¹²⁴ Nem hiányzik továbbá a tulajdonátruházást jelentő *inscriptio* a székelyföldi forrásokból sem: adásvételi, eltartási és csereszerződésben egyaránt fellelhető a formula.¹²⁵ Sőt, még városi környezetben is találkozhatunk vele, például egy 1533-ban kelt kolozsvári csereszerződésben,¹²⁶ illetve Bát-

- 116 „Tum vero quatuor millibus florenorum auri puri veri et justis ponderis vendidisset, ascripsisset et perpetuasset, imo vendidit, ascripsit et perpetuavit coram nobis jure perpetuo et irrevocabiliter tenendas, possidendas pariter et habendas, nil juris nullamve proprietatis et dominii pro se et suis haeredibus, castellis, oppidis, possessionibus et portionibus possessionariis in praedictis reservando.” KOkI III. 449.
- 117 Az 1500. évi szerződés vonatkozó részlete: „... dedissent, vendidissent et inscripsissent, imo dederunt, vendiderunt et inscripserunt coram nobis iure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam pariter et habendam, nullum ius, nullamve iuris et dominii proprietatem [...] in futurum habere sperarent, sibi ipsi vel eorum posteritatibus reservando.” *Fontes rerum Transylvanicarum/Erdélyi történelmi források*. I–V. Szerk. Veress Endre. Budapest–Kolozsvár–Veszprém, 1911–1921. IV. (Akták és levelek Erdély- és Magyarország Moldovával és Havasalföldével való viszonyához) 50–51. A további szerződések: *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczy Bánffy család történetéhez*. I–II. Szerk. Iványi Béla. Bp., 1908–1928. II. 385–386., 527–528.
- 118 „... dedisset, donasset et inscripsisset, imo dedit, donavit et inscripsit in nostri presentia iure perpetuo in filios filiorum utendam, tenendam, possidendam pariter et habendam, nullum ius nullamve iuris et dominii proprietatem sibi reservando.” *A római szent birodalmi grófszéki Teleki család oklevéltára*. I–II. Szerk. Barabás Samu. Bp., 1895. (= TokI.) II. 369–370.
- 119 „... in refrigerium et pro salute anime sue dedisset, donasset, inscripsisset et perpetuasset, jure perpetuo et irrevocabili tenendam, possidendam, pariter et habendam.” *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. Szerk. Jakab Elek. Buda, 1870. 378.
- 120 „... vendidisset, perpetuasset et inscripsisset, prout inscripsit, vendidit et perpetuavit jure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam et habendam.” MNL OL R 391 A 8. No. 22.
- 121 „... pro flor. quatuor plene ut dixisset ab eodem receptis et levatis perpetuasset et inscripsissent, imo perpetuaverunt et inscripserunt coram nobis jure perpetuo et irrevocabiliter tenendam et possidendam pariter et habendam.” MNL OL R 391 A 8. No. 24.
- 122 TokI. II. 247–249., 269.
- 123 „... irrevocabiliter tenendam, poss[idendam] [...] [de]dit et inscripsit”. MNL OL P 311 XXIV. 1. No. 27.
- 124 „... praescripto concambialis titulo dedisset, contulisset et inscripsisset [...] jure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam pariter et habendam.” MNL OL F 1 4. köt. fol. 210^r.
- 125 *Székely oklevéltár 1219–1776*. Szerk. Barabás Samu. Bp., 1934. 213–214., 221–223., 254–255., 265–266.
- 126 „... concambialis permutationis titulo dedissent, contulissent et inscripsissent prout dederunt, contulerunt et inscripserunt coram nobis jure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam pariter et habendam.” MNL OL F 15 6. köt. fol. 243^r.

hory Gábor és Gerdák Péter 1580. évi, egy gyulafehérvári házról szóló adásvételében.¹²⁷ A konkrét szerződésszövegeken túl ugyanebben a jelentésében érhetjük tetten az *inscriptio*t például egy Kolozs és Doboka vármegyei birtokok örökös eladásával szembeni tiltakozást rögzítő okiratban is.¹²⁸ A jelenség egyébként nem Erdély-specifikus, hiszen ugyanebből az időszakból az ország más, kifejezetten távoli pontjairól is említhetők hasonló jogesetek, így például Árva¹²⁹ és Tolna¹³⁰ vármegyéből vagy akár a Drávántúlról is.¹³¹ A 16. század végét követően azonban – Erdélyt tekintve – e jelentésváltozat szemmel láthatóan teljesen kikopott a jogéletből.

Ennek oka minden bizonnyal abban a tényben keresendő, hogy 1615-öt követően az *inscriptio* a fejedelmi adományok vonatkozásában már kizárólag a zálogképpeni adományok *terminus technicus*ává vált. Ez a megváltozott jelentéstartalom pedig már nem volt összeegyeztethető a kifejezésnek az adásvételi, ajándékozási és csereszerződésekben való használatával, így ez a tulajdonátruházást magában foglaló jelentés értelmezhetetlenné vált. Azt, hogy az *inscriptio* e jelentésének értelmezése már néhány évtized múlva is mennyire nehézkes volt, jól mutatja az egyik idézett Hunyad vármegyei adásvételi szerződés hátuljára feljegyzett, az íráskép alapján szemmel láthatóan későbbi, 17. századi tartalmi kivonat is. A szerződés szerint 1563-ban Gállffy Ferenc a hosdátai szőlőit eladta („vendidisset, perpetuasset et inscripsisset, prout inscripsit, vendidit et perpetuavit jure perpetuo et irrevocabiliter tenendam, possidendam et habendam”) a szintén hosdátai Mátyás deáknak 1 forintért és 25 dénárért, ahol tehát az *inscriptio* még egyértelműen tulajdonátruházással járt együtt. A tartalmi kivonat szerint azonban: „Franciscus Gálffy Matheo Litterato pro 1 flor. Hung. 25 den. in promontorio Hosdatiensi impignorat vineam jure perpetuo et irrevocabiliter.”¹³² E szövegrész a következőképpen fordítható: Gállffy Ferenc Mátyás deáknak 1 magyar forintért és 25 dénárért örökösön és visszaválthatatlanul zálogba adott egy szőlőt a hosdátai előhegyen. A regeszta tartalma tehát – minthogy a zálog lényege a visszaválthatóság, és az sohasem „örökös és visszaválthatatlan” – erősen önellentmondásos. A kivonat keletkezése korában viszont az *inscriptio* már annyira tisztán és világosan zálogba adást jelentett, hogy még ez a nyilvánvaló paradoxon sem tántorította el a készítőjét az *inscriptio*nak az impignorációval való azonosításától, holott az eredeti szerződés keletkezésekor a különbségtételnek még nagyon is volt relevanciája. Nem meglepő tehát, hogy adott esetben az évszázadokkal későbbi kutatót – amennyiben értelmezni kívánta a jelenséget – ugyanígy megzavarhatta az *inscriptio*nak a megszokottól eltérő jelentéstartalma, például Dongó-Gyárfás Gézát, Zemplén vármegye egykori főlevéltárnokát, aki

127 „... in et pro summa centum florenorum Hungaricalium currentis monetae ab eodem Petro Gerdak plene et integre ut dixerunt levatorum et perceptorum, eidem jure perpetuo et irrevocabiliter dedisset, vendidisset et inscripsisset, nullum jus, nullamve juris et dominii proprietatem in eadem domo sibi ipsi aut haeredibus suis reservando.” MNL OL P 311 XXVIII. 1. No. 12.

128 MNL OL P 311 XXVIII. 1. No. 5.

129 *A revisényei Reviczky-család okmánytára*. Szerk. Reviczky Sándor. Bp., 1878. 38–39.

130 *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Ed. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844. X/6. 906–908.

131 *A Blagay-család oklevéltára*. Szerk. Thallóczy Lajos – Barabás Samu. Bp., 1897. (Monumenta Hungariae Historica. Diplomataria 28) 200–201.

132 MNL OL R 391 A 8. No. 22.

egy ilyen „*inscriptio perennalis*”-t „örökzalog”-ként fordított,¹³³ aminek természetesen ugyanúgy nincs értelme, mint az imént idézett Hunyad vármegyei szerződés tartalmát összefoglalni hivatott regesztának.

Összegzés

Az *inscriptio* jogi tartalmát a kora újkori erdélyi források tükrében összegezve megállapítható, hogy e kifejezés nem egy egységes jogintézményt takart, hanem eredendően legalább négy különböző, egymástól lényegében független jelentéssel bírt. Vonatkozhatott az uralkodói adományok egyik fajtájára (a vegyes adományra), jelölhette általában véve a magánadományokat, továbbá így nevezték a házastársak (tágabban családtagok) közötti, általában visszaváltható lekötéseket, illetve szolgálhatott az adásvétel, csere és ajándékozás szinonimájaként is. Az *inscriptio*k közös jellemzőjének látszik kezdetben, hogy általában visszaválthatók vagy visszavásárolhatók voltak, bár ez alól is említhetők kivételek, főként a magánadományok köréből. Gyakran visszatérő eleme továbbá az *inscriptio*knak, hogy azokhoz valamilyen pénzfizetés társult, ugyanakkor ez sem jellemezte annak összes lehetséges formáját, hiszen 1615 után a fejedelmi *inscriptio*khoz nem feltétlenül kapcsolódott a megadómozott anyagi ellenszolgáltatása és az a magánadományoknak sem volt feltétele, sőt, a házastársak is szabadon leköthették egymás számára szerzett javaikat. Azt szintén semmiképpen sem mondhatjuk, hogy ezek az átruházások minden esetben zálogjogot keletkeztettek volna, azonban az 1615. évi törvénycsomagot követően a fejedelmi adományként nyújtott *inscriptio*k már egyértelműen zálogként voltak értelmezendők, s ennek mintájára úgy tűnik, a magánadományok, valamint a házastársak közötti lekötések is alkalmazkodtak az új helyzethez, és szintén felvettek egy zálogképpeni átruházás értelmet. Az *inscriptio* utolsóként bemutatott, a *Hármaskönyv*ben nem szereplő jelentése ezzel a folyamattal párhuzamosan eltűnt a jogéletből, mivel szemmel láthatóan összeegyeztethetetlen volt a kifejezés többé-kevésbé állandósuló jelentéstartalmával. Ezzel együtt úgy vélem az is bebizonyosodott, hogy amennyiben az *inscriptio* zálogként értelmezhető, úgy az ennek révén létrejött zálogjog lényegét tekintve megfelelt a szerződés útján alapított zálogjognak, annak ellenére is, hogy azok keletkezése és öröklése kapcsán viszont valóban kitapinthatók bizonyos különbségek.

133 Dongó-Gyárfás Géza: Sátoraljaújhely XIV–XVIII. évszázbeli birtoktörténetéhez. III. Adalékok Zemplén Vármegye Történetéhez 10 (1904) 340.

„KINEK HATALMA ELLEN NEM TEHETEK...”¹
Hogyan vált Mezőörményes Kamuthy-birtokból Rákóczi-birtokká?
A Rákóczi-kori birtokpolitika egy újabb fejezete

MÁTYÁS-RAUSCH PETRA

“I CANNOT DO ANYTHING AGAINST THOSE IN POWER...”

How did the Kamuthy Estate in Mezőörményes Become Rákóczi Estate?
A New Chapter in the Rákóczi Era's Estate Policy

In the mid-20th century, László Makkai believed that György Rákóczi I was fond of “robbing” wealthy widows belonging to the Transylvanian elite. Miklós Kamuthy's wife, Erzsébet Cserényi, certainly belonged to the latter group, and through her story I wanted to show the methods the prince used to create a large estate near the castle of Szamosújvár [Gherla, Romania], which could help the lordship. However, the actions of Miklós Kamuthy, a widower, and his daughter should not be neglected, as they used, or rather tried to use, the 'legal institution' of act of might against the prince. Through the fate of the Kamuthy estates in Kolozs County, we can also find out whether there was in fact a sharp clash between the estate policy of György Rákóczi I and II. The more case studies, when summarized later, may help us to see more clearly the internal political motivations of György Rákóczi I.

Keywords: Transylvania, fiscal estate, manors, economic government, feud

A tanulmány címében szereplő idézet Cserényi Erzsébetnek, Kamuthy Miklós özvegyének 1645-ben tett hivatalos tiltakozásából, protestációjából származik. Ebben árván maradt lánya, Kamuthy Zsuzsanna nevében is tiltakozást tett, hogy a Kolozs vármegyében fekvő mezőszilvási birtokát, amelyet sok évig békében birtokolt, a „fiskus hatalmasul elfoglalta”, jöllehet ahhoz semmi joga nem volt. A kolozsmonostori konvent előtt tett nyilatkozatban² az özvegy elmondta, tisztaban van azzal, hogy a kincstár hatalma ellen semmit sem tehet, de – folytatódik szöveg – nem szeretné, ha elveszne gyermeke számára a birtok, így az egyedül elérhető eszközhöz, a hivatalos tiltakozás megtételéhez folyamodott. A zá-

Mátyás-Rausch Petra, tudományos munkatárs, ELTE HTK TTI, Kora újkor osztály.

- 1 Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága (= RNL KvNLT) Jósika család hitbizományi levéltára Kamuthy család levéltára (= Kamuthy cs. lt.) Fasc. 12. Nr. 26.
- 2 Tiltakozás: jogfenntartó nyilatkozat, ezzel akkor élt valaki, ha a jogai sérültek (többek között hatalmas birtokfoglalás esetén). A magyar jog egyik legtöbbször, legszélesebb körben használt intézménye. Tringli István: *Hatalmaskodások a középkori Magyarországon*. Bp., 2022. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 351. skl.

radékban kihangsúlyozta, hogy „nem akarván az én kegyelmes Uramnak és Fejedelmeknek semmit becsületi ellen az dologbul cselekedni”.³

A csupán pár sorból álló szöveg több olyan értelmezési lehetőséget kínál, amelyek nemcsak a Rákóczi-kori uradalomigazgatás, kormányzattörténet, hanem az I. Rákóczi Györgyről kialakult történeti kép még megválaszolatlan, esetleg árnyalásra szoruló kérdéseinek megértésében is segítségünkre lehetnek. Már önmagában is igen érdekes az a félmondat, amely szerint az özvegy birtokát, pontosabban a néhai férje által bírt falut, a kincstár (*fiskus*) hatalmasul, egy 1675-ben felvett tanúvallomás szerint a törvényes utat megkerülve⁴ vette el Cserényi Erzsébettől. Ugyancsak hosszabb kifejtésre tarthat számot a szöveg végén szereplő mondat, mely szerint az özvegy tisztában volt azzal, hogy semmit sem tehet a fejedelem parancsa ellen, de legalább megpróbált a saját, igen szegényes eszközeivel tenni valamit lánya érdekében. Ami pedig a záradékban szereplő idézetet illeti, sokat elmond I. Rákóczi György hatalomtechnikai megoldásairól, az alattvalók által is ismert, kikerülendő csapdákról, „aknákról”.

Kemény János mellett talán a legtöbbet idézett Rákóczi-kori „krónikás”, Szalárdi János pár mondatban foglalta össze azt a hosszú, szövevényes eseménysorból álló folyamatot, amelynek végén, 1645-ben a szomszéd település, Mezőszilvás elfoglalásával a mezőörményesi uradalom elnyerte végleges formáját. Szalárdi szerint a Mezőség szívében fekvő Mezőörményes egy majorkodásra alkalmas falu volt, amelyet korábban Kamuthy Miklós birtokolt, „de a fiskus törvénnyel elnyerte vala”.⁵ A fejedelmi házaspár pedig az évek során még több falut csatolt hozzá, és így az 1640-es évek végére egy udvarbíróságra „alkalmas” birtoktest állt össze. A Szalárdi *Siralmas magyar krónikájában* olvasható fél mondattal, mely szerint a fejedelmi kincstár törvény útján szerezte meg Örményest, a Kamuthy család szemmel láthatóan nem értett egyet, nem véletlenül tett meg mindent Cserényi Erzsébet annak érdekében, hogy tiltakozzon a falu elvétele ellen. Ez a tiltakozás bátor tett volt a részéről,⁶ még úgy is, hogy külön kihangsúlyozta azt a tényt, miszerint tette nem a fejedelem iránti tiszteletlenségéből fakad. Jó oka volt erre, hiszen a korszakból több olyan esetet is ismerünk, amikor I. Rákóczi György a becsülete, fejedelmi „tiszttségének” megsértése ürügyén vont előkelő, legtöbbször vagyonos embereket nota -per [*nota infidelitas*, azaz hűtlenségi per] alá és fosztotta meg őket birtokaiktól.⁷

Cserényi Erzsébet tiltakozásának nem lett sem negatív, de ami családja szempontjából talán még fontosabb, pozitív következménye sem. A két mezősegi birtokért ugyanis lánya, Kamuthy Zsuzsanna és annak férje, Mikola Zsigmond még az Apafi-korban is elkeseredetten perelt a kincstárral, ám ez a jogvita a házaspár számára végül kudarcra zárult. Igaz ugyan, hogy sem Mezőörményest, sem Mezőszilvást nem sikerült visszaszerezniük, de ebben az ügyben több olyan értékes dokumentum is keletkezett, amelyek segítségünkre lehetnek az események rekonstruálásában.

3 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 12. Nr. 26.

4 Uo. Fasc. 20. Nr. 21.

5 Szalárdi János: *Siralmas magyar krónikája*. [S. a. r. Szakály Ferenc.] Bp., 1980. (Bibliotheca Historica) 199–200.

6 A szolgálatában állók szerint rendre felhozta, hogy ha Isten ad neki még elegendő időt, tesz valami „emberséget” ebben az ügyben. RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 20. Nr. 21.

7 Kun Gotthárd esetéről a későbbiekben esik még szó.

Tanúvallomások a két Kamuthy-birtok sorsáról

A 17. század második felében, I. Rákóczi György halála után,⁸ majd I. Apafi Mihály uralkodása alatt felvett tanúvallomások egyöntetűen azt állították, hogy mind a mezőörményesi, mind a mellette fekvő mezőszilvási birtokot Kamuthy Farkas szerezte meg családjá számára. Farkas az eredetileg Békés vármegyéből származó familia⁹ egyik legellentmondásosabb tagja volt. A Bethlen- és a Rákóczi-kor emlékirói igencsak negatív képet festettek róla.¹⁰ Báthory és Bethlen Gábor idején sikeres politikai karriert futott be. Viselt tisztességei révén – kortársaihoz hasonlóan – jelentős birtokállományra tett szert, többek között Kolozs megyében Kolozsmonostort is magáénak mondhatta. E szerzemények közé tartozott Mezőörményes és Mezőszilvás is. Egy, már az Apafi-korban felvett tanúvallatási jegyzőkönyvből kiderül, hogy a Mezőségben fekvő birtokok nemcsak Lorántffy Zsuzsanna szívéhez álltak igen közel, hanem a korábbi évtizedekben a Kamuthy család, pontosabban Farkas is igen sokat tett a felvirágoztatásukért. Az 1675 és 1676 folyamán felvett tanúvallomásokban többek között arra a kérdésre kellett a megkérdezetteknek válaszolniuk, hogy mielőtt a fejedelem „hatalmasul” elfoglalta a szóban forgó birtokokat, azokat a Kamuthy család sok esztendőn át békében bírta-e, sőt „a veszedelem után Kamuthy Farkas telepítette és építette megis Eörményest”.¹¹ Erre a kérdésre értelemszerűen csak azok a tanúk tudtak érdemleges választ adni, akik elég idősek voltak ahhoz, hogy emlékezzenek az évszázad elején történt eseményekre, ugyanis a veszedelem szó a tizenöt éves háború szinonimájaként szerepelt a szövegben. Bori István, aki a tanúvallatások idején töltötte be a 98. életévét, öt évig szolgálta Kamuthy Farkast, és teljes bizonyossággal állította, hogy néhai ura szellérekkel telepítette újra a falut, emellett egy kiterjedt majorságot is üzemeltetett. A birtok határában pedig – folytatódik a szöveg – annyi búza termett, hogy meg sem tudták számolni az asztagokat a csűrös kertekben. Állítólag még Bethlen Gábor is odaküldte az egyik szolgáját, hogy vegye számba a búzaasztagokat, de végül neki sem sikerült.¹² Jóllehet a régmúlt dolgokat megszépíti az emlékezet, de a falu nagyságáról, vala-

8 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 20. Nr. 22.

9 A család eredetére, Kamuthy Balázs egri katonatiszt pályájára nem a teljesség igényével lásd Horn Ildikó: *A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1556–1588)*. Bp., 2012. [Akadémiai doktori értekezés] 377. (https://real-d.mtak.hu/581/7/dc_105_10_doktori_mu.pdf. Letöltés dátuma: 2025. január 10.), illetve uő: Politikusportrék János Zsigmond udvarából. In: *Tündérszág útvesszői*. Szerk. uő. Bp., 2005. (TDI Könyvek) 83–87.

10 *Kemény János önéletírása*. Kiad. Szalay László. Pest, 1856. (Magyar Történelmi Emlékek) 44–45. Borsos Tamás, aki évekig szolgálta Bethlen Gábort a Portán, rendkívül színes képet festett naplójában Kamuthy Farkasról. Borsos benne látta mindazt a negatívumot, ami ellen ő egész életében küzdött: dölyfösség, önteltség, a saját hasznának keresése a haza kárára, kapzsiság, amely inkább a saját hasznára dolgozik, csak másnak ne jusson. Borsos Tamás: *Vásárhelytől a Fényes Portáig. Emlékiratok, levelek*. [S. a. r., bev. tan., jegyz. írta Kocziány László.] Bukarest, 1972. 24., 32. Vö. A Kendy-féle összeesküvés (Latin históriás ének Szamosközy Istvántól). Közli Pettkő Béla. *Magyar Történelmi Tár* 11 (1888) 763.

11 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 20. Nr. 21.

12 Az asztag a szabadban tárolt, tartósan összerakott nagyobb, magas széna vagy kicséplésre váró gabona rakása. Nagysága a termés mennyiségétől, a rendelkezésre álló helytől, a cséplés idejétől és módjától is függött. Kivételesen alakult mértékké. Bogdán István: *Magyarországi úr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Bp., 1991. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai IV. Levéltárban és Történelmi Forrástudományok 7) 374.

mint az ott elterülő majorság jelentőségéről nemcsak Bori István emlékezett meg. Több tanú is elmondta, hogy Kamuthy szép házakat emeltetett a faluban, az általa építtetett, fából és vesszőfonatból épült udvarházat pedig I. Rákóczi György hányatta el, amikor Örményest elvette Farkas fiától, Miklóstól. Bori Istvánon kívül még többen éltek, akik szolgáltak Kamuthy Farkasnál és feleségénél, Moyses Katánál, és arra a kérdésre is tudtak válaszolni, hogy mi módon kerültek a kérdéses birtokok a famíliához. Szinte mindegyik tanú megerősítette, miszerint a család hosszú ideig békében birtokolta Mezőörményest és Mezőszilvást, és csak I. Rákóczi György hatalomra kerülése után gyűlt meg Kamuthy Miklós baja a fejedelmi hatalommal.

A hosszú évekig tartó békés birtoklás azonban nem volt teljes mértékben igaz, mert 1615-ben, a fiskális birtokrendszer helyreállítása érdekében hozott országgyűlési artikulusok¹³ értelmében mind Mezőörményes, mind Mezőszilvás rövid időre visszakerült Szamosújvár vár uradalmához,¹⁴ ahová a kései Báthory-korban tartozott. Bethlen Gábor végül megegyezett Kamuthy Farkassal, aki az eredetileg örökjogon¹⁵ megkapott mezőörményesi birtokot zálogba vehette a fejedelemtől, a mezőszilvási birtokról pedig valamiféle egyezsége jutott Bethlennel.¹⁶ Kamuthy Farkasnak nemcsak a mezőszilvási birtokokra vonatkozó tulajdonjogát kellett bizonyítania a fejedelemnek, hanem az iránta tanúsított hűségét és lojalitását is. 1616 októberében, a segesvári országgyűlésen ugyanis öt tanácsúr társával egyetemben, eljárás indult ellene, amelyben a fejedelem elleni szervezkedésben vitt szerepét vizsgálták. Kamuthy Farkast végül felmentették, tisztségeit és lefoglalt birtokait visszaadták.¹⁷ Az az állítás sem felelt meg a valóságnak, hogy a Kamuthy család a teljes mezőörményesi és mezőszilvási birtokot magáénak tudhatta, ugyanis Farkasnak több ízben is meg kellett egyeznie többek között Bethlen Farkassal, akinek eredetileg Báthory Gábor Mezőszilvást adományozta, illetve az ugyancsak a fejedelmi tanácsos Erdélyi Istvánnal,¹⁸ hogy mondjanak le javára az általuk bírt birtokrészekről.¹⁹ Miután Kamuthyt Bethlen Gábor „rehabilitálta”, az 1624. évi bécsi követsége alkalmával²⁰

13 *Erdélyi országgyűlési emlékek*. I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1875–1898. (Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae 1–21) (= EOE) VII. 281–282.

14 A szamosújvári uradalomhoz tartozó Mezőszilvást Báthory Gábor 1608-ban adományozta Bethlen Farkas szamosújvári kapitánynak. RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 12. Nr. 21.

15 Egy 1640-ben készült hiteleshelyi másolat szerint Báthory Gábor 1608-ban adományozta a korábban Szamosújvárhoz tartozó Mezőörményest Kamuthy Farkasnak *jure perannali*. RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 12. Nr. 43.

16 Uo. Fasc. 11. Nr. 26. A beiktatásról szóló jelentésre lásd uo. Nr. 24.

17 Horn Ildikó: A fejedelmi tanács Bethlen Gábor korában. *Századok* 145 (2011) 1010.

18 Uo. 999.

19 A birtokrészek átadására több részletben került sor. Mind Erdélyi, mind Bethlen Farkas úgy fogalmazott a hiteleshely előtt tett bevallásában, hogy nem számításból, hanem atyafiúi szeretetből adja át a részbirtokokat Kamuthynak. RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 12. Nr. 22., 28., 32–33., 43.

20 *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)*. Bearb. Roderich Gooss. Wien, 1911. 574–582. Kamuthy Farkas többek között az 1624-ben elvégzett diplomáciai munkája miatt kapta meg Bethlen Gábertől adományba Oláhfenes birtokát egy udvarházzal, Magyartótfalut, valamint egyéb birtokokat Kolozsvár megyében. RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 38. Nr. 2.

talált rá Golopi Farkasra, aki a tanúvallomások szerint egy örményesi birtokrész vér szerinti örököse volt, és „két öreg ezüzt pohárért”²¹ megvette tőle.

Kamuthy Farkas örökösei számára azonban leginkább az adhatott reményt, hogy a tanúvallomás során a megkérdezett tanúk, életkortól függetlenül, szinte egybehangozva azt vallották, hogy I. Rákóczi György mind Mezőörményest, mind pár évvel később Mezőszilvást is „hatalmasul” foglalta el Kamuthy Miklóstól, illetve annak özvegyétől, Cserényi Erzsébettől. Ezenfelül arra a kérdésre, hogy a fejedelem, mielőtt elvette volna a birtokokat, „szép szín alatt” kicsalta Kamuthy Miklós kezéből a jogbiztosító iratokat, legtöbbször ugyancsak igen volt a válasz. Az utóbbival kapcsolatban többnyire azt a közszájon forgó történetet mesélték el a tanúk, mely szerint a fejedelem megígérte Kamuthynak, hogy a régi jogbiztosító oklevelek helyett újabbakat, állandóbbakat ad, de aztán végül Kamuthy semmit sem kapott vissza. Nem volt véletlen, hogy a család szolgálatában állt vagy álló idősebb jobbagyok kihangsúlyozták, Cserényi Erzsébet mennyit panaszkodott férje halála után, mondván, nincsen se birtoka, se iratai, és a pénz is odaveszett.²²

Legrészletesebben Mezőszilvás elfoglalását mesélték el a tanúk, mivel többen is jelen voltak az eseménynél, a Mezőörményesen történekekről csupán (1638) egy tanú számolt be. Eszerint Kölcsi Tamás,²³ a fejedelem szamosújvári udvarbírója Örményest Szamosújvárhoz foglalta, majd „hatalmasul” leltárba vette, és az inventáriumot elküldte a fejedelmi párnak Fogarasra.²⁴ Ugyancsak egy helyütt olvashatunk arról, egy a saját elmondása szerint a fejedelem udvarában nevelkedett nemes, bizonyos Török Pál vallomásában, hogy I. Rákóczi György Örményesről először szerződést kötött Kamuthy Miklóssal. Az ügy végül elmergesedett, és Kamuthy az országgyűlés ideje alatt akart hivatalosan tiltakozni a foglalás ellen. Miután azonban találkozott az akkori ítélmesterral (valószínűleg Cseffei Lászlóval²⁵), a tanú előtt ismeretlen ok miatt végül elállt korábbi szándékától.²⁶

Jóllehet nemcsak Török Pál vallomásában volt több homályos részlet, az események pontos menetét mégiscsak lehet rekonstruálni. Azután, hogy a fejedelem elvette tőle Mezőörményest, Kamuthy Miklós Mezőszilváson épített fel egy nagy majorságot. Állítólag az lett Kamuthy veszte, hogy állandóan azzal kérkedett, mennyi szénája, mennyi bú-

21 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 20. Nr. 21. Komjáthi Mihályné arról is beszámolt a vármegyei tisztviselőknek, hogy ezeket az ezüstkupákat Kamuthy Farkasné még az előző férjétől, Sibrik Gáspártól kapta.

22 Uo. Ez az eljárás nem volt példa nélküli, hiszen I. Rákóczi György hasonló módon járt el Szilvási Boldizsárné esetében is. Mátyás-Rausch Petra: A drassói-vingárdi uradalom története a Rákóczi-korszakban. Egy kisebb Fehér vármegyei uradalom a források tükrében. *Agrártörténeti Szemle* 65 (2024) 181–197. Mikola Zsigmond 1674-ben tett protestációja szerint I. Rákóczi György hatalmasul foglalta el a száslónai birtokát, amelyet zálogban bírt, és még II. Rákóczi Györgytől sem tudta a teljes zálogösszeget behajtani, ezenfelül pedig elvették tőle a falura vonatkozó összes jogbiztosító oklevelét. RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 11. Nr. 22. I. Rákóczi György a sólyomkői uradalomról kötött szerződésben arra kötelezte Zólyomi Erzsébetet, hogy köteles az összes, birtokra vonatkozó jogbiztosító iratot leadni a káptalanba átíratásra, köztük a zálogos megállapodásokat is. RNL KvNLT Bánffy család levéltára. *Seria 2. Subseria 1a. Nr. 18. 22–30.*

23 Rettegi Kölcsi Tamás 1636-ban számtartó, majd 1637–1638-ban udvarbíró Szamosújváron. P. Kovács Klára: *A Szamos menti új vár. Szamosújvár a 16-19. században*. Bp., 2019. (Opitz Historiae Artium 1) 213.

24 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 20. Nr. 22.

25 Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormánya 1540–1690*. Bp., 1980. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai III. Hatóság- és Hivaltörténet 6) 357.

26 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 20. Nr. 21.

zája terem a határban. A tanúk szerint azt beszéltek a faluban, hogy mindezt megelégette a fejedelem, mondván „nem nemes embernek való ez a nagy határu falu”,²⁷ és kiküldte Árkosi Mihály és Belényesi István²⁸ kancelláriai deákokat, hogy foglalják el a jószágot. Odaérve Kolozsvári Imre deák, a vármegye egyik alszolgabírója, Cserényi Erzsébet helybéli tisztartója, eltiltotta őket a foglalástól. A kancelláriai deákok azonban nem álltak el a fejedelem parancsának teljesítésétől, ezért az özvegy egyik szolgája, egy bizonyos Kovács Jancsi, kivonta kardját, azaz repulsiót²⁹ tett.³⁰ Mindezzel természetesen csak elodázták a történet végkifejletét, mert a deákok visszatérve az örményesi udvarházba, mindent megírtak uruknak, aki két „hadnagy alja” katonát rendelt oda Kolozsvárról, és az ő segítségükkel elfoglalták a birtokot. Állítólag az özvegy tisztartóját, Szabó Mártont is kézre akarták keríteni, de az officiális végül meg tudott szökni, mert álruhát húzott és igen gyors volt a lova.³¹ A történet hasonlóan folytatódott, mint Örményes esetében, ugyanis az akkori szamosújvári udvarbíró, peterdi Koszta Mátyás,³² miközben a katonák továbbra is megszállva tartották a falut, *sentencia*, azaz bírósági végzés³³ nélkül vette leltárba a birtokot, és a szamosújvári várhoz csatolta.³⁴

E ponton joggal vetődhet fel a kérdés, hogy ha a két mezősi birtok egy kincstári uradalomhoz került, hogy lett belőle végül a fejedelemasszony udvarbírója által igazgatott birtoktest alapja. A kérdés megválaszolásához segítségül hívhatjuk a Rákóczi-kor egy másik közismert krónikását, Bethlen Jánost. Szalárdival szemben ő rendkívül ellenséges hangnemet ütött meg a Rákócziakkal szemben, különösen I. Rákóczi György személyét festette meg sötét színekkel. Birtokpolitikájáról ekképpen írt: „Nem volt egyetlen olyan általános vagy részgyűlés, ahol ne zúgott volna a jogügyi igazgatók [...] kiáltása, s legtöbbször megfosztattak jószáguktól, birtokuktól, vagyonuktól [...] A sok kerülőúton a Kincstárnak ítélt javakat a fejedelem gyermekeinek és feleségének ajándékozta.”³⁵ A két mezősi birtokra is ráillik Bethlen mondata, mivel mind Mezőörményes, mind Mezőszilvás Lorántffy Zsuzsanna kezébe került. Noha a tanúvallomások, illetve a későbbiekben Cserényi Erzsébet által benyújtott panaszok rendre azt állították, hogy a fejedelemasszony adományba kapta a férjétől a két falut,³⁶ I. Rákóczi György valójában zálogba adta azokat

27 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 20. Nr. 21.

28 Belényesi Istvánt is kihallgatták 1675–1676-ban. Arra hivatkozott, hogy nem ő „jelentkezett” a feladatra, hanem Szalárdi János kancelláriai titkár osztotta be Árkosi Mihály mellé. Azzal mentegetőzött, hogy „tudatlan lévén”, kezdő deákocskaként fogalma sem volt, miért mennek Mezőszilvásra Kamuthy Miklós özvegyéhez. Uo.

29 *Repulsio*, azaz visszaűzés, hatalmas birtokfoglalás esetén a birtok védelmét szolgálta. Tringli: *Hatalmaskodások*, 258.

30 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 12. Nr. 24.

31 Uo. Fasc. 20. Nr. 21.

32 Szamosújváron volt udvarbíró 1642 és 1644, majd 1646 és 1648 között. P. Kovács: *A Szamos menti*, 213.

33 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. I–XII. Szerk. Szabó T. Attila et al. Bukarest–Bp.–Kolozsvár, 1975–2005. XII. 381–382.

34 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) Magyar Kincstári Levéltárak. Magyar Kamara archívuma (= MKaMA) Archivum familiae Rákóczi (= E 190) Missiles. Nr. 5606.

35 Bethlen János: *Erdély története 1629–1673*. [Ford. P. Vásárhelyi Judit.] Bp., 1993. 20–21. A témára még lásd Mátyás-Rausch: *A drassói–vingárdi uradalom*, 181–197.

36 MNL OL MKaMA E 190 Missiles. Nr. 5606.

feleségének, elsőként Örményest 1639-ben.³⁷ Az utókort valószínűleg az téveszthette meg, hogy a zálogosítással egy időben Lorántffy Zsuzsanna több olyan birtokot is adományba kapott (köztük a Péchy Simontól nota-perben elvett kórodszentmártoni udvarházat),³⁸ amelyeket később együtt igazgattak az örményesi birtoktesttel.³⁹ A fejedelem és a fejedelemasszony között megkötött zálogszerződés több példányban is fennmaradt, és jól kitűnik belőlük, hogy nem csupán a Kamuthy család érdekeit sértette a Rákóczi házaspár intenzív birtoképítése Kolozs vármegyében. Nem sokkal azt követően, hogy a szamosújvári udvarbíró inventálta Mezőörményest, 1638-ban a fejedelem kiadta a kancelláriai íródeákoknak a parancsot, hogy annak rendje és módja szerint iktassák be Lorántffy Zsuzsannát a falu birtokába, miután a fejedelemasszony letette a kért zálogösszeget, 3000 forintot („ex inscriptione et collatione ad tempus redemptionis”).⁴⁰ Ahogy az idézetből is látszik, a fejedelem elviekben csupán ideiglenesen adta zálogba Mezőörményest a feleségének, ugyanis arról is rendelkezett a beiktatási parancsban, hogy ha utódai vissza szeretnék váltani a birtokot, akkor előbb maradéktalanul ki kell fizetniük a zálogösszeget. Rákóczi György utódai nevében arra is kötelezettséget vállalt, hogy a visszaváltás előtt két hónappal értesíteni kell a fejedelemasszonyt vagy annak örökösait szándékukról.⁴¹

A beiktatási parancs záradékában megfogalmazott fejedelmi rendelkezés jó példa arra, hogy I. Rákóczi György a legtöbb esetben kínosan ügyelt a jogi formák megtartására. A mezőörményesi birtok valójában „családon belül” maradt, ugyanis sem I. Rákóczi György, sem fia nem váltotta ki azt. A látszat megőrzésére való törekvés mutatkozott meg abban is, hogy amikor vajdaszentiváni Bodoni István⁴² testvére nevében is tiltakozott a beiktatás ellen,⁴³ Herczegh István későbbi fejedelemasszonyi jószágigazgató⁴⁴ és Kemény János fogarasi főkapitány közreműködése nyomán végül elállt a contradictiótól. Bodoni

37 MNL OL Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak. Gyulafehérvári Káptalan országos levéltára (=GyfKáptLt) Erdélyi fejedelmi kancellária Libri Regii (= F 1 LR) 22. köt. fol. 103–105.

38 Uo. fol. 105.

39 MNL OL MKamA Összeírások Urbaria et conscriptiones (= E 156) Registrata Fasc. 108. Nr. 5. Ugyancsak ide vezethető vissza az a tévedés, hogy az örményesi birtok utolsó tulajdonosa Péchy Simon lett volna, és a dési végzések következtében vették el tőle. Vö. Mordovin Maxim: Mezőörményesi udvarbírák XVII. századi levelezése, XVII. századi örményesi építkezésekre vonatkozó, eddig nem közölt források. In: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények*. 2008. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2008. 93.

40 MNL OL Kolozsmonostori Konvent országos levéltára (= KmKonvLt) Cista Comitatum (= F 17) Comitatus Kolozs L. Nr. 1. Az inscriptióról lásd a folyóirat e számában írottakat. Rác Balázs Viktor: *Az inscriptio jogi tartalmának változása a kora újkori Erdélyben*.

41 Kiváltásra mindig a december 1. és a következő év május 31-ig terjedő időszak állt rendelkezésre, Lorántffy Zsuzsanna pedig az az évi termést megtarthatta volna. MNL OL KmKonvLt F 17 Comitatus Kolozs L. Nr. 1.

42 Vajdaszentiváni Bodoni István és Zsuzsanna Bodoni János régi, Torda vármegyei birtokos árvái voltak. Apjuk Báthory Zsigmond kegyencének, az 1598-ban kincstári prefektusi címet viselő, Bodoni Istvánnak volt az unokaöccse. Dáné Veronka: *„Mennyi jobbjága és mennyi portiója”. Torda vármegye birtokos társadalma a 17. század első felében*. Kolozsvár, 2016. (Erdélyi Tudományos Füzetek 286) 138–139. Bodoni István prefektusi tisztségére lásd Mátyás-Rausch Petra: *Az erdélyi pénzügyigazgatás átszervezésére tett kísérletek 1598 és 1604 között*. *Századok* 151 (2017) 1094–1099.

43 MNL OL KmKonvLt F 17 Comitatus Kolozs L. Nr. 1.

44 Karrierjére és jószágigazgatói tevékenységére lásd Mátyás-Rausch Petra: *Lorántffy Zsuzsanna erdélyi prefektusai. Központi jószágigazgatás a 17. század közepén Erdélyben*. In: *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben és a Magyar Királyságban*. II. Szerk. Bogdándi Zsolt – Fejér Tamás – Jakó Klára. Kolozsvár–Bp., 2024. (Erdélyi Tudományos Füzetek 301) 127–147.

azzal indokolta döntését, hogy az ellentmondás nyomán felmerülő peres eljárás kimene-tele igen bizonytalan lenne, így bízva a fejedelem kegyelmében, a családjára eső részt teljes mértékben átengedi a fejedelemasszonynak és örököseinek.⁴⁵ Ez az érvelés egyébként nem volt egyedülálló a korszakban, mivelhogy több hasonló tartalmú oklevéllel találkozhatunk, amelyben a fejedelem „áldozatai”, elkerülendő a pereskedést, inkább átadták birtokaikat.⁴⁶ Az is hozzátartozik azonban az igazsághoz, hogy a fejedelem ilyen esetekben nem hagyta üres kézzel távozni a korábbi birtokosokat, hanem csereszerződést kötött velük. A birtokcserében is természetesen a fejedelem járt jól, mert általában a megszerzett birtoknál kevésbé értékeset ajánlott fel.⁴⁷ Ez történt Bodoni esetében is, ugyanis a fejedelemtől az elvesztett mezőörményesi birtokrészért cserébe megkapta néhai édesapja, Bodoni János nagybátyjának, a magvaszakadt Bodoni István által bírt Unoka nevű birtokot.⁴⁸ A Mezőörményesre vonatkozó zálogszerződéshez hasonló, részletes jogbiztosító irat nem maradt fenn arról, hogy milyen módon került Mezőszilvás a fejedelemasszony kezére. I. Rákóczi György feleségének írt, töredékesen fennmaradt leveléből arra következtethetünk, hogy a fejedelem valamilyen formában „kárpótolni” akarta Kamuthy Miklós özvegyét, ott ugyanis azt olvashatjuk, hogy mindenképpen megér 3000 tallért, ha „Szilvás kiesik a kezéből” [az özvegy kezéből – M.-R. P.].⁴⁹

Ha felületesen szemléljük a két Kolozs vármegyei birtok Rákóczi-kori történetét, akkor újra megerősítést nyer az a 19. század második felében meggyökeresedett történetírói ítélet, amely erőteljesen kidomborította I. Rákóczi György „fősvénységét” és szenvedélyes jószágszerzési hajlamait.⁵⁰ Kamuthy Miklósné birtokainak elfoglalása kiválóan alátámasztja Makkai László narratíváját, mely szerint a fejedelem előszeretettel fosztotta ki a gazdag özvegyeket.⁵¹

Trócsányi Zsolt már az 1980-as években megfogalmazott egy finom kritikát I. Rákóczi György gazdaságpolitikájának korábbi megítélésével kapcsolatban. Trócsányi véleménye szerint ugyanis az korántsem merült ki csupán az erőszakos birtokszerzésekben.⁵² Tró-

45 MNL OL KmKonvLt F 17 Comitatus Kolozs B. Nr. 68.

46 Súlyomkő várának és uradalmának ügyében hasonló érvelés alapján egyezett ki I. Rákóczi György Zólyomi Erzsébettel és a férjével, Bornemissza Lászlóval. A megállapodás bevezetése szerint a fejedelemnek „némi-nemű nehézségei” támadtak Zólyomi Erzsébettel, és már-már a törvény útján akarta igazságát keresni, de az asszony végül a fejedelem kegyéért folyamodott, „nem akarván önagyságával perben szállani, mellynek kimenetele bizonytalan”. RNL KvNLT Bánffy család levéltára. Seria 2. Subseria 1a. Nr. 18. 22–30.

47 I. Rákóczi György 1632-ben Zólyomi Dávidon keresztül váltotta ki Gyalu várát 24 000 forintért Kamuthy Miklóstól. A fejedelem cserébe zálogba adta Kamuthynak 2000 forintért Csokmány nevű falut, amely a kővári kerületben feküdt. RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 11. Nr. 12.

48 MNL OL KmKonvLt F 17 Comitatus Kolozs B. Nr. 68.

49 *A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése*. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1875. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak 24) 311–312.

50 Nagy László: *A „bibliás őrálló fejedelem”. I. Rákóczi György a magyar históriában*. Bp., 1984. (Nemzet és Emlékezet) 14–15.

51 *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631–1648)*. S. a. r., bev. tan. írta Makkai László. Bp., 1954. 18–20. Ugyancsak az özvegykifosztás toposzát erősíti a Bálintffy család vesszőfutása. Dáné Veronka: *Cubicularius, követ, áruló(?)*. A marosjárjai Bálintffyak a 17. század közepéig. In: *Hivatalnok értelmiség a kora újkori Erdélyben*. Szerk. Bogdándi Zsolt – Fejér Tamás. Kolozsvár, 2017. (Erdélyi Tudományos Füzetek 287) 25–43.

52 Trócsányi Zsolt: *I. Rákóczi György emlékezete*. *Confessio* 5 (1981) 2. sz. 35. A tanulmányt korábban már hasonló összefüggésben idéztem. Mátyás-Rausch: *A drassói–vingárdi uradalom*, 182.

csányi pár mondatból álló eszmefuttatásában van egy kulcsfontosságú fogalom, amely véleményem szerint további magyarázatra szorul, mégpedig az ’erőszakos birtokszerzés’ kifejezés. Ahogy már a fentiekben is szó esett róla, a Kamuthy család tagjai az évek során következetesen kitartottak abbéli véleményük mellett, hogy a fejedelem minden jogos utat megkerülve („praeter omnem viam juris occupassent”),⁵³ magyarán hatalmasul (*potentia mediante*)⁵⁴ foglalta el tőlük először Mezőörményest, majd Mezőszilvást. Ahogy a már ismertetett 1675–1676-ban felvett tanúvallatási jegyzőkönyvben olvashatjuk: „megsóhajtották az öreg emberek, hiszen nagy dolog, hogy erővel, hatalmasul foglalta el”.⁵⁵

Jóllehet egyszerűbb lenne a vonatkozó forrásokat és az azokból levonható következtetéseket a korábbi történetírói narratívába beleilleszteni, mégis úgy vélem, hogy az eddig megfogalmazott tételek némileg árnyalásra szorulnak. Leginkább azért, mert a fennmaradt források döntő többsége a sértett család álláspontját tükrözi, az ő igazuk alátámasztására született.⁵⁶ A fejedelmi család részéről a fent említett levlérrészleten kívül eddig kizárólag egy rövid, Rákóczi Zsigmond által 1649-ben írt magánlevelet ismerünk, amelyben arra utasította Szentpáli István későbbi fejedelemasszonyi jószágigazgatót, hogy a Kamuthynéval történő tárgyalásokról részletesen tájékoztassa.⁵⁷ Ebből fakadóan nem egyszerű feladat I. Rákóczi György birtokpolitikájának árnyaltabb jellemzése, de semmiképpen sem lehetetlen. A fejedelem álláspontját tükrözi többek között az a zálogszerződés, amely 1639. február 11-én kelt Segesváron, és a korábban feleségével kötött megállapodás kiegészítésének tekinthető. A fejedelem nevében kelt okmányból megtudjuk ugyanis, hogy Mezőörményes eredendően Szamosújvár várához tartozott, azaz fiskális birtok volt, amelyet, noha az elmúlt években több magánszemély is birtokolt, de ő először *publicatio*, majd pénzbeli visszaváltás révén újra a fiskushoz csatolt.⁵⁸

„Történetek néha a’ Fejedelmek nevek alatt valo Potentiák”⁵⁹

Az *Approbatae Constitutiones* egy külön fejezetet szánt azoknak a törvénycikkeknek, amelyek a hatalmaskodás témakörét érintették, utóbbiak leginkább a birtokfoglalások ügyét szabályozandó születtek. A szóban forgó fejezeten belül külön cikkely foglalkozott azokkal az esetekkel, amikor egy uralkodó nevében követték el a hatalmaskodásokat. Sokatmondó, hogy a törvénykönyv szövege elsőként Mihály vajda betörését, majd Giorgio Basta uralmát sorolja fel, majd ezt követően a nagyobb horderejű hatalomváltások után

53 MNL OL MKamA E 190 Missiles. Nr. 5606.

54 Azaz hatalmasul, vagy hatalmaskodás közbejöttével. Tringli: *Hatalmaskodások*, 247.

55 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 20. Nr. 21.

56 Ez a jelenség a hatalmaskodással kapcsolatos forrásanyag döntő hányadára jellemző. Tringli: *Hatalmaskodások*, 9–10.

57 MNL OL MKamA E 190 Missiles. Nr. 5617.

58 Uo. KmKonvLt F 17. Comitatus Kolozs L. Nr. 3.

59 *Approbatae Constitutiones Regni Transilvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum*. Claudiopoli 1696. (= AC) Pars III. Tit. VIII. art. 2. [93–94.]

hozott artikulusok következtek. A „mere et absoluta potentiosa occupatiók”⁶⁰ ügyét nemcsak 1649-ben, I. Rákóczi György halála után tárgyalta az országgyűlés, hanem a Bethlen Gábor halála utáni első országgyűlésen, 1630 januárjában is. Az ötödik törvénycikk szerint a fiskus által „potentiose absque debita citatione”⁶¹ elfoglalt birtokok ügyében a Kolozsváron megtartandó rövid *terminuson* kell ítéletet hozni, ahol a fejedelemszony tanácsurai is legyenek jelen, és közösen hozzanak ítéletet a törvényszék elé vitt ügyekben.⁶² Nem véletlen, hogy a Bethlen Gábor halála után összehívott első országgyűlés igen részletesen foglalkozott a kincstár által vélhetően elkövetett hatalmas birtokfoglalásokkal. A nemesség számára ugyanis az 1615-ben hozott, a fiskális birtokrendszer helyreállítását célzó törvénycikkek komoly sérelmekkel jártak, így a fejedelem halála után azonnal megpróbálták a korábbi intézkedéseket felülbíráltatni és megváltoztatni.

A birtokfoglalásokat érintő törvénycikkek azonban nemcsak a birtokos nemesség, hanem a fejedelem érdekeit is szolgálták. Utóbbira jó példa Kamuthy Miklós első hivatalos, hiteleshely előtt tett tiltakozása a mezőszilvási birtok ügyében (*protestatio et prohibitio*).⁶³ A hiteleshely előtt tett tiltakozás azt fejezte ki, hogy a foglalás a tiltakozónak nyilvánvaló kárt okozott – erre történik is konkrét utalás a szövegben –, míg a *prohibitio* egy felszólítás volt, hogy az elfoglaló – itt „szemérmesen” még csak a kincstárt nevezték meg – hagyjon fel ezzel a tetteivel.⁶⁴ Kamuthy felrótta a kincstár nevében (*in rationem fisci*) eljáró Tholdalagy János fiskális jogügyigazgatónak, hogy nem vette figyelembe a birtokra vonatkozó ősi jogát és azt a tényt, hogy Mezőszilvást mind ő, mind apja hosszú évekig békében bírták. A felesége által később használt, a tanulmány címében is szereplő kifejezés, tudniillik, hogy a fiskus hatalma ellen ő nem tehet semmit, már ebben a szövegben is megjelenik, igaz, kicsit határozottabb formában. Kamuthy ugyanis itt már konkrétan megnevezte a fejedelmet, majd kijelentette, hogy nincs számára más törvényes út, mint a tiltakozás. Majd azt is hozzátette, hogy esze ágában sincs átengedni a birtokot a fejedelemnek, ő azt a gyermekeinek akarja tovább adni.⁶⁵ Ennek megfelelően tiltotta I. Rákóczi Györgyöt attól, hogy a birtokot a kincstárhoz csatolja, használja annak jövedelmeit, haszonvételeit, vagy bárkit is kiküldjön beiktatás céljából Mezőszilvára. A szöveg külön érdekessége, hogy Kamuthy Tholdalagy eljárásával kapcsolatban kijelentette, hogy a fiskális jogügyigazgatónak semmilyen joga nem volt arra, hogy *publicatio* alá vonja a kérdéses birtokot.

A fennmaradt források alapján úgy tűnik, hogy a kortársak szerint I. Rákóczi György a publikálás „jogintézményét”, mint kreált jogcímet, jogtalan birtokszerzésre használta fel. Jóllehet az erdélyi törvények értelmében csak akkor lehetett volna ezt az eljárást al-

60 EOE IX. 82.

61 Uo.

62 A hatalmaskodással kapcsolatos ügyekben a késő középkortól fogva a rövid nyolcados törvényszék volt hivatott ítéletet hozni. Tringli: *Hatalmaskodások*, 404.

63 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 12. Nr. 35.

64 Tringli: *Hatalmaskodások*, 351.

65 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 12. Nr. 35.

kalmazni, amikor egy birtokos örökösök nélkül hunyt el (in semine deficiált),⁶⁶ és el kellett dönteni, hogy az adott birtok a leányági leszármazottakat vagy a kincstárt illeti.⁶⁷ Való igaz, hogy Kamuthy Miklós esetében igen problémás lett volna alkalmazni a publicatiót, tekintve hogy a fia, Farkas 1631-ben született, így megszakadásról ebben az esetben nem beszélhetünk.⁶⁸ Nagyon valószínű, hogy Kamuthy Miklós tiltakozása ideiglenesen megakasztotta a fejedelem birtokszerző terveit, de azért Rákóczinak volt még a tarsolyában pár olyan ötlet, melynek segítségével közelebb kerülhetett a Kolozs vármegyei Kamuthy-birtokokhoz. Ahogy egy tanú fogalmazott az 1675-ben lejegyzett tanúvallatási jegyzőkönyvben, előbb szerződéssel próbálkozott. 1633 januárjában felszólította a Kamuthy Miklóst arra, hogy jelenjen meg a fejedelmi udvarban, és mutassa be a parancs átvételétől számított 15 napon belül a mezőszilvási birtokra vonatkozó jogbiztosító iratait. A vármegyei küldöttek Kamuthy örményesi tisztartójának – egy bizonyos Kolbász Dokusnak – tudták átadni a fejedelmi parancsot, akinek elmondták, hogy ha Mezőszilvás „csak” zálogban lenne Kamuthynál, akkor a fejedelem kész a zálogösszeget letenni érte. A tisztartó azt válaszolta, hogy ilyen kérdésben kizárólag az ura dönthet.⁶⁹ Az ügy további folytatásáról nem sokat tudunk, legalábbis ami a Kamuthy Miklós életében történeteket illeti.

A szilvásinál jelentősebb örményesi birtoktest megszerzésének története ennél jobban dokumentált, annak módja pedig nem sokban különbözik a Szilvás esetében megismert eseményektől. Eltérést csak annyiban tapasztalunk, hogy I. Rákóczi György Mezőörményessel kapcsolatban már eleve kijelentette, hogy azt kiváltotta Kamuthy Miklóstól, mert Kamuthy zálogjogon birtokolta. A zálogba adásra, illetve a zálogösszeg letételére a felek azonban már teljesen másképp emlékeztek. Kamuthy Miklós 1638-ban járult a kolozsmonostori konvent elé, hogy bemutassa a hiteleshelyi levélkeresőinek a fejedelem 1637-ben kelt beiktatási parancsát, amelynek értelmében őt és utódait beiktatták Mezőörményes birtokába, miután a kért zálogösszeget, mintegy 1400 forintot kifizette a fejedelmi kincstárnak.⁷⁰ A lánya, Kamuthy Zsuzsanna már úgy emlékezett a zálogba adásra, hogy a fejedelem valójában kikényszerítette apjától az 1400 forintot, amelyet Kamuthy Miklós kénytelen-kelletlen az „ország szükségére erogálta”.⁷¹ A fejedelem Kamuthy Miklósnak címzett, 1638. március 2-án kelt levele arra is választ ad, hogy Kamuthy miért járult 1638 tavaszán a hiteleshely elé, hogy átírassa a fejedelem iktatási parancsát, valamint az iktatás tényéről szóló jelentést (*relatoria*). Rákóczi a szóban forgó, igen vitriolos hangú leve-

66 A *publicatio* mint kreált jogcím használatát rótta fel Bethlen István is I. Rákóczi Györgynek az erdélyi rendekhez íródott levelében. Véleménye szerint Rákóczi a publicatiót használta fel ahhoz, hogy egy-egy birtokot méltatlan vádak alapján elvegyen a jogos birtokosától. EOE IX. 489.

67 A Kamuthy levéltárban található fejedelmi parancs értelmében Török Ferenc birtokait, miután mind fi-, mind leányágon kihalt a család, a *publicatio* révén a fejedelmi kincstárhoz kell foglalni, ahogy azt az erdélyi törvények és szokások megkövetelik. RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 7. Nr. 23.

68 Erre majd csak 1645-ben kerül sor, amikor Cserényi Erzsébet férje után fiát is elveszítette alig 14 évesen. RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. BBB. Nr. 10. Kénosi Ferenc fiskális jogügyigazgató több Kolozs vármegyei birtokukat, köztük az oláhfenesi udvarházat 1647-ben a kincstárhoz is csatolta. Uo. Fasc. CCC. Nr. 5.

69 Uo. Fasc. 39. Nr. 19.

70 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc.12. Nr. 43. Az egyik Apafi-korban megkérdezett tanú szerint Kamuthy a kulcsárával, egy bizonyos Bakos Sándorral küldte az 1400 forintot Gyulafehérvárra. Uo. Fasc. 20. Nr. 21.

71 Uo. Fasc. 31. Nr. 14.

leben közölte ugyanis Kamuthyval, hogy hozzá kíván nyúlni az örményesi birtokhoz és meghatározott időn belül leteszi érte egy küldöttjén keresztül a zálogösszeget. A megszkott eljárástól eltérően igen részletesen kifejtette, hogy miért döntött a birtok visszaváltása mellett. Az ok nem volt más, mint hogy Kamuthy megszegte a fejedelemnek tett ígérését. A fejedelem ugyanis – folytatódott a szöveg – több befolyásos tanácsúr közbenjárására hagyta csak Kamuthy kezén Mezőörményest, azzal a feltétellel, hogy Kamuthy tisztességesen viseli magát. Megszegte azonban az esküjét, amikor ígérete ellenére nem tartott a fejedelemmel a váradi várba.⁷² A korabeli birtokadományozási, zálogba adási szerződésekben bevett formula volt, hogy a tanácsurak közbenjárására kapott valaki egy adományt, esetleg vehetett egy birtokot zálogba. Ebből fakadóan nem tudhatjuk biztosan, hogy Kamuthy valóban befolyásos támogatói révén tarthatta-e csupán meg a birtokot, azonban valószínűbb, hogy ez a lépés a fejedelem üzleti érzékét dicséri.

Kirajzolódik ugyanis a fejedelmi birtokpolitikának egy mintázata, amelyet Rákóczi a Kamuthy családdal szembeni eljárásban is alkalmazott. Az első pont a megegyezésre, például zálogkötésre való törekvés volt, a legtöbb esetben ezt a zálog kiváltása követte. Bőven fel tudunk hozni példát arra vonatkozóan – többek között a Kamuthy család birtokai közül is, hogy ezzel a ponttal le is zárult az ügy, a fejedelem a pénzt letette, a birtok pedig a kincstár kezelésébe került. Utóbbira jó példa a Kővár várához tartozó Csokmány nevű falu. Ezt a zálogos jószágot I. Rákóczi György már Kamuthy Miklós halála után (1646) meg akarta váltani, ezért az özvegynek, Cserényi Erzsébetnek személyesen kellett bemutatnia a zálogszerződést a fiskális jogügyigazgatónak és ezek után megkaphatta a megállapodásban foglalt összeget is. A fejedelem által felkínált zálogösszeget azonban meghatározott időn – legtöbbször 15 napon belül – fel kellett venni, és a jogbiztosító iratokat átadni vagy a fiskális direktornak, vagy a közelebb lévő hiteleshely levélkeresőinek, különben a birtokos elesett a pénzüsszegtől, és a birtokot is elveszték tőle.⁷³

A fejedelemmel kötött zálogszerződés sok esetben – leginkább akkor, ha egy értéke-sebb birtokot érintett – igen „törékeny” volt, elég volt egy rossz lépés, és az illető máris nagy bajban találta magát. Mi lehetett ez a rossz lépés? Vajon miért haragudhatott úgy meg azon Rákóczi, hogy nem ment vele Kamuthy Váradra? Vagy ez csupán egy újabb ürügy volt a kapzsi fejedelem részéről, hogy megszerezzen egy birtokot? Utóbbi tökéletesen beleillene abba a képbe, amelyet a 17. század második felében alkotó történetírók lefestettek Rákócziról, és amelyet a 19. század történetírása nagyrészt átvett. Noha arra vonatkozóan, miért is kellett volna Kamuthynak Váradra menni, semmilyen adattal nem rendelkezünk, de testvére, az örökös nélkül meghalt Kamuthy Farkas⁷⁴ elleni eljárás talán adhat némi támpontot az ügy hátteréhez. A Farkas bebörtönzésével végződött eljárás pontos részleteit nem ismerjük, csupán a szabadulásért cserébe kiadott kezeslevelet, amely

72 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 7. Nr.

73 Uo. Fasc. 13. Nr. 19.

74 Kamuthy Miklós idősebb Kamuthy Farkas harmadik fia volt, bátyjai, Kamuthy Balázs és Farkas voltak. Hodor Károly: *Doboka vármegye természeti és polgári esmértetése*. Kolozsvár, 1837. 113.

1638. december 10-én kelt.⁷⁵ Az egyező időpont (1638) és a kezeslevél megléte⁷⁶ miatt igen csábító lehetőség lenne összekötni a szombatosok elleni perekkel, de mind ez ideig nem került elő olyan forrás, ami ezt megerősítené vagy cáfolná. Annak azonban nagy az esélye, hogy a Kamuthy Miklóshoz idézett fejedelmi levél és a kezeslevél között lehet összefüggés. Utóbbiban Miklós bátyja megfogadta, hogy a fogságáért senkit nem fog gyalázní sem nyíltan, sem titkon, ígéretet tett arra is, hogy Istennek tetsző életet él, családjá és atyafiai tanácsait elfogadja, sem hazája, sem fejedelme ellen nem praktikál. Cégéres vétkesekkel nem barátkozik, nem múlatja velük az időt. A fejedelem engedélye nélkül nem hagyhatta el az ország területét sem. Az érte kezességet vállalónak kikötötték, hogy ha Kamuthy Farkas egyetlenegy pontot is megszegne, a kezesnek kötelessége két hónapon belül a fejedelem színe elé vinni Kamuthyt, és ha ezt nem teszi meg, 2000 tallérja bánja. Ha a kezes nem tudná kifizetni a kért összeget, a birtokaiból foglalhatnak le ebben az értékben.⁷⁷ Elképzelhető, hogy Miklós volt kénytelen kezeskedni a bátyjáért, és ezt többek között a mezőörményesi birtoka is bánta. Személyesen ismerhette az ügyében eljáró kancelláriai írnokot, Márkosfalvi Mártont,⁷⁸ ugyanis utóbbi személyes hangvétellű levélben tájékoztatta arról, hogy pontosan mikor kell Kamuthynak elmennie a zálogösszegért Gyulafehérvárra. Márkosfalvi írását azzal zárta, hogy reméli, máskor sokkal kedvezőbb ügyben tud a segítségére lenni.⁷⁹ A dolgok azonban nem úgy alakultak, ahogyan azt Márkosfalvi Márton felvázolta a Kamuthynak címzett levelében, legalábbis erre utal Jósika Farkas, Kamuthy Miklós megbízottjának protestációja. Elmondása szerint ugyanis napestig várt a fejedelem embereire, hogy átvegye tőlük a zálog összegét, de hiába, nem jött senki.⁸⁰ Kamuthy Miklós örökösei a későbbiekben a meghiúsult pénzvételre alapozták a birtokok visszaszerzésére irányuló stratégiájukat. Mikola Zsigmond egyik, az ügyben írt posztulátumában úgy fogalmazott, hogy apósa az összeget nem az ország szükségére adta I. Rákóczi Györgynek, hanem zálogösszegként, és nem kapta vissza, noha a fejedelem ígéretet tett rá. Arra pedig, ami utána történt – folytatódott a szöveg –, Mikola nem tud értelmes magyarázatot adni.⁸¹

A posztulátum szövegénél szükséges egy kicsit elidőzni, ugyanis Mikola írásából az tűnik ki, hogy II. Rákóczi György az 1650-es évek elején azzal indokolta a birtokok vissza nem adását, merthogy Kamuthy Miklós az 1400 forintot az ország szükségére adta. Ez a szófordulat köszön vissza a már idézett, Kamuthy Zsuzsanna által benyújtott tiltakozásban is. A szövegkörnyezetből az következtethető ki, hogy ha Kamuthy valóban az or-

75 A kezeslevélen az sem szerepel, hogy ki kezeskedett Kamuthy Farkasért, de az illetőnek nem lehetett egyszerű dolga, ugyanis Kamuthy Farkasnak nem volt jó híre. Utóbbi bizonyítja az irat külzetére felvett, valószínűleg későbbi megjegyzés: „hej pajtás, be gonosz ember volt ez”. MNL OL KmKonvLt F 17 Comitatus Kolozs K. Nr. 137.

76 A Péchy Simonért adott kezeslevél tartalma bizonyos pontokban megegyezik a Kamuthyért adott kezeslevéllel. EOE X. 213–214.

77 MNL OL KmKonvLt F 17 Comitatus Kolozs K. Nr. 137.

78 Trócsányi: *Erdély központi*, 193.

79 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 5. Nr. 11.

80 Uo. Fasc. 12. Nr. 24. A meghiúsult átvételről az elkövetkező évtizedekben felvett tanúvallomások rendre megemlékeztek. Uo. Fasc. 20. Nr. 22.

81 Uo. Fasc. 30. Nr. 12., Fasc. 31. Nr. 14.

szág szükségére adta a kérdéses összeget, akkor az nem minősült „zálogösszegnek”, tehát a fejedelemnek vissza se kellett fizetnie. Kamuthy Zsuzsanna 1675 júniusában egyenesen úgy fogalmazott, hogy apját kényszerítette a fejedelem, hogy az ország szükségére adja az 1400 forintot. Az értelmezési keret tehát más volt a család, és más volt a fejedelem részéről, és ahogy általában lenni szokott, a fejedelem akarata érvényesült még akkor is, ha Mikola Zsigmond úgy fogalmazott, hogy nem tudja, miért történt meg ezt követően a birtok elfoglalása. Mezőörményes esetét látva élhetünk a gyanúperrel, hogy a zálogösszeg kifizetése a mezőszilvási birtoknál is hasonló módon fulladhatott kudarcba.

Az eltérő értelmezési keret a kutató számára igen nehézzé teszi annak megállapítását, hogy ebben az esetben a Kamuthy család valóban jogosan vádolta-e a fiskust, vagy inkább magát a fejedelmet hatalmaskodó birtokfoglalással. Ahogy korábban szó esett róla, a korabeli törvényhozás minden jelentősebb hatalomváltáskor kitért a fejedelmek nevében elkövetett hatalmas birtokfoglalások ügyére. Az I. Rákóczi György halála utáni első országgyűlésen a 8. cikk foglalkozott ama birtokok sorsával, amelyeket hatalmasul foglaltak el („potentia mediante exturbáltattanak volna”).⁸² Ekkor arra tett ígéretet II. Rákóczi György, hogy azokat a birtokosokat kárpótolni fogják, akik ilyen módon veszítették el birtokaikat. Azt is kikötötték a rendek, hogy a problémás eseteket a fejedelemnek meg kell tárgyalnia a tanácsurakkal, ha pedig a panaszos peres útra terelné a dolgot, akkor az ügyet soron kívül, perorvoslati lehetőség nélkül kell tárgyalni, és legfeljebb két *terminus* alatt végső ítéletet kell hozni. Ebben az esetben a leendő felperes köteles a *terminus* előtt legalább egy hónappal értesíteni a fiskális jogügyigazgatót vagy a birtokért felelős udvarbíró, és megidézteni.⁸³ Arról nem rendelkezett az 1649. évi cikk, hogy hova kell megidézteni a fejedelem képviselőjét, de az *Approbatæ Constitutiones*ban szereplő törvénycikkben (amely valószínűleg 1649 után készült) az szerepel, hogy a vármegyei seditriák voltak hivatottak intézkedni az eljárások lefolytatásában. Abban az esetben, ha bebizonyosodott, hogy a fiskus kezén hatalmasul elfoglalt jószág van, „vármegye avagy szék elsőben tartozó submisszióval requirálja” a fejedelmet. A fejedelem pedig „az országnak tartozó kötelességeket meggondolván, és a dolognak igazságát megtapasztalván” parancsolja meg a visszaszolgáltatást.⁸⁴

Apa és fia: változás a központi birtokpolitikában?

Az 1649. évi országgyűlésen hozott cikkek, illetve azok lehetséges utóélete átvezet a Kolozs vármegyei Kamuthy-birtokok, és rajtuk keresztül a mindenkori fejedelmi birtokpolitika történetének egy újabb fejezetére. Lorántffy Zsuzsanna erdélyi jószágigazgatóról írt tanulmányomban arra a megállapításra jutottam, hogy jóllehet a kortársak egy új kor

⁸² EOE XI. 50–51.

⁸³ Uo.

⁸⁴ AC Pars III. Tit VIII. Art. 2. Erre az eljárásra lehet bizonyíték Rákóczi Zsigmond Szentpáli Istvánhoz intézett levele, amelyben arra utasította a familiárist, hogy az általa összeállított utasítást Szentpáli juttassa el a balázsfalvi és a többi udvarbíróknak, és parancsolja meg nekik, hogy mindegyik törvényszéken jelenjenek meg és kövessék a familiáris utasításait. MNL OL MKamA E 190 Missiles. Nr. 5546.

kezdését várták az apja halála után hatalomra kerülő II. Rákóczi Györgytől, az ifjú fejedelem az uralmához fűződő reményeket – legalábbis ami a birtokpolitikáját illetve – nem igazán váltotta be. Jóllehet a vonatkozó alap kutatások még korántsem teljeseek, a már meglévő adatok arra utalnak, hogy Bethlen Jánosnak igaza volt, amikor arról írt, hogy noha az ifjú fejedelem érzékelte az apja néhol könyörtelenségbe hajló belpolitikájának visszásságait, tetteiben mindez nem nyilvánult meg. Ahogy a tudós kancellár fogalmazott, nem vett el senkitől semmit, de nem is adott vissza egyetlen birtokot sem korábbi tulajdonosának.⁸⁵ A Kamuthy család Kolozs vármegyei birtokai, köztük Mezőörményes és Mezőszilvás is, ebbe a kategóriába tartoztak, akárcsak Kamuthy Zsuzsanna férjének, Mikola Zsigmondnak a szászlónai birtokrésze. E falurész története hasonlóan alakult a Kamuthy-birtokokéhoz, ugyanis Mikola Zsigmond arról írt 1674. december 20-án a fejedelemhez beadott posztulátumában, hogy a falut a családjá zálogban bírta, amíg I. Rákóczi György hatalmasul el nem foglalta, anélkül, hogy megadta volna érte a Mikola családot jogosan megillető zálogösszeget. Saját elmondása szerint a zálogösszeg visszaadásával kapcsolatban sokat „zargatta” I. Rákóczi Györgyöt, majd az ő halála után a fiát, de mindhiába, még az sem segített, hogy „Őnagysága szolgája” lett. Ifjabb Rákóczi a 4000 forintból végül több részletben törlesztett egy kisebb összeget, de azt sem az érvényes monétában – ahogy egyébként az *Approbatae Constitutiones* kikötötte –, hanem a kolozsmonostori és a kállai harmincadokból származó bevételekből.⁸⁶ A Szászlónára vonatkozó tiltakozás is magán hordozza a hatalmaskodással, hatalmas tettekkel kapcsolatos korabeli „közvélekedés” tipikus jegyeit: a panaszosok általában arról számoltak be, hogy ok nélkül, jogtalanul vagy méltánytalanul követték el rajtuk a tetteket. A jogtalan cselekedet esetünkben nem a birtokfoglalást, hanem a zálogösszeg le nem tételét jelentette.⁸⁷

Visszakanyarodva a II. Rákóczi György uralkodása elején hozott artikulusokhoz, azon családok számára, amelyek valamilyen oknál fogva sérelmezték apja birtokpolitikáját, felcsillant a remény, hogy a korábban elvesztett birtokaikat belátható időn belül visszakaphatják, vagy kárpótolják őket az elszenvedett károkért. A lehetőségek azonban korlátozottak voltak, többek között azért, mert nem lehetett minden birtokot visszaadni a korábbi tulajdonosának. Cserényi Erzsébet és Kamuthy Zsuzsanna legnagyobb szerencsétlenségére mindkét Kolozs vármegyei birtok utóbbi kategóriába tartozott, hiszen az özvegy fejedelemasszony egyik kedves uradalmának részeit, valamint központját képezték.

Az 1649. évi országgyűlés egy másik nagy horderejű intézkedése a fiskális birtokjegyzék összeállítására volt, amely akárcsak az 1615-ben hozott hasonló célzattal elfogadott artikulus, hatalmas felbolydulást keltett a birtokos nemesség körében. A 6. törvénycikk rendelkezése szerint a jegyzékbe azokat a birtokokat kellett felvenni, amelyek fiskális mivolta vitán felül állt, azon birtokokról pedig, amelyek eredete kétséges, a következő évre meghirdetett *extraordinarius terminus*on kell tárgyalni.⁸⁸ A szóban forgó jegyzéket

85 Idézi Mátyás-Rausch Petra: Lorántffy Zsuzsanna erdélyi prefektusai. Központi jószágigazgatás a 17. század közepén Erdélyben. In: *Hivatalnok értelmiség*, II. 127.

86 A szövegben szereplő harmincadhivatalokon keresztül hajtották fel a szarvasmarhákat Bécs felé, ahogy Mikola Zsigmond fogalmazott, „a bécsi körre”. RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 11. Nr. 22.

87 Tringli: *Hatalmaskodások*, 31.

88 EOE XI. 49–50.

végül 1650 márciusára állították össze. A kutatás több szövegváltozatot ismer, amelyek valószínűleg a hivatalos verzió másolatai, a főszöveg általában megegyezik bennük, különbséget csupán abban fedezhetünk fel, hogy miképpen összegzik a *controversia* alá eső birtoktesteket. A birtoklajstrom legismertebb szövegváltozatát az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*ben publikálták, utóbbiban, illetve a még ismert két szövegvariánsban is Mezőszilvás a Szamosújvár uradalmához tartozó falvak között szerepelt.⁸⁹

Ahogy más helyen már írtam róla, a törvénycikk látszólag tág teret biztosított a törvényhozók számára, azonban óhatatlanul konfliktushoz is vezetett, éle ugyanis – azt nem lehet eldönteni, hogy szántsándékkal vagy önkéntelenül – elsősorban a fejedelmi család egyes tagjai (Lorántffy Zsuzsanna, Rákóczi Zsigmond) ellen irányult.⁹⁰ A bizonyítási kényszer azonban nem őket terhelte, hanem az özvegy fejedelemasszony birtokokra vonatkozó jussát megkérdőjelező korábbi tulajdonosokat, köztük Cserényi Erzsébetet, aki lánya, Zsuzsanna gyámjaként lépett fel a mezőszilvási birtok visszaszerzésének érdekében. Tehát Kamuthy Miklósnénak kellett bebizonyítania az 1650. évre meghirdetett rendkívüli *terminus* kezdete előtt, hogy azon állítása, amelyet még 1645-ben tett a kolozsmonostori konvent előtt, hogy a fejedelem Mezőszilvást „absque literis sententionalibus” foglaltatta el, azóta pedig Lorántffy Zsuzsanna bírja hatalmasul az ő nyilvánvaló kárára, teljes mértékben igaz.⁹¹ Cserényi Erzsébetnek ahhoz, hogy az igazát bebizonyítsa, első körben a bíróság – esetünkben a fejedelmi tábla – elé kellett idéztetnie a fejedelemasszonyt. A hatalmaskodási ügyekben a megszokott idézési mód a rövid idézés (*evocatio brevis*) volt, ilyen esetben az idézés a 32. napra, azaz egy hónapra szólt.⁹² Az idézést a Kolozs vármegyei tisztviselek kézbesítették a fejedelemasszonynak, a mezőörményesi udvarházba, és vagy személyesen kellett volna megjelennie, vagy ügyvédje útján képviseltetnie magát.⁹³ Azt gondolhatnánk, hogy Cserényi Erzsébet igen bátor volt, hogy szembe mert szállni az özvegy fejedelemasszonnyal, és egyazon időben szeretne volna mindkét birtokot visszaszerezni a lánya számára. Nemcsak ő bátorodott fel I. Rákóczi György halála után, mások is bíztak abban, hogy az őket ért vélt vagy valós károkat a fejedelmi igazságszolgáltatás megtéríti. Az, hogy végül nem kapták meg jussukat, sem Cserényi Erzsébeten, sem a vején, Mikola Zsigmondon nem múlt.

II. Rákóczi György 1649 szeptemberében egyszerre rendelt el tanúkihallgatásokat a két birtok ügyében. Szeptember 4-én Kolozs vármegyei alszolgabírók jelentek meg Újlak településen, ahol Cserényi Erzsébet jobbágyának, László Lőrinc falusi bírónak a házában több tanút is kikérdeztek arról, mi történt 1645-ben Mezőszilváson. Ahogy már szó esett róla, a tanúk egybehangzóan állították, hogy Cserényi Erzsébet eltiltotta a kancelláriai deákokat a foglalástól, szinte mindenki beszélt a katonák behívásáról, és arról, hogy ezt

89 EOE XI. 105–112.; MNL OL GyfKáptLt Miscellanea. F 9 Cista 3. Fasc. 3. Nr. 44., 49.

90 Azon birtokok ügyét, amelyek a 6. artikulus érvénye alá estek, Rákóczi Zsigmond intézte Lorántffy Zsuzsanna hú emberével, Szentpáli István familiárral, későbbi jószágigazgatóval együtt. A több évig húzóódó eljárások során Rákóczi Zsigmond többször is összetűzésbe került a bátyjával, a békítés ilyenkor Kemény János fogarasi főkapitányra hárult. Mátyás-Rausch: A drassói–vingárdi uradalom, 187–188.

91 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 39. Nr. 11.

92 Tringli: *Hatalmaskodások*, 403.

93 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 39. Nr. 11.

követően a falut átadták a szamosújvári udvarbírónak.⁹⁴ Szeptember 14-én, ugyancsak Újlakon a mezőörményesi birtokkal kapcsolatban hallgatták meg ugyanazokat a tanúkat, akik hasonlóan a korábbi vallomásokhoz, itt is elmondták, hogy a birtokért nem adott pénzt a fejedelem, hatalmasul foglalta el azt, majd a feleségének adományozta. Egyetlen tanú fejtette ki részletesebben az eseményeket, szerinte a foglalással megbízott kancelláriai deákok úgy érveltek, hogy a fejedelem már elég pénzt adott a birtokért, így jogosan követeli azt, nem követ el hatalmaskodást. Arról sajnos nem beszélt az illető tanú, hogy akkoriban a deákok pontosan milyen pénzüsszegről ejtettek szót.⁹⁵

A tanúvallatás nyomán II. Rákóczi György 1649. október 3-án parancsot adott ki a kisebb kancellária írnokai számára, hogy keressék meg édesanyját vagy annak képviselőjét, és közöljék vele, hogy adja vissza a birtokot Cserényi Erzsébetnek és lányának. Ha erre nem hajlandó, akkor személyesen vagy ügyvédjén keresztül jelenjen meg a rövid nyolcados törvényszék előtt (*juxta brevium iudiciorum processum*).⁹⁶ A kancelláriai írnok jelentése több példányban is fennmaradt. Ebből arról értesülünk, hogy október 15-én mentek el Mezőszilváásra, ahol csupán Molnár János falusi bírót találták, így jobb híján vele közölték a fejedelem parancsát, és adták át az idézést. A falusi bíró közölte, hogy az örményesi udvarbíró, Alvinczi Pál⁹⁷ házon kívül tartózkodik, de a prefektust (azaz Herczegh István fejedelemasszonyi jószágigazgatót) azonnal tájékoztatják a fejleményekről.⁹⁸

Ezen a ponton fontos kiemelni, hogy noha a tanúvallatásokat mindkét birtok ügyében elvégezték, a fejedelemasszonynak küldött idézésben azonban már csak Mezőszilvás neve szerepelt, a mezőörményesi udvarház legközelebb csak az Apafi-kori posztulátumokban fordul elő, jóval Cserényi Erzsébet és Lorántffy Zsuzsanna halála után. Vajon miért hátrált meg az özvegy, esetleg játszott-e ebben szerepet a veje, Mikola Zsigmond? Jóllehet közvetlen bizonyíték nem áll rendelkezésünkre, de abból a bátor kiállásból, ahogy Cserényi Erzsébet közvetlenül a szilvási birtok lefoglalása után hivatalos tiltakozást nyújtott be, arra következtethetünk, hogy nem önként mondott le az örményesi udvarházért történő perről. Ebben minden bizonnyal szerepet játszott a lányának Mikola Zsigmonddal kötött házassága. Veje már az idősebb Rákóczi udvarában is töltött be tisztséget, és ez II. Rákóczi György uralkodása alatt is így volt.⁹⁹ Mikola valószínűleg nemcsak át akarta venni anyósától a kezdeményezést, hanem egyúttal óvatosabban is akart eljárni. Felmérte a belpolitikai realitásokat, mivelhogy hiába adtak a törvények lehetőséget az elvesztett birtokok visszaszerzésére, arra nem sok esély volt, hogy a fejedelem kiveti saját édesanyját az egyik kedves udvarházából. Kamuthy Zsuzsanna és Mikola Zsigmond azonban elis-

94 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 12. Nr. 41.

95 Uo. Fasc. 39. Nr. 20.

96 Tringli: *Hatalmaskodások*, 441. A fejedelmi parancsra lásd RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 12. Nr. 40.

97 Alvinczi Pál hosszú évekig Mezőörményesen, majd Fogarasban szolgálta úrnőjét. Megbízható szakembernek bizonyult, nem véletlenül próbálta elcsábítani II. Rákóczi György a saját szolgálatába. Az özvegy fejedelemasszony nehezményezte, hogy Alvinczi ott akarta hagyni, igen epésen írta Szentpáli Istvánnak az egyik levelében, hogy Alvinczi hiába remél több fizetést a gyulafehérvári udvarbíróiságtól. MNL OL MKamA E 190 Missiles. Nr. 6757.

98 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 12. Nr. 39.; MNL OL MKamA E 190 Missiles. Nr. 5606.

99 Fejedelmi tanácsúr, főasztalnokmester, Torda vármegye főispánja. Apafi Mihály uralkodása alatt Kolozs vármegye főispánja lett. Trócsányi: *Erdély központi*, 31.

merte Cserényi Erzsébet érdemeit, erre bizonyíték az 1649-ben a kolozsmonostori konvent előtt tett bevallásuk is. A házaspár ígéretet tett arra, hogy Kamuthy Miklósét nem fogják birtokaiban zaklatni, mindezt azzal indokolták, hogy Cserényi Erzsébet Kamuthy Miklós halála után mindent megtett a lányáért, a legnagyobb nehézségek közepette is helytállt, védte lánya és családja érdekeit.¹⁰⁰

Az ügy további alakulása nem rekonstruálható egyértelműen, ugyanis egy 1675-ben kiadott fejedelmi parancsban az szerepelt, hogy Mezőszilvást a fejedelmi tábla a fejedelemsasszonynak ítélte.¹⁰¹ A birtok sorsában egészen az 1670-es évek közepéig nem is történt változás, ugyanis Lorántffy Zsuzsanna halála után Kemény János Bánffy Dénesnek adta zálogba,¹⁰² és attól kezdve a Bánffy család „mala fidei possesor volt benne” – állították a Kamuthy örökösök.¹⁰³ A szóban forgó ítéletről egyéb forrás mind ez idáig nem került elő, de annyi bizonyos, hogy Mikola Zsigmond minden követ megmozgatott, hogy Mezőszilvás semmiképpen se kerüljön be az 1650. márciusi országgyűlésen összeállításra került *pura fiscalitasok*¹⁰⁴ közé, hanem a per tárgyát képező (*controversia* alá eső) kategóriába. Kemény Boldizsár jó húsz évvel a kérdéses országgyűlést követően azt vallotta, hogy Mikola nemcsak a Kolozs vármegyei főbíró¹⁰⁵ „sollicitálta” arra,¹⁰⁶ hogy érjék el az országgyűlésen a birtok jogi besorolásának rendezését, hanem őt is többször kérte, járjon közbe az érdekében.¹⁰⁷ Kemény Boldizsár véleménye szerint, Mikola végül azért nem járt sikerrel, mert túl korán hagyta ott az országgyűlés helyszínét, mondván nem ütötte eléggé a vasat. Utóbbi interpretáció azonban nem feltétlenül fedi a valóságot. A Kamuthy család ügyvédje, a későbbi ítélőmester, Sárpataki Márton elmondása alapján Mikola nem adta fel a harcot, ugyanis a Kolozs vármegyei követekkel együtt többször is ellene mondott annak, hogy Mezőszilvást fiskális birtokká tegyék. A fejedelem azonban állítólag megüzente, hogy nem fogja megváltoztatni a véleményét, Mezőszilvást Szamosújvárhoz fogják csatolni mint *controversia* nélküli birtokot.¹⁰⁸ Sárpataki szerint a rendek látták, hogy a fejedelem megkeményítette a szívét, így kénytelenek voltak a *pura fiscalis* birtokok közé

100 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 17. Nr. 3. Az özvegy és lánya közötti osztályra ezt követően került sor. Uo. Fasc. 39. Nr. 31.

101 Uo. Fasc. 12. Nr. 41.

102 Kemény János 1661-ben kelt adománylevelében Bánffy Dénesnek zálogosította el Mezőörményest, az udvarházzal együtt, és több hozzá tartozó birtokot, például Mezőszilvást. RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 39. Nr. 22.

103 Uo. Nr. 16.

104 Dósa Elek *Erdélyhoni jogtudomány* című, többkötetes munkájában ekképp fogalmazza meg a *pura fiscalitas* fogalom lényegét: „*ad aliquod castrorum regalium de jure ac ab antiquo pertinens*”. Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. I–III. [S. a. r. Rokolya Gábor.] Bp., 2019. III. (Erdélyhoni magyar pertan) 197.

105 A főbírói hivatalra (*judex nobilium/judlium*) lásd többek között Dáné Veronka: „Az *Őnagysága széki így de liberála*”. *Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata*. Debrecen–Kolozsvár, 2006. (Erdélyi Tudományos Füzetek 259) 58–60.

106 Havaselti István főbíró pecsétes igazolólevelet is adott arról, hogy több Kolozs vármegyei birtok között Mezőszilvást is a *controversia* csoportba akarták beírni, a szóban forgó birtokokról egy jegyzéket is készítettek, amelyet a rendek elé tártak. RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 24. Nr. 1.

107 Uo.

108 Az 1650 márciusában összeállított kincstári birtokjegyzéknek több szövegváltozata maradt fent, Mezőszilvás az eddig ismert variánsok mindegyikében Szamosújvár uradalmához tartozó falvak között szerepelt. MNL OL GyfKáptLt Miscellanea. F 9 Cista 3. Fasc. 3. Nr. 44., 49.

írni Mezőszilvást.¹⁰⁹ Mikola Zsigmond nem volt rest, és feleségével együtt a kolozsmonostori konvent elé járult hivatalos tiltakozást tenni. A *protestatio* bevezetőjében újra előkerül, hogy a fiskussal szemben jóformán tehetetlenek, de – folytatódik a szöveg – biztosra szeretnének menni, így eltiltják a fejedelmet a birtok elidegenítésétől, fiskushoz való csatlósától, eladásától, haszonvételeinek használatától, és attól is, hogy egy harmadik személynek adományozza.¹¹⁰

A Mikola házaspár nem véletlen mozgatótt meg minden követ annak érdekében, hogy eltántorítsák a döntéshozókat a fiskális jegyzék kibővítésétől. A rendek a szóban forgó országgyűlésen ugyanis hoztak a *pure fiscalis* birtokokkal kapcsolatban egy igen fontos rendelkezést, még pedig a 31. törvénycikk 4. pontját. E szerint azon jószágok, amelyek *pure fiscalis*nak lettek regisztrálva, azok örökre (*in perpetuum*) azok is maradjanak.¹¹¹ Ez a rendelkezés nagy csalódás lehetett azoknak a birtokosoknak, köztük a Kamuthy örökösöknek, akik a fiatal fejedelem enyhülő birtokpolitikai szigorától várták sorsuk jobbra fordulását. Ezután már csak egy lehetőségük volt, mégpedig annak elérése, hogy az egykori birtokaikat zálogba vehessék. Az utolsó reménysugarat az 1650 októberére, Medgyes városba összehívott rendkívüli törvényszék jelentette, ugyanis itt állították össze az erdélyi kincstári birtokok végleges listáját. Mikola Zsigmondot természetesen itt találjuk, aki felesége nevében újfent protestációt nyújtott be az ellen, hogy Mezőszilvást mint fiskális birtokot Szamosújvárhoz csatolják, mondván, azt a kincstár jelenleg hatalmasul bírja, hiszen annak idején úgy is foglalták el felesége édesanyjától.¹¹² Tiltakozása természetesen eredmény nélkül maradt, Mezőszilvás továbbra is a szamosújvári uradalomhoz lett sorolva.¹¹³

Mikola kimerítette szinte minden lehetőségét, a birtok ügye, számára legalábbis, nem mozdult előre. Nem tudjuk, hogy a fejedelmi birtokpolitika kárvallott családjai közül ki és milyen intenzitással folytatta tovább a pereskedést, és használta ki az 1651 februárja és márciusa között tartott országgyűlésen elfogadott 11. törvénycikk adta lehetőségeket. Az artikulus értelmében azok a birtokosok, akiknek a birtokát 1650-ben fiskálisnak minősítették, élhettek a kegyelemből való perújítással (*novum cum gratia*).¹¹⁴ Kegyelemből való perújítást az 1638. évi 29. artikulus értelmében a fejedelmi tábla ítélmesterei adhattak ki,¹¹⁵ az persze más kérdés, kinek volt kedve egyáltalán ilyen előzmények után ezt kérni. A Mikola házaspárnak nagy valószínűség szerint nem, már csak azért sem, mert újra szembekerülhettek volna a fejedelemasszonnyal, ezenfelül Mikola joggal tarthatott attól is, hogy II. Rákóczi György haragját is magára vonja.

109 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 24. Nr. 4.

110 Uo. Fasc. 12. Nr. 36.

111 EOE XI. 82.

112 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 12. Nr. 38.

113 EOE XI. 107.

114 A kegyelemből való perújítás lényege, hogy a pert az uralkodótól kért különleges perújító parancs alapján is meg lehetett ismétetni. *Magyar jogtörténet*. Szerk. Mezey Barna. Bp., 2007. (Osiris Tankönyvek) 438. A törvénycikk átiratát lásd AC II. Pars VIII. Titulus Art. 3. Dósa Elek is idézi. Dósa: *Erdélyhoni jogtudomány*, I. (Erdélyhoni közjogtan) 184–185.

115 EOE X. 146.

A történet egésze megengedi néhány általános következtetés levonását a két Rákóczi birtokpolitikájával kapcsolatban. II. Rákóczi György fiskális politikája, és azon belül a birtokpolitikája csak az első látszatra tűnt enyhébbnek apjáénál. Kizárólag elviekben, szűk keretek közt kínált lehetőséget arra, hogy az erdélyi nemesség korábbi évtizedekben felgyülemlett sérelmeit megpróbálja orvosolni. Jóllehet ezekben az években a fejedelemnek anyjával nem volt felhőtlen a viszonya, mert Lorántffy Zsuzsanna a fiskális birtokjegyzék körül kialakult vitákat saját személye elleni támadásként fogta fel, a fiatal fejedelem megerősítette öccsét és anyját a nekik elzálogosított birtokok jogaiban.¹¹⁶ Valószínű, hogy az anyja kezén lévő birtokokat esze ágában sem volt visszaadni, főleg nem jogi úton.¹¹⁷ Utóbbira a legjobb bizonyíték, hogy Mezőszilvás, amelyet annak ellenére, hogy a szamosújvári uradalomhoz sorolták 1650-ben, továbbra is az örményesi uradalom része maradt, és az özvegy fejedelemasszony uradalmi tisztviselői irányították.¹¹⁸

A lengyel hadjárat után

Mikola Zsigmond az elkövetkező években nem tett különösebb erőfeszítést annak érdekében, hogy akár felesége, akár saját elvesztett birtokait visszaszerezze, esetleg kárpótlást kérjen cserébe értük. Ahogy sok más családot, a Mikola házaspárt is nagyon nehéz helyzetbe sodorta ugyanis a II. Rákóczi György által vezetett, tragikus kimenetelű lengyelországi hadjárat. Sok más előkelővel egyetemben Mikola Zsigmond is tatár fogságba esett.¹¹⁹ Kamuthy Zsuzsanna – sok asszonytársához hasonlóan – megfeszített küzdelem árán, aminek legtöbbször birtokai látták kárát, tudta csak kiszabadítani férjét, kifizetve érte a borsos váltságdíjat.¹²⁰

Azt követően, hogy hazatért a tatár fogságból, Mikola újra elérkezettnek látta az időt, hogy a vérzivataros időkben még rendezetlenebbé váló birtokügyeit rendbe tegye. A lengyelországi hadjárat kudarcát követően a Mikola házaspár még messzebb került attól, hogy visszakaphassa a Kolozs vármegyei Kamuthy-birtokokat. Lorántffy Zsuzsanna halála után¹²¹ Kemény János fejedelem ugyanis 1661 januárjában Bánffy Dénesnek és fe-

116 Mátyás–Rausch: Lorántffy Zsuzsanna prefektusai, 132.

117 Egy 1653-ban kelt levelében arról értesítette édesanyját, hogy amit Lorántffy Zsuzsanna parancsol a birtokokkal kapcsolatban Szentpáli Istvánnak, azt ő – mármint a fejedelem – fiúi engedelmséggel végrehajtja. *A két Rákóczi György fejedelem*, 477.

118 MNL OL MKamA E 156 Registrata Fasc. 108. Nr. 5. (1654.)

119 A tatár fogságba esett erdélyi seregre lásd Katkó Gáspár: A krími tatárok fogságába esett erdélyi sereg története (1657–1675). In: *Szerencsének elegyes forgása. II. Rákóczi György és kora*. Szerk. Kármán Gábor – Szabó András Péter. Bp., 2009. 205–243.

120 1657. december 23-án állapodott meg Felvinczi Márton özvegyével, hogy 1000 gráci tallérért cserébe zálogba adja neki a Mikola család birtokában lévő Magyarlápod porciót, mondván, nincsen elég pénze a váltságdíj megtérítéséhez. RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 24. Nr. 20. Ebeni Istvánnak is el kellett zálogosítaniuk két másik „falucskát”, ahogy Mikola fogalmazott egy későbbi levelében, mert ő a „rémség alatt” is hű maradt a fejedelemhez. Uo. Fasc. 24. Nr. 24.

121 Vö. EOE XI. 318–319. Az erdélyi rendek 1657. november 1-én II. Rákóczi Györgynek kiadott hitlevelében ugyanis a fiskális birtokok között sorolták fel, a vingárdi uradalommal együtt.

leségének, Bornemisza Katalinnak zálogosította el 4000 forintért cserébe a két falut az udvarházzal együtt.¹²² A beiktatásnál természetesen a Mikola házaspár emberei hivatalos tiltakozást nyújtottak be, de ez a protestáció sem segített sokat, hiszen Bánffy Dénes Kemény János utódjától, I. Apafi Mihálytól is zálogba vehette az egykori Kamuthy-birtokokat.¹²³ Bánffy Dénes bukása után Mikola Zsigmond Bánffy Zsigmonddal volt kénytelen pereskedni, annak ellenére, hogy Bánffy Dénes „nótázásának alkalmatosságával” a Kamuthy család igazsága is napfényre került – olvashatjuk egy 1674-ben, az országgyűlésen tett contradictióban.¹²⁴

Az 1670-es évek második felében keletkezett számtalan tiltakozás, tanúvallatási jegyzőkönyv sem változtatott azonban a lényegen: mind Mezőszilvás, mind Mezőörményes végleg elveszett a Kamuthy család számára.

„Kifogyhatatlan leleményű fejedelem”

A fenti szókapcsolattal, jelzős szerkezettel Pach Zsigmond Pál illetve I. Rákóczi Györgyöt a Bethlen Gáborról szóló tanulmányában. Véleménye szerint Rákóczi, ha birtokszerzésről volt szó, kifogyhatatlan leleményességgel rendelkezett, nem úgy, mint ha külpolitikával kellett foglalkoznia.¹²⁵ A fejedelem külpolitikájának megítélése értelemszerűen nem célja ennek az értekezésnek, hanem annak a jelenségnek a megértése, miszerint az I. Rákóczi György belpolitikájával foglalkozó kutatók sokkal keményebbnek és könyörtelenebbnek ítélték meg birtoképítési stratégiáját, mint az elődjeit. Ebben minden bizonnyal nagy szerepe volt a kortárs történetíróknak, többek között a már említett Kemény Jánosnak és Bethlen Jánosnak. Nem feledkezhetünk meg a szász Georg Krausról sem, aki Bethlen Jánoshoz hasonlóan részletesen leírta, hogy miután I. Rákóczi György békét kötött 1636-ban Bethlen Istvánnal, minden úton-módon arra törekedett, hogy meggazdagodjék, és az a nemes, aki akár csak egy kis vétséget is elkövetett, búcsút inthetett a javainak, de bizonyos esetben még a szabadságának is.¹²⁶ Akadt azonban olyan történetíró is, aki nem csupán Rákóczi György birtokszerzésben tanúsított keménységét emelte ki, így például Bethlen Miklós is. Az erdélyi kancellár egyik levelében kiemelte, hogy Bethlen Gábor igen keményen nyúlt hozzá a „fiscalitas recuperatiojához”. Ő tehát Bethlent hozta fel negatív példaként, akinek a gyakorlatánál saját korának fiskális politikáját sokkal „nyájasabbnak és törvényesebbnek” ítélte.¹²⁷

Az általam eddig elvégzett esettanulmányok eredményei látszólag nem cáfolják meg a korábbi vélekedést, hiszen Rákóczi valóban elvette Szilvásinéétől Vingártot és Cserényi

122 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 39. Nr. 22.

123 MNL OL GyfKáptLt F 1 LR. 30. köt. fol. 910–913.

124 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 39. Nr. 16.

125 Pach Zsigmond Pál: Bethlen Gáborról, születésének 400. évfordulóján. *Századok* 115 (1981) 662.

126 Georg Kraus: *Erdélyi krónika 1608–1665*. [Ford., s. a. r. Vogel Sándor.] Bp., 1994. 153.

127 *Bethlen Miklós levelei (1657–1698)*. I–II. Összegyűjt., s. a. r., bev. tan., jegyz. írta Jankovics József. Bp., 1987. (Régi Magyar Próza Emlékek 6/1–2) (=BML) I. 488–499.

Erzsébettől Mezőszilvást. A minta ugyanaz volt: a kiszolgáltatott özvegyet sarokba szorítva megszerezte a birtokot, és valamilyen módon családjának játszotta át.¹²⁸ Tulajdonképpen mindezt már Makkai László is megírta summásan az 1954-ben megjelent forráskiadványának előtanulmányában, így joggal merülhet fel a kérdés, hogy miért volt érdemes újabb kutatásokat folytatni a témában.

A részletek kifejtésénél azonnal feltűnhet, hogy a kutatás mind ez idáig a „károsultak” szemszögéből vizsgálta a fejedelem birtokpolitikáját, ez pedig óhatatlanul oda vezetett, hogy Rákóczi egy-egy ítélete több esetben igazságtalannak, indokolatlanul keménynek tűnt. A korszakban lefolytatott nemesi családok elleni perek közül, amelyek a fejedelmi család számára közvetlen haszonnal jártak, talán a Kun Gotthárd elleni eljárás lett a legismertebb.¹²⁹ Georg Kraus krónikájában az esetről azt olvashatjuk, hogy Kun Gotthárdot egyetlen szóért ítélték el, vetették fogságba és kobozták el minden jószágát, mikor a fejedelmet az ország fosztogatójának nevezte (*regni spoliator*).¹³⁰ Kraus szerint Kunt kemény fogságban tartották, ahol megőrült, így olybá tűnhet, hogy Kun Gotthárdot koncepciók perben ítélték el. Legalábbis erre utal többek között Bethlen János munkája, aki úgy fogalmazott, hogy a fejedelem sokakat megbélyegzett a felség sértés vádjával, köztük Kun Gotthárdot is.¹³¹ Bethlen Miklós már idézett levelében arról írt, hogy ha a nemestársai olyan „rendetlenül” viselkedtek volna I. Rákóczi György idejében, mint a levél írásakor tették, bizony jobban eljárta volna „az Kun Gotthárd nótáját, mint őmaga”.¹³²

Az egyoldalú nézőpont nemcsak Kun Gotthárd esetében figyelhető meg. A jelenség önmagában teljes mértékben érthető, ugyanis a téma vizsgálatakor leginkább a fejedelmi birtoképítésnek „áldozatul” eső családok levéltáira támaszkodhatunk, és igen kevés kontroll forrás áll rendelkezésünkre. Ez pedig nem könnyíti meg a távolságtartó véleményalkotást, miként az sem, hogy I. Rákóczi György uralkodását és birtokpolitikáját a legtöbb esetben Bethlen Gábor uralmának és sikereinek tükrében vizsgálták. Trócsányi Zsolt az elsők között hívta fel arra a figyelmet, hogy ez csupán egy kényszerű zsákutca. Ahogy ő fogalmazott, Rákóczi munkásságát hajlamosak vagyunk Bethlen kivételes tehetségének „bűvöletében” vizsgálni, ami óhatatlanul az utód megítélésének rovására megy.¹³³ A birtokpolitikához több szálon kötődő gazdaságpolitika szempontjából legtöbbször azt kérték számon Rákóczin, hogy Bethlennel szemben nem a kereskedelemre, az ország értékesíthető erőforrásaira helyezte a hangsúlyt, hanem kizárólag az óriásira duzzasztott birtokaira.¹³⁴ Jóllehet Rákóczi György gazdaságpolitikája és az arról korábban kialakított történetírói kép csak további kutatások elvégzése után lesz újragondolható, annyi azonban már biztosan kijelenthető, hogy a Trócsányi által felvetett anomália, vagyis hogy

128 Bethlen: *Erdély története*, 20–21.

129 A Kun Gotthárdtól elkobzott Algyógy is a fejedelmi udvarház-hálózat része lett. MNL OL GyfKáptLt F 1 LR. 28. köt. fol. 665–667.

130 Kraus: *Erdélyi krónika*, 153.

131 Bethlen: *Erdély története*, 20–21.

132 BML 490.

133 Trócsányi Zsolt: I. Rákóczi György erdélyi állama. *Jogtudományi Közlöny* 36 (1981) 495–502.

134 Összefoglalóan lásd Nagy: A „bibliás” örálló fejedelem, 20–21.

a kutatás aránytalanul emelte ki az „erőszakos” birtokszerzési módszereit az egyéb, például kereskedelmet ösztönző intézkedései rovására,¹³⁵ teljes mértékben helytálló. Ez derült ki a Rákóczi-kori harmincadigazgatás vizsgálatakor is, ugyanis a források alapján arra a megállapításra jutottam, hogy Rákóczi idejekorán felismerte a külkereskedelmi vámokban rejlő hasznot.¹³⁶

Kapcsolódva a fentiekben megfogalmazott gondolatokhoz kijelenthetjük, hogy a megváltozott gazdaságpolitikai prioritások valójában nem jelentettek visszalépést a Bethlen-korhoz képest, a perspektíva lett más. Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódik a fejedelmi motiváció vizsgálata is. Bethlen Gábor gazdaságpolitikájának tárgyalásánál rendre előkerülnek a fejedelem nagy ívű, grandiózus víziói, a messzire mutató terveinek végkimenetelét azonban, ha az például kudarcot vallott (például bányásztelepítés, a fejedelmi prefektusi reform keresztülvitele),¹³⁷ nem szokás kihangsúlyozni. I. Rákóczi György gazdaság-, illetve birtokpolitikájánál a motivációk vizsgálata mind ez ideig elmaradt, inkább a személyes fősvénység, mint jellemhiba került bemutatásra. Az már a korábbi kutatásaim során egyértelművé vált számomra, hogy I. Rákóczi György a gazdaságkormányzati átalakításoknál a Felső-Magyarországon szerzett földesúri tapasztalatait és igazgatási mintáit ültette át az erdélyi gyakorlatba.¹³⁸ A Bethlen Gábor által letett igazgatási alapokat továbbfejlesztette, az adminisztráció területén az újkori precizitást megszegyenítő módon.¹³⁹

A kortársak által is jó, gondos gazdaként bemutatott Rákóczi tehát racionalizálni akarta az erdélyi fiskális birtokszerkezetet, hogy minél hatékonyabb legyen a működése, ezáltal pedig több haszon és bevétel származzon belőle.¹⁴⁰ A hatékonyság növelése érdekében egy olyan birtokhálózatot akart létrehozni, amelyben a kisebb, általában egy-egy udvarház alá tartozó birtoktest segítette a közelében fekvő nagyobb, vár köré szerveződő váruradalmat (azaz vártartományt).

Az 1. térkép is kiválóan bizonyítja, hogy a vártartományok többsége a fejedelmi család kezén volt.¹⁴¹ A birtokhálózat feletti közvetlen fejedelmi ellenőrzés (gyengítve többek között a várkapitányok gazdaságkormányzati jogkörét) végső soron a fejedelmi hatalom lokális megerősítését szolgálta. Összefoglalva a korábban elmondottakat, kijelenthető, hogy I. Rákóczi György ugyanazt kívánta elérni gazdaságkormányzati intézkedéseivel, mint Bethlen Gábor, csupán másképp képelték el a megvalósítást. Bethlen Gábor a befo-

135 Trócsányi: I. Rákóczi György emlékezete, 35.

136 Mátyás-Rausch Petra: Vámjövendelmek a hatalmi mechanizmusok szolgálatában. A harmincadvám jelentősége Erdélyben a 17. század első felében. *Korall* (2023) 91. sz. 83.

137 A differenciált birtokigazgatás ebben az időszakban már nemcsak a fejedelmi birtokokon volt megfigyelhető, egyre több erdélyi és partiumi nagybirtokos foglalkoztatott jószágigazgatót, akik a birtokok legmagasabb szintű igazgatásáért voltak felelősek. Többek között RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 38. Nr. 36. (Noszaly Fekete János 1623-ban mint Csáky Istvánné „magyarországi és Erdélyben lévő jószágának praefectusa”.)

138 Többek között *Fejedelmi prefektusok Erdélyben. Források a kora újkori Erdély igazgatástörténetéhez*. Bev. tan. közli Mátyás-Rausch Petra – Szalai Ágnes. Bp., 2021. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak) 19–25.

139 A teljesség igénye nélkül Mátyás-Rausch: Vámjövendelmek, 72–83.

140 Vö. Vári András: A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17–19. században. *Történelmi Szemle* 32 (1990) 2–3.

141 Mátyás-Rausch: A drassói–vingárdi uradalom, 189.

1. térkép. Fejedelmi udvarházhálózat a Rákóczi-korban Erdélyben (1630–1659)

[A térképet készítette: Nagy Béla.]

lyó jövedelmeket tekintette alkalmasnak arra, hogy hatalmas pozícióját és az ország gazdasági helyzetét megerősítse, míg Rákóczi inkább a jól működő majorságokat. Az pedig csupán viszonyítás kérdése, hogy a kortársak szemében melyik politika volt a szimpatikusabb. Bethlen Gábor gazdasági intézkedései is sokak érdekeit sértették, elegendő itt idézni Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc naplóját, amelyben keresetlen szavakkal jellemezte a fejedelem pénzügyi politikáját: „Sok dolgot próbála Bethlen Gábor fejedelem,

melyben mind a maga hasznát nézte inkább, nem az igazságot, melyben Erdélynek szinte úgy lett haszna amiben lett; de amiben kára lett, ugyan örökké való kárára lészen.”¹⁴²

Véleményem szerint Mikola Zsigmond I. Rákóczi Györgyöt jellemző szavai – „de annak utána kemény fejedelem lévén”¹⁴³ – nemcsak Rákóczira, hanem Bethlenre is igazak voltak. Rákóczi az általa folytatott birtokpolitikával talán éppen a fejedelmi adományozással együtt járó csapdát akarta kikerülni. A korszakot ismerők számára evidenciának tűnhet az a kijelentés, hogy a fejedelmi birtokadományok legtöbbször politikai indítékúak voltak, azokkal a fejedelem híveket akart magának szerezni, vagy esetleg megtartani. Ha azonban továbbgondoljuk a dolgot, ahogy Kiss András is tette, akkor egyértelművé válik, hogy az alattvalók sem adták „ingyen” a hűségüket, újabb és újabb adományt vártak érte cserébe.¹⁴⁴ Rákóczi valószínűleg ezért mérte szűkmarkúan az adományokat, hiszen azzal nyerhette a legtöbbet, ha a családjának juttatja a legnagyobb részt.

142 Az 1625-ben kiadott pénzügyi rendelettel kapcsolatban így folytatta: „De Bethlen evvel az álnok hamissággal élvén, más embereknek egész országserzte igen nagy kárt tud szerezni; magának pedig hatalmas nagy kincset gyűjtte.” Marosvásárhelyi Nagy Szabó Ferenc memorialéjából. In: *Bethlen Gábor krónikásai. Krónikák, emlékiratok, naplók a nagy fejedelemről*. Összeáll., bev. írta Makkai László. Bp., 1980. 235.

143 RNL KvNLT Kamuthy cs. lt. Fasc. 31. Nr. 14.

144 Kiss András: A *ius ligatum* Erdélyben és az elévülés. In: *Más források – Más értelmezések*. Szerk. uő. Marosvásárhely, 2003. 73.

A NEMZETI KÖZÖSSÉG BIOLOGIZÁLÁSA ÉS AZ ORVOSOK SZEREPE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

KOLOH GÁBOR

THE BIOLOGIZATION OF THE NATIONAL COMMUNITY AND THE ROLE OF DOCTORS BETWEEN THE TWO WORLD WARS

The study examines the relationship between Hungary's demographic challenges and healthcare between the two world wars, focusing on the connection between pronatalist biopolitics and eugenics. The study focuses on the role of doctors, nurses, and midwives, with particular emphasis on maternal and infant care. The study also addresses the shortage of doctors in rural areas and the debates on contraception, revealing the underlying social and economic tensions.

Keywords: family planning, pronatalism, biopolitics, doctor shortage, species protection

A közegészségügy új útjai

A századfordulótól kezdve az Európa-szerte erősödő szociális gondoskodás eredményeként nyíltak meg a népnevelő társadalmi múzeumok. Ezek célja az egészségüggyel, lakhatással, ezenkívül az eugenikával és a munkások problémáival is kapcsolatos nehézségek és eredmények bemutatása volt, továbbá oktatási és kutatóhelyként szolgáltak.¹ Budapesten 1901-ben jött létre a Társadalmi Múzeum, ami 1928-ban – ekkor már mint Társadalomegészségügyi Intézet és Múzeum – a szélesebb közönség számára is megnyílt, és nemcsak kiállításaival, hanem egészségügyi népakadémiájával is az ismeretterjesztést szolgálta.² Albert Thomasnak, az International Labour Organization [Nemzetközi Munkaügyi Szervezet] elnökének budapesti útján készült feljegyzése – az, hogy az intézet eszközállománya és költségvetése meglehetősen nyomorúságos, valamint az, hogy az intézmény modernizálásához csak 1927 nyarán kezdtek hozzá –,³ azt igazolja, hogy a szándék

Koloh Gábor, tudományos munkatárs, ELTE HTK TTI, Horthy-korszak osztály. A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00110/22) támogatásával készült.

- 1 Óze Eszter: Ipari kapitalizmus és biopolitika. A munkásság teste és a Társadalmi és Népegészségügyi Múzeum. *Sic Itur ad Astra* (2020) 72. sz. 183.
- 2 Óze Eszter: Társadalmi Múzeum. A szociális és egészségügyi nevelés intézménye. *Korall* (2020) 80. sz. 59–62.
- 3 Uo. 61–62.; Albert Thomas: Utazás Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. Napjegyzetek. [Ford. Bódy Zsombor.] *Aetas* 29 (2014) 3. sz. 163.; *Orvosi Hetilap* 1927. december 4. 1429.

alapvetően egy gyorsan megvalósuló, ám látványos kiállítás létrehozása volt. Az így létrejött intézet nemcsak az 1927 júliusával működését megkezdő Országos Közegészségügyi Intézet számára volt fontos, hanem a Bethlen István által 1927-ben elmondott, a születésszám növelését szorgalmazó, azaz pronatalista és nemzetvédő beszédek irányelvét is szolgálta: az államilag kontrollált egészségügyi propaganda útján társadalmopolitikai célkitűzéseket volt hivatott megvalósítani.⁴

A „társadalom biológizálása” során a modernitás hatására egyre szélesebb körben vált erősebbé az a meggyőződés, hogy a haladás egyrészt naturalizálható, azaz a természet-tudomány módszereivel értelmezhető és valósítható meg, illetve – és épp ezzel összefüggésben – magában hordozta a lehetséges kipusztulás, kihalás koncepciójának terjedését is.⁵ A „demográfiai szorongás” a századforduló idején már Magyarországon is határozott formát öltött, nem elválaszthatóan épp a demográfiai átmenetnek a 19. század utolsó harmadában való megindulása és ennek az évtizedenként ismétlődő népszámlálási eredmények összehasonlíthatóságával láthatóvá válása miatt. Az egyes vidékekért, de különösen a Dél-Dunántúliért aggódó szerzők munkássága⁶ mellett nem kevésbé volt hangsúlyos a fővárosi népességmozgalomra irányuló figyelem. A meddő Budapest című tanulmányában Madzsar József az urbanizációt, valamint a városi munkásság életmódját tekintette az alacsony születésszám és a magas csecsemőhalálozás okának.⁷ A magyarországi anya- és csecsemővédelem intézményi megszervezésében előjáró orvos szerint a jelenséget részint a cselédlányok kiszolgáltatott helyzete, a város egészségügyi intézményhálózatának elosztási egyenetlenségei, valamint a lakhatási problémák okozzák.⁸

Az 1912-ben megrendezett első eugenikai világtalálkozó jelentős lökést adott a házasságkötés ideális koráról folyó viták kiteljesedésének. Corrado Gini itt elhangzott fejtegetése szerint a szülőanyag életkorának csökkentése a „legpraktikusabb eugenikai technológia”. Megállapítását „a lányok vágyaival és a férfiak esztétikai igényeivel”, ezenkívül a nemzet érdekével igyekezett alátámasztani, amivel azt a pronatalista politika számára is adaptálhatóvá tette.⁹ Egyre inkább előtérbe került azonban az orvosok, valamint a gyógyszerészek, a védőnők és a falusi bábák felelőssége. Rájuk hárult volna immáron az a feladat is, hogy ne csak a szülést könnyítsék meg, hanem eldöntsék, a társadalom számára mely szülés hasznos, ami pedig haszontalan, annak számát csökkentésük.

A fogamzásgátlás eszközei közül különösen az óvszerek terjedtek el ekkorra már jelentős mértékben. Az egyik legnépszerűbb óvszermárka a Primeros volt, amelyet az azo-

4 Koloh Gábor: *Mussolini magyar gyermekei. A magyarországi pronatalista diskurzus alakulása az 1920-as évek második felében.* [Megjelenés előtt]; Óze: Társadalmi Múzeum, 62.

5 Edward Ross Dickinson: Biopolitics, Fascism, Democracy. Some Reflections on Our Discourse about „Modernity”. *Central European History* 37 (2004) 3.

6 Széchenyi Imre: *Az egyke.* Bp., 1906.; Buday Dezső: *Az egyke Baranya vármegyében. Tanulmány.* Bp.–Pécs, 1909.; Nógrády László: *Az egyke-gyermek.* Bp., 1913.

7 Kappanyos Ilona: „Hajlékában kell felkeresnünk őt”. A védőnői modell kialakulása. *Sic Itur ad Astra* (2020) 72. sz. 134.

8 „A körúton belül elterülő Nyugateurópát a Nagykörút néhány méter széles határszalagja egyenesen kelet-európai állapotoktól választja el.” Madzsar József: *A meddő Budapest. Városi Szemle* 9 (1916) 467.

9 David G. Horn: *Social Bodies. Science, Reproduction, and Italian Modernity.* Princeton, 1995. (Princeton Studies in Culture/Power/History) 76.

nos nevű, 1909-ben alapított prágai óvszergyár gyártott. A Gustaw Schwarzwald által alapított nagyüzem 1927-ben Drezdába helyezte át a székhelyét, hogy a csehszlovák mellett a német piacot is elérje, de ekkor már a régióban, így Magyarországon is forgalmazták a termékeiket. A zsidó származású alapítója és tulajdonosai miatt később hányatott sorsú gyár¹⁰ legerősebb regionális konkurenciája a korban a bécsi Olla volt, e cég tulajdonosa a magyarországi Csejtén [ma Čachtice, Szlovákia] született izraelita Jacques Balog volt.¹¹ A két vállalat évekig perben állt egymással, ám termékeik népszerűségét jelzi, hogy az egészségügyi magazinokban hirdetések rendszeresen megjelentek, és elképzelhető, hogy ezek voltak azok a márkák, amelyek részleges elterjedéséről 1934-ben a születéskorlátozás helyi tapasztalatait megíró Baranya vármegyei lelkészek is említést tettek.¹² A fogamzásgátló eszközökkel szemben különben még a fasiszta és nemzetiszocialista kormányzatok sem tudtak teljesen hatékonyan fellépni: bár a fogamzásgátlási tanácsadáshoz és eszközhöz való könnyű hozzáférést lehetővé tevő, engedékeny weimari népesedéspolitikát felszámolták és már 1933 februárjában betiltották a születésszabályozó intézmények működését, magát a gyakorlatot csak nagy erőfeszítések mellett sikerült valamelyest csökkenteniük.¹³ Az olaszok, bár már 1927-ben igyekeztek visszaszorítani minden olyan eszköz forgalmazását, amely az egészségesnek és hagyományosnak tekintett érték védelmét sértette (elsősorban a pornográfiát tekintették ilyennek), az óvszerek forgalmazását mégsem számolták fel.¹⁴

Mindezzel párhuzamosan a korszakban a közegészségügyre a nemzet fennmaradásának biztosítékaként tekintettek, annak állapotát alapvető nemzeti létkérdésként kezelték.¹⁵ A privát szférába való benyomulás eszköze tehát éppen az egészségügy és az egészségtudatosság javítása lett, melyek során az orvosok ugyanolyan fontossá váltak, mint az anyákkal a leggyakrabban kapcsolatba kerülő védőnők és falusi bábák. A nemzeti közösség biologizálásának¹⁶ legközvetlenebb csatornáit e szakmák képviselői voltak tehát, ami magával hozta az anya- és csecsemővédelem relatíve gyors és nemzetközileg is hamar megvalósuló intézményesülését, miközben folyamatosan egy mélyülő törésvonal választotta el egymástól azokat az orvosokat, akik a gazdasági-társadalmi reformok szükségessége mellett érveltek azoktól, akik az egyéni erkölcsi-morális felelősséget, a nemzeti közösség érdekében való áldozathozatal szerepét hangsúlyozták. Hogy közel sem magyarországi sajátosságról van szó e tekintetben, azt nemcsak az olasz és a német, hanem

10 Götz Aly – Michael Sontheimer: *Fromms. How Julius Fromm's Condom Empire Fell to the Nazis*. New York, 2014. 15.

11 Gladys and David Blank's Genealogy. Jacques Balog. Person ID I4273. <http://blankgenealogy.com/getperson.php?personID=I4273&tree=Blank1>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. szeptember 23.)

12 Így például az *Illatszerezés és a Gyógyszerészek Lapja* 1927–1935 között rendszeresen közölte az Olla, illetve a *Primeros* hirdetéseit. Ugyanígy megtalálhatók hirdetéseik itt: „*A pusztulás útján haladnak*”. *Baranyai lelkészek egykejelentései* (1934). Szerk. Koloh Gábor. Bp., 2022. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. A Vidék Vonzásában 4) 18.

13 Lisa Pine: *Nazi Family Policy 1933–1945*. Oxford – New York, 1997. 19.

14 Maria Sophia Quine: *Population Politics in Twentieth Century Europe*. London, 1995. (Historical Connections) 46.

15 Kappanyos: *Hajlékában kell felkeresnünk őt*, 135–136.

16 Takács Ádám: *Biopolitika és nemzeti állapot: egy foucault-i problematika rekonstrukciója*. In: *Kötőerők. Az identitás történetének térbeli keretei*. Szerk. Cieger András. Bp., 2009. 25.; Kappanyos: *Hajlékában kell felkeresnünk őt*, 136.

a csehszlovák példa is bizonyítja. A csökkenő termékenységi arányszám itt is hasonló nemzetpolitikai diskurzust eredményezett. A családtervezéssel és az egészséges család eszméjének közvetlen, vagyis tanácsadó irodák felállításával való terjesztése az eugenikai szempontok érvényre jutását hozta, mindeközben az egészségügyi és szociális ellátás is idővel egyre fontosabb szerepet kapott.¹⁷ Az 1892-ben Pierre Boudin alapította Consultation de Nourrissons biztosította e konzultációs irodák számára az alapvető mintát. Bár Csehszlovákiában a két világháború között terjedtek el, kétségtelen, hogy kiépülésükben szerepet játszott az ugyancsak francia példát követő, 1915 nyarán alapított, budapesti székhelyű Országos Stefánia Szövetség az anyák és a csecsemők védelmére (közkeletűen Stefánia Szövetség) éppúgy, mint a Csehországban 1915 novemberében létesült Ochrana matek a kojenců [Anyá- és Csecsemővédelmi Egyesület].¹⁸ Ennek Prágában létrehozott intézménye volt az Ústřední ústav pro matky a kojence [Anyák és Csecsemők Központi Intézete].¹⁹ 1919 után Csehszlovákiában az Amerikai Vöröskereszt munkatársai is segítettek az alultápláltság és a csecsemőhalandóság elleni küzdelmet, elsősorban az országos menzarendszer, valamint az országos klinikai hálózatrendszer kiépítésével.²⁰ Magyarországon a Stefánia Szövetség számára az anyák anyagi helyzetének javítása kitüntetett jelentőséggel bírt, célul tűzték ki, hogy az „anya nem kerülhet rosszabb gazdasági helyzetbe azért, mert új embernek ad életet és gyermeket nevel. Az anya, aki gyermeket szül, nagyobb értéket termel, mintha ez alatt kenyérkereső munkával foglalkoznék.”²¹

Az intézményesüléssel a falusi bábák is előtérbe kerültek. Ahogy azt még 1921-ben megjelent *Kis bábakönyv* megfogalmazta: „A tiszta, kötelességtudó bába áldás a községnek: a lelkiismeretlen, piszkos, tudatlan bábát a szerencsétlenné tett családok átka kíséri.”²² Azonban a bábaképzés színvonala az első világháborút követően lassan, de emelkedett: mind a felvételi követelmények, mind a képzés ideje nőtt és összetettebbé vált.²³ A nyugat-európai színvonalat ugyan ezzel sem érték el, ebben viszont szerepet játszott az is, hogy a bábák funkciója hagyományosan közösségi volt, vagyis olyan bizalmi pozícióval rendelkeztek, amely magában foglalta nemcsak a megszokott, ismert és tradicionális, ám veszélyes és higiéniaellenes gyakorlatok alkalmazását, de a magzatelhajtásban való közremű-

17 Barbora Jakobyová: Population Crisis in Interwar Czechoslovakia. Building up a Healthy Family. *Journal of Family History* 48 (2023) 294.

18 Wickes, Ian G. Wickes: A History of Infant Feeding, Part V: . Nineteenth Century Concluded and Twentieth Century’, *Archives of Disease in Childhood* (1953), 142. sz. 498.; Kallab, Jaroslav Kallab – Marie Trnková, Marie – Karel Kotek, Karel: *Pracovní plán sociální péče o mládež na Moravě. V Brně, Nákladem české zemské péče o mládež.* Brno, 1926. 11.; Janik Leonárd: Az egyre növekvő érték – a gyermek (a csecsemőhalálozás elleni küzdelem múltja, jelene és jövője). In: *Paradigmaváltás a tudományok, a technika és az orvoslás körében.* Szerk. Forrai Judit. Bp., 2022. (A Magyar Természettudományi Társulat Tudománytörténeti Kötetei 5) 59.

19 Šárka Kůrková: *Spolek Ochrana matek a kojenců v království Českém.* [Association Protection of Mothers and Infants in the Kingdom of Bohemia.] Praha, 2020. [Diplomamunka] 48.

20 Jakobyová: Population Crisis in Interwar Czechoslovakia, 299.

21 Hírek. *Budapesti Orvosi Újság* 1916. augusztus 3. 248.

22 *Kis bábakönyv a főorvosi képzéssel bíró bábák számára.* Bp., 1921. 5.

23 Werling Józsefné Forrai Márta: A magyarországi bábaképzés főbb állomásai. In: *Ezerszínű világ. (Dolgozatok a neveléstörténet köréből).* Szerk. Kéri Katalin. Pécs, 2000. (Mozaikok a Nevelés Történetéből 5.)

ködést is.²⁴ Épp ezeknek a falusi bábáknak a kárhóztatása köszönt vissza a leggyakrabban a korszak sajtójában; ezt emlegették az ormánsági asszonyok, majd a tiszazugi mérgezések esetében is.²⁵ Magyarországon a stefániás nővérek lassan kiszorították a parasztbábákat, és ezzel magasabb színvonalú egészségügyi ellátást tudtak biztosítani a várandós nőknek, egyben visszaszorult a hagyományos fogamzásgátló eszközök és a magzatelhajtási technikák alkalmazása is.

A húszas évek magyar fordulata

A Bethlen-érában az egészségügyi ellátásnak több szerkezeti problémával kellett megbirkóznia. A korabeli sajtó és Szél Tivadar *Egészségügyi statisztika* című tankönyve is hangsúlyozta, hogy az ország orvosainak 44 százaléka a fővárosban élt, ami egyrészt nehezítette budapesti elhelyezkedésüket, másrészt pedig a vidék megszenvedte hiányukat.²⁶ Az *Ujság* 1925-ben megjelent, A beteg Magyarország című cikkében két okra vezette vissza a problémát, egyrészt arra, hogy a trianoni békeszerződést követően az elcsatolt területekről menekülő orvosok leginkább Budapestre költöztek, másrészt pedig „Sok orvos szívesen menne falura, de ennek egyelőre nagy akadálya van: a lakásmizéria. Sajnos, több kör-orvosunk is olyan lakásban kénytelen lakni, amely még az igen primitív igényeknek sem felel meg.”²⁷ Nyilvánvaló, hogy a vidéki orvoshiányt nem tudta pótolni a kiépülő védőnői hálózat, és hogy a probléma a korszakban végig súlyos maradt, azt nemcsak a statisztikák igazolták,²⁸ de a sajtó sem hagyta figyelmen kívül: az *Orvosi Hetilap* 1937 januárjában még mindig az orvoslakások építését, a községi és körorvosi kar államosítását és a községi orvosi állások szaporítását sürgette.²⁹ Megmaradt tehát a három országos átok,³⁰ a tuberkulózis, a nemi betegségek és az egyke a magyar vidék népességemésztő problémájának, még ha az 1927–1928-as esztendők e téren hoztak is némi változást.

24 Fanni Svégel: The Role of Women as Agents and Beneficiaries in the Hungarian Family Planning System (1914–1944). *Journal of Family History* 48 (2023) 342.

25 Klebelsberg Kuno hiába disztíngvált a bábák között, a szerepkörükkel járó következménynek tekintette ezeket az eseményeket: „A légyapírról az arzént egy bábaasszony olvasztotta le és ő mérte ki pénzen a pokoli folyadékot. Egyes bábákkal – különösen egykés vidékeken, de máshol is – volt már baj. Megint csak elszórt jelenségekről van ugyan szó és tudjuk, hogy a magyar bábák túlnyomó többsége becsületesen teljesíti kötelességét. Mégis az eddig tett tapasztalatok arra indítanak, hogy az alattam álló bábaképző tantervében erősíteni fogom a vallásérkölcsi nevelést.” Klebelsberg Kunó: A Tisza-zug. *Néptanítók Lapja* 1929. szeptember 18. 35–36. sz. 2.

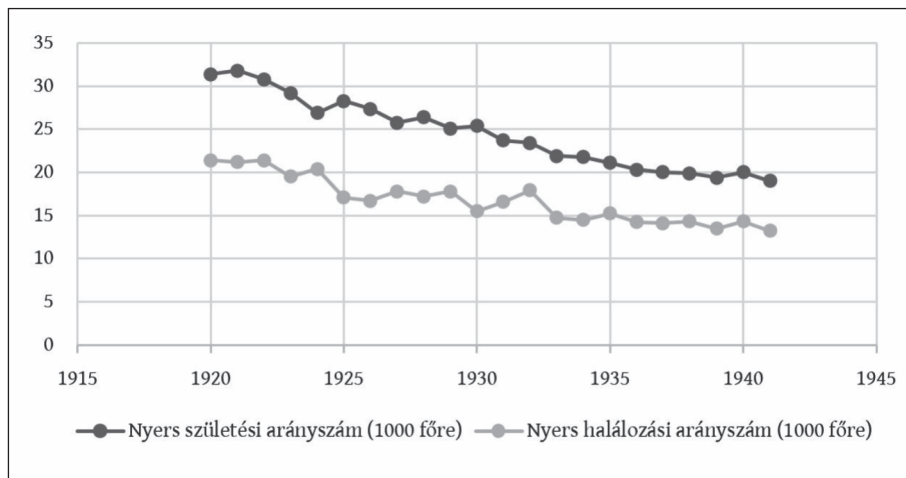
26 A beteg Magyarország. Az *Ujság* 1925. május 24. 2.; Lehet-e minden falunak községi orvosa? *Orvosi Hetilap* 1937. január 16. 68.; Szél Tivadar: *Egészségügyi statisztika. Orvosok és orvostanhallgatók számára*. Bp., 1930. 435.

27 Az *Ujság* 1925. május 24. 2.

28 1928-ban Budapesten összesen 7487 állástalan szellemi foglalkozású személy élt. Zentay Dezső: *A munkanélküliség alakulása a szellemi pályák körében* Bp., 1930. (Statisztikai Közlemények) 193.

29 Lehet-e minden falunak, 68.

30 Gerlőczy Zsigmond: „Egyke”, tuberkulózis, nemi betegség. *Pesti Napló* 1925. július 7. 7.

1. ábra. Az 1000 főre számított nyers születési és halálzási arányszám alakulása 1920 és 1941 között. Forrás: Központi Statisztikai Hivatal.

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Társasága 1927 nyarán Pécsen rendezte meg vándorgyűlését. Az 1841 és 1933 között működő egyesület³¹ témái az 1927-es és 1929-es vándorgyűléseken is reflektáltak a társadalmi problémákra, mert míg előbbinek az egykézés, utóbbinak a tiszazugi mérgezésekkel is reflektorfénybe került bábák helyzetének megvitatása állt a középpontjában. Tauffer Vilmos (1851–1934), a magyar szülész-nőgyógyász szakma *doyenje* ekkor is, de élete utolsó szakaszában is többször felszólalt a születéskorlátozás jelenségével kapcsolatban, hangsúlyozva, hogy e problematikának hiába a legtöbbit hangoztatott, de mégis csak az egyik vetülete az alacsony termékenység. Tauffer elérendő célként a halandóság továbbra is relatíve magas arányának csökkentését nevezte meg (1. ábra).

1927 nyara azonban a magyar egészségügy történetében azért is mérföldkövet jelentett, mert ekkor kezdhette meg a működését az Magyar Királyi Országos Közegészségügyi Intézet. Létrejöttének előzményei egész 1874-ig nyúlnak vissza, amikor egy központi egészségvédő intézmény felállítása először szóba került. Az elnyúló tervezés és szervezés csak a háború után hozhatta meg az első eredményeit, amikor a Rockefeller Alapítvány Kelet-Európára is kiterjedő egészségügy-szervező tevékenységbe kezdett. Mintegy fél évtizedes szervezés után, elsősorban a Rockefeller Alapítvány, de mellette az állam és a főváros támogatásával is, 1927. július 1-től az intézet megkezdte a működését.³² Hivatalos megnyitójára szeptember 29-én került sor, ahol a prominens külföldi vendégek előtt előbb Vass József népjóléti miniszter, majd a kormányzó, Horthy Miklós beszélt. Horthy

31 Szókefalvi-Nagy Zoltán: A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók vándorgyűlései (1841–1933). *Orvostörténeti Közlemények* (1969) 50. sz. 45–56.

32 Kiss László: Egészség és politika – az egészségügyi prevenció Magyarországon a 20. század első felében. *Korall* (2004) 17. sz. 116. Ennek közvetlen előzményére lásd Paul Weindling: *Philanthropy and World Health. The Rockefeller Foundation and the League of Nations Health Organisation*. *Minerva* 35 (1997) 271.

fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy „Az ország összes polgárainak javát előmozdító egészségügyi kultúra ápolása mindig elsősorú feladatunk volt és örömmel és meglepéssel tekintek arra a munkára, amelyet e téren az állam, karöltve társadalmunkkal, végzett.”³³ Az intézet igazgatója Johan Béla (1889–1983) lett, aki 1933-ban Gaál András Kálmánnal megszervezte a falusi egészségügyi szükségletet ellátni igyekvő Zöldkeresztes Egészségvédelmi Szolgálatot. A zöldkeresztes nővérhálózattal a periférikus településeket is igyekezett integrálni az országos egészségügyi hálózatba, amivel bár az említett orvoshiányt megoldani nem, de nyomasztó hiányát enyhíteni tudta.³⁴ Az Országos Közegészségügyi Intézet feladatairól az annak felállításáról rendelkező 1925. évi XXXI. törvény rendelkezett, amelynek 2. paragrafusában pontosan meghatározták feladatkörét is:

„Az intézet feladata a közegészségi tudomány gyakorlati alkalmazásának előmozdítása, főleg a fertőző betegségek ellen irányuló védekezés irányítása, a közegészségügyi hatóságok támogatása és közreműködés a közegészségügyi személyzet, különösen a tisztiorvosi kar megfelelő kiképzésében.”

Johan nemcsak az Országos Közegészségügyi Irodát vezette, hanem az Eskü téren található Egészségügyi Reformirodánál is vezető beosztásban volt, Scholtz Kornél népjóléti államtitkár helyettes vezetőjeként.³⁵ Az Egészségügyi Reformiroda szintén a Rockefeller Alapítvány támogatásával jött létre, ennek feladata az egészséges életmód propagálása volt.³⁶

1927-ben tehát hosszabb-rövidebb előkészítés után a közegészségügy szervezete gyors fejlődésnek indult, amelyet 1928-ban újabb akciók és intézkedések követtek. Tauffer Vilmos, aki még 1927-ben megkapta Vass Józseftől a szülészeti ügyek miniszteri biztosa (a szakzsargonban csak az egyke elleni küzdelem biztosa) címet, 1928 áprilisában Székesfehérvárra utazott, hogy közvetítse a népjóléti miniszter hadüzenetét az egyke ellen.³⁷ Az ekkor már 77 éves³⁸ Tauffer meg is nevezte célpontként szolgáló csoportot, jelesül a bábákat, akik számát – ha az orvosokét növelni nem tudják, akkor – csökkenteni kell, mivel „angyalcsinálásra vetemednek, mert nem tudnak megélni [...] olyan csekély a fizetésük, ami még kenyérre sem elég”. Majd leszögezte, hogy a „bábákkal kapcsolatban az is veszedelmet rejt magában a jövő generáció érdekében, hogy jórésztük nem rendelkezik azzal az intelligenciával, melyet mesterségük megkövetelne” – így aztán intelligencia-

33 „Egészségügyi kultúra ápolása mindig elsősorú feladatunk volt”. *Magyarország* 1927. szeptember 30. 13.

34 Kiss: Egészség és politika, 121.; Alföldy Zoltán: Johan Béla (1889–1983). *Orvosi Hetilap* 1983. július 10. 1699–1700.

35 *Magyarország tisztí cím- és névtára* 39 (1928) 218.

36 Hidvégi Péter – Bíró Melinda: *A rekreáció elmélete és módszertana. II. Egészségfejlesztés*. Eger, 2015. 10.

37 Numerus clausus a babák között. *Magyarország* 1928. április 22. 9.

38 „A fiatalság tüze ragyog az ősz professzor szemeiben, amikor szakavatott intézkedései és folytonos utazgatásai nyomán azt jelentheti, hogy például Baranya megyében, amelynek lakossága az utolsó tíz év alatt nemhogy szaporodott, hanem 1017 tétellel fogyott, a megye 125 egykés községe közül itt már nem hódol az egyke gyermekgyilkos borzalmainak és új, életerős, friss hajtásokkal termékenyíti meg a magyarság életfáját.” Müller Vilmos: Egy év az egészség védelmében. *Ujság* 1929. január 1. 10.

tesztnek vetik alá őket, hogy ezzel csökkenjen a számuk, illetve az azt teljesítőket keresete a megélhetéshez szükséges mértékben növekedhessen.

Az intézkedést különben a bábák *numerus clausus*ának keresztelték,³⁹ maga Tauffer is annak nevezte, de a direkt szelekció helyett inkább a bábaképzés fejlesztésére esett a hangsúly.⁴⁰ Még az év szeptemberében a Magyar Országos Orvosszövetség kongresszusának döntése nyomán kidolgozták a legális, vagyis orvos által végzett terhességmegszakítás elvét és gyakorlatát, amelyről ezentúl egy háromfős orvosi konzíliumnak kellett döntenie. Ez annak az 1933-as kúriai döntvény előzményének tekinthető,⁴¹ ami a nő életének és egészségének érdekében végrehajtott abortuszt a Büntetőtörvénykönyv tiltó hatálya (1878. évi V. tc. 285–286. §) alól kivonta.⁴² A döntés leginkább a parasztbábák, illetve a közösségi bábák helyzetét nehezítette meg, és nemcsak a magzatelhajtás összegére való rászorultságuk miatt, hanem a már említett közösségi pozíciójuk miatt is.⁴³ Ebben az évben iktatták törvénybe – az 1884. évi XVII. törvényt kiegészítendő – az anyákat és csecsemőket védő azon jogosultságokat is, melyek szerint az iparban és a kereskedelemben foglalkoztatott nőt a szülés előtt hat héttel, vagy koraszülés veszélye esetén, a munka alól fel kell menteni, majd a szülést követően hat hétig, a szüléssel kapcsolatos betegség esetén pedig további négy hétig nem szabad foglalkoztatni.⁴⁴ A rendelkezés alapjául az International Labour Organization 1919-ben elfogadott harmadik számú egyezménye szolgált (Maternity Protection Convention). Az év során nyílt meg a bevezetőben említett Társadalomegészségügyi Intézet és Múzeum is, amely a harmincas évektől kezdve kiállításában és kutatási tevékenységében egyre nagyobb hangsúlyt helyezett a fajhigiénia és az eugenika kérdésére. 1932-ben a keszthelyi Balatoni Szövetséggel közös kiállításuk fő témája a népeségpolitika és a szaporodás volt.⁴⁵ A Társadalomegészségügyi Intézet és Múzeum felvilágosító szerepkörét számottevően bővítette, hogy az Egészségügyi Reformiroda 1928-ban megszűnt, és így az egészségvédelmi propaganda immár egészében az intézet feladata lett.⁴⁶

A válság előtti szűk évtizedben az egyke elleni küzdelem intézményileg a Népjóléti Minisztérium keretein belül zajlott, majd az Országos Közegészségügyi Intézet megalakulásával a szervezés súlypontja oda helyeződött át. A Népjóléti és Munkaügyi Minisz-

39 Az utalás az 1928. április 26-án hatályba lépő, úgynevezett második *numerus clausus* törvényre (1928. évi XIV. tc.) vonatkozott, amelyből ekkor törölték a nemzetiségekre vonatkozó korlátozást.

40 Numerus clausus a bábák között, 9.

41 Pető Andrea – Svégel Fanni: A háborús nemi erőszak és a nőgyógyász lobbihatása a magyarországi születésszabályozási rendszerre. *Per Aspera ad Astra* 8 (2021) 1. sz. 53.

42 „Nincs kriminalitás abban, ha az orvos saját lelkiismerete szerint és a fél beleegyezése mellett végrehajtott egy műtétet, amelyet – legyen az bár a terhesség megszakítására irányuló is – a beteg, illetőleg a terhes nő életének vagy egészségének veszélye okából komolyan vagyis tudományos meggyőződése szerint szükségesnek tart. A hivatásnak szabályszerű gyakorlása közben egy nagyobb veszély vagy jogsérelem elhárítása céljából elkövetett ily cselekmény miatt, a bűnösség megállapítása az általános jogérzetbe ütköznék.”) *Büntetőjogi döntvénytár*. Szerk. Lengyel Aurél. Bp., 1934. 33. [Kúria. 1933. március 1. B. 1.118/1933. sz.]

43 Pető-Svégel: A háborús nemi erőszak, 54.

44 Heinz Ervin: Népesedéspolitikai intézkedések 1945 előtt. *Demográfia* 43 (2000) 493.

45 Óze: Ipari kapitalizmus és biopolitika, 206.

46 Kiss László: *A magyar közegészségügy fejlődése a közegészségügyi gondolkodás kialakulásától az állami közegészségügyi rendszer kiépítéséig*. Bp., 2015. [Doktori értekezés] 68.

térium 151.317/1924. NMM rendelete az anya- és csecsemővédelem ellenőrzését és irányítását eredetileg a Stefánia Szövetség kizárólagos jogkörévé tette. A szervezeti hatékonyságra való törekvést az európai viszonylatban magas magyarországi csecsemőhalandósági arányszám is indokolta, amit aztán a Stefánia hálózata képes is volt némileg redukálni.⁴⁷ 1927-től azonban az Országos Közegészségügyi Intézet Külső Munkák Osztálya hozzájárult egy országos egészségvédelmi mintajárás-akció megszervezéséhez a Gödöllői járásban, ugyancsak a Rockefeller Alapítvány támogatásával. A sikeres és terjeszkedő program kiépülése a világgazdasági válság után vett nagyobb lendületet, és elkerülhetetlenné vált a Stefánia Szövetséggel való illetékességi összeütközés.⁴⁸ Bár meglehet, hogy ennek oka a két szervezet alapvető célkitűzésének különbsége volt – míg a Stefánia Szövetség a csecsemőhalalozásokat akarta visszaszorítani, addig a zöldkeresztesek egy általános egészségügyi ellátásra törekedtek⁴⁹ –, de megingathatta a Stefánia Szövetség helyzetét az 1926 második felében kipattant elnökválsága is. Kiderült ugyanis, hogy Keller Lajosnak, a Stefánia igazgatójának „személyzeti ügyekből kifolyólag nézeteltérései keletkeztek a szövetség elnökeivel, gróf Apponyi Alberttel és báró Sztterényi Józseffel...”.⁵⁰ Végül Apponyi Sztterényivel együtt otthagyta a Stefániát, bár Vass József kérte és átmenetileg el is érte, hogy másítsa meg szándékát. A személyi ellentét motívumait nem ismerjük, de elképzelhető, hogy az országos megbecsültségnek örvendő Apponyi nehezen kezelte a közrangú Keller akadémikuskodását.⁵¹ 1930-ban a még mindig betöltetlen elnöki pozíció helyett mint fővédő Zita királyné lett a szövetség első tisztségviselője. Az elnöki posztot csak Apponyi halála után töltötte be Ugron Gábor korábbi belügyminiszter.⁵²

A válság évei fékeztek az anya- és csecsemővédelem, illetve az egészségügyi intézkedések terén elért gyors előrelépést, hogy aztán a fajvédelemtől egyre hangsúlyosabban értekező közéleti térben kerüljenek újra reflektorfénybe, miközben épphogy csak hallani lehetett a baloldali orvosok hangját, akik többnyire a szexuális felvilágosítás fontosságát hangoztatták.⁵³ A neomalthusianus érveket megfogalmazó Jahn Ferenc kistérségi orvos (1902–1945) például az óvszerek szabad terjesztését sürgette a korszak feszítő munkanélküliségi aránya miatt.⁵⁴ Valószínűleg azért is szólalt fel a szabad forgalmazás érdekében, mert 1930-ban már korlátozni kezdték a fogamzásgátló szerek propagálását,

47 Kiss: *A magyar közegészségügy fejlődése*, 48–60.

48 Uo. 69–72.; Svégel: *The Role of Women as Agents*, 345–346.

49 Svégel: *The Role of Women as Agents*, 345–346.

50 Gróf Apponyi Albert és báró Sztterényi József lemondtak a Stefánia Szövetség elnöki állásairól. *Pesti Hírlap* 1926. december 21. 5.

51 A szüleiére vonatkozóan nincs foglalkozási adat, de Keller Lajos testvére, Keller Gyula 1918-ban magyarbányai állomásfőnök volt. Mezőhegyes házassági anyakönyv 19/1918. bejegyzés. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GGY1-146?view=index&personArk=%2Fark%3A%2F61903%2F1%3A1%3A6V7R-J4XD&action=view&lang=hu&groupID=M9DK-WWH>. (Legutóbbi meglátogatás: 2025. szeptember 1.)

52 *Magyarország tisztí címe- és névtára* 43 (1935) 102.

53 Szegeci Gábor: *Tisztaság, tisztesség, fajgyalázás. Szexuális és faji normalizáció a Horthy-korban*. *Socio* 5 (2015) 1. sz. 61.

54 Jahn Ferenc: *A Magyarországi Szociáldemokrata Párt orvostagjai szervezetének programja (Der Sozialistische Arzt, 1931. december)*. In: Jahn Ferenc: *A toll fegyverével. Jahn Ferenc válogatott publicisztikai írásai*. Bp., 1931. 63–64.

így különösen az óvszerreklámoknak az illatszerboltokban, drogériákban való észrevehető elhelyezését.⁵⁵ A baloldali orvosok 1932. januári ankétján ugyancsak a neomalthusiánus érvek domináltak. Jahn például itt újra megfogalmazta korábbi érveit, de a kötet előszavát jegyző Vámbéry Rusztem sorai is szembementek az uralkodó közegészségügyi elképzelésekkel.

„Logikai ellenmondás nélkül alig lehet oly társadalomban, amely nem kizárólag nem-nélküli angyalokból vagy impotens egyénekből áll, a fogamzást gátló szerek terjesztését korlátozni és egyben a magzatelhajtást a fogantatás pillanatától fogva börtönnel sújtani. Hacsak nem helyezkedünk az erkölcsi képmutatásnak arra a magaslatára, amely csupán a gyermeknemzés céljával végrehajtott nemi aktus és az önmegtartóztató szüzesség közt enged választást.”⁵⁶

Az ankéton az egyke kérdését többen érintették, de az orvosok közül külön ki kell emelni a Pesterzsébeten praktizáló Deutsch Sándor hozzászólását. Ő néhány évvel korábban még a közösségi normaként gyakorolt születésszabályozásáról ismertté vált Ormánságban, Vajszlón volt orvos, épp akkor, amikor a Stefánia Szövetség megnyitotta a helyi intézetét.⁵⁷ Beszámolója plasztikusan elevenítette meg a helyi többgyermekesek nyomorát.⁵⁸ Megértő hozzáállása, baloldalisága és zsidó származása voltak azok a motívumok, amelyek a helyi elit ellenszenvét vele szemben fűtötték. Vajszlón ráadásul a helyi körorvos, Hídvégi [Herbert] János, a *Hulló magyarság* című szociográfia szerzője később a biopolitika elkötelezett híve, 1940 és 1942 között a Magyar Nemzetbiológiai Intézet Népszaporodási Osztályának előadója volt,⁵⁹ de a nagyjából a piaci igényekből élő zsidó magánorvosokkal⁶⁰ szemben érzett ellenszenv megtalálható a dél-baranyai lelkészek egykejelentéseiben is. A drávaszabolcsi lelkész, Zetényi Csukás Endre (1873–1956) például így fogalmazott:

„Mivel én csak 1925 óta vagyok ezen a helyen, a régi elhajtási módokról nem sokat tudtam meg. Zárkóztak, és nem beszélnek erről. Ma már nincsenek – a legbutábbakat kivéve – kenőasszonyokra stb. utalva. A férfi és nő óvszereket használ. Pécs,

55 Felhívás. *Az illatszerész* 1930. december 15. 13.

56 Vámbéry Rusztem: Előszó. In: *Születésszabályozás*. Szerk. Totis Béla. Bp., 1932. 5.

57 Ünneplés keretek között avatta fel Fischer Béla alispán a vajszlói Stefánia szövetség anya- és csecsemővédő intézetét. *Dunántúl* 1929. december 22. 4.

58 „Egyik nap kivittek zörgő parasztszekéren egy szegény zsellércsaláddhoz. Az asszony negyvenfokos lázban, elrévült tekintettel szemében, vonaglott a piszkos szalmazsákon. Az anya maga akart megszabadulni születendő gyermekétől. Akkor már a végét járta [...] Amikor – a legszükségesebb beavatkozás után – távozni készültem, elém állt hét gyerek (orgonasíp-nagyságban); az asszony által eltanácsolt gyermek a nyolcadik lett volna [...] *Aki ezt egyszer végigélte*, annak nem lehet meg az erkölcsi bátorsága odaállni és védeni az abortusztörvényt minden esetben, minden körülmények között!” Deutsch Sándor: Hozzászólás. In: *Születésszabályozás*. Szerk. Totis Béla. Bp., 1932. 26. [Kiemelések az eredetiben.]

59 Névpont: Hídvégi János. <https://www.nevpont.hu/palyakep/hidvegi-janos-966bc>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. szeptember 23.)

60 Kovács M. Mária: A numerus clausus és az orvosi antiszemitizmus a húszas években. *Budapesti Negyed* 3 (1995) 8. sz. 158.

Siklós, Harkány zsidó nőorvosai kéznél vannak, a legmodernebb eszközök, eljárások, injekciók által diszkrétan és nagyobb baj nélkül segítenek. A nyomozó csendőröktől tudom, hogy ma már minden szál a zsidó orvosokhoz vezet, és itt azután ők is megtorpannak. Tanú nincs, tettenérés, ha ritkán sikerül is, kész a védekezés: már folyamatban levő abortusszal jött hozzám, kötelesség volt az elvzés ellen segítséget nyújtani stb.”⁶¹

A politikum és az egyke

Az egyke elleni küzdelem téma iránt 1934-ben élénkült meg újra a közéleti érdeklődés. Ennek oka egyrészt az volt, hogy 1933 tavaszán Horthy már sürgette Gömbös Gyulát a kérdés, tágabb értelemben a magyar fajvédelem problematikájának újra előtérbe helyezésére, másrészt pedig ezt a célt segítette az 1933 őszén a *Nyugat* hasábjain kibontakozó egyke-vita is, amelyet közvetlenül Illyés Gyula Pusztulás című cikke váltott ki. A nemzeti közösség biologizálásának programja időközben tovább gazdagodott. 1932. október 6-án ugyanis felavatták a Magyar Fájdalom szobrát, egy angol sajtómagnás, Sidney Harold Harmsworth, Rothermere vikomtjának ajándékát, aki még 1927-ben terjedelmes cikket közölt az egyik napilapjában, a *Daily Mail*ben a trianoni szerződés igazságtalanságáról – részben Mussolini sugalmazására.⁶² Az irredenta szobor felirata szerint „a trianoni szerződés által elrabolt gyermekei sorsát sirató Magyarország fájdalmát jelképezi...”⁶³ A Pietàra emlékeztető kompozíció helyett itt azonban a magyar fájdalmat megtestesítő nőalak „nem csüggeszti le fejét, hanem emelt homlokkal és összeszorított kézzel néz utána a múltnak és elébe a jövőnek”.⁶⁴

Aligha elválasztható ettől az anyaképtől a szülőképes korú nőkre irányuló újabb figyelem, amelyet az 1934 áprilisában a fővárosi református teológiai akadémián tartott egyke-ankét is fokozott. Kádár Mihály,⁶⁵ a MÁV Kórház nőgyógyász főorvosa a magyarországi halálzási és születési arányszámot vizsgálva azt hangsúlyozta, hogy „Mindenütt lejjebb szállott a szülési készség, pusztít a vetélés járványa és a preventív technika”.⁶⁶ A nagyobbrészt lelkészek alkotta körben elhangzott felszólalás – ahol a szintén részt vevő Tauffer már csak eddigi küzdelmét összegezte –, a bábaszelekciót és az orvosképzés felüggesztését javasolva kevésbé hatott konstruktívna, a betegségi biztosításnak a mezőgazdasági munkásokra való kiterjesztésével is egy régóta akut kérdést vett csak elő, míg az anya- és csecsemővédelmi hálózat országos kiépítésével nyílt kapukat döngetett.

61 A pusztulás útján haladnak, 121.

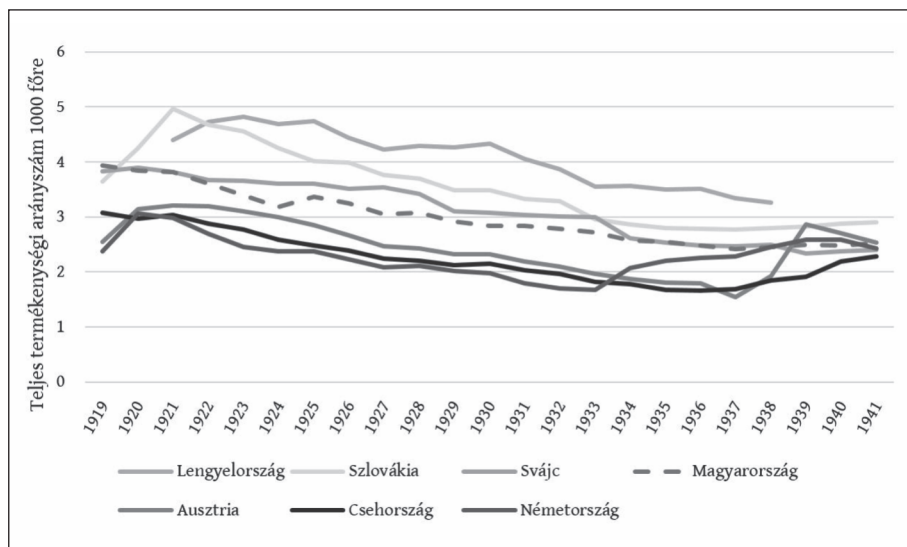
62 Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Bp., 2001. (Osiris Zsebkönyvtár) 96–102.; Kerepeszki Róbert: Trianon emlékezeti helye Debrecenben a Magyar Fájdalom szobra. *Debreceni Szemle* 18 (2010) 268.

63 Pótó János: *Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika*. Bp., 2003. 72–74.

64 A Magyar Fájdalom szobrának felavatása. *Pesti Hírlap* 1932. október 7. 2.

65 Kádárra vonatkozóan lásd Medvigy Endre: Sinka István, a hitvalló népi költő. *Confessio* 11 (1987) 4. sz. 49–60.; Földesi Margit: A dr. Kádár-Bilkey-féle „összeesküvés”. *Valóság* 47 (2004) 6. sz. 32–36.

66 Az egyke. *Pesti Napló* 1934. április 22. 14.

2. ábra. A teljes termékenységi arányszám alakulása 1000 főre (1919–1941).

Forrás: Statista.com.

Pár héttel később Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter – akinek illetékességi körébe a Népjóléti Minisztérium 1932. évi megszűnésével az egészségügy visszakerült – ugyanezen statisztikák alapján kifinomultabban kezelte a problémát: „... nem szabad túlságosan pesszimiztikusan néznünk a helyzetet az ország népszaporodása és az ország közegészségügyi helyzete tekintetében...”⁶⁷ – amit a környező országokkal való összevetéssel indokolt. Keresztes-Fischer megállapítását a teljes termékenységi arányszámra vonatkozó statisztikák is igazolták, ahogy azt a 2. ábra is mutatja, még ha az alapul szolgáló forrásbázis értékei a mai országterületeket is veszik alapul.

Keresztes-Fischer számára ezek a statisztikák arra szolgáltak, hogy az egykezést mint betegséget továbbra is a kurzus vezérratatívájához igazítva erkölcsi defektusként definiálja, és ami néhány adóügyi intézkedés mellett gazdasági téren tehető – a falvak szociális védelme, a bábaképzés és az iskolaorvosi intézmény fejlesztése stb. –, az csak a leginkább költséghatékony megoldás lehet:

„A problémát tehát úgy kell megfognom, hogy a bábaproblémával, a baba feladataival egyesítem a gyermekvédelem, a csecsemővédelem, a társadalomvédelem és a családvédelem problémáit, egy személyre bízva abban a kis községi viszonylatban. [...] rendkívüli eredményeket tudtunk elérni közegészségügyi, társadalomvédelmi és szociális téren ott, ahol egy ilyen megfelelő, intelligens, természetesen nagy szociális érzékkel rendelkező védőnőt tudtunk beállítani.”⁶⁸

67 Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képvisezőház. Napló. XXIII. Bp., 1934. 187. [282. ülés. 1934. május 24.]

68 Uo. 189.

A pécsi származású Keresztes-Fischer szavai legelőbb szűkebb pátriájában, Baranya vármegyében értek célt, különösen, hogy beszéde után három nappal került sor Hidason a református templomban megtartott záró-istentiszteletre. A magyar református közösség ottani megszűnése a túlnyomórészt német településen a magyar népességpusztulás szimbólumává vált. „... valóban itt az utolsó pillanat, hogy a kormány és a társadalom együttes erővel vegye fel a küzdelmet...” – jegyezte meg a beszéd következtében összeülő baranyai képviselők tanácskozását ismertető korabeli sajtócikk.⁶⁹ Keresztes-Fischer beszédének értelme viszont nagyobb jelentőséget nyert az év nyarán Pannonhalmán tartott minisztertanácson. A miniszter itt nemcsak megismételte előbbi tervét, hanem rámutatott arra is, hogy terve a német „Gemeinde-Schwester” intézményét kívánja a hazai viszonyokra átültetni.⁷⁰ A minisztertanácsi ülés jegyzőkönyve szerint Keresztes-Fischer még úgy is érdemesnek látta meghonosítani az intézményt, ha továbbképzéseiket biztosítani kellett volna, másrészt megoldást bizonyára ők sem jelentettek volna a problémára. „De ha a nép bizalmát ezen nővérek megnyerik, akkor meg lesz az eredmény is. A helyi társadalom közreműködésére is számít. 10 év alatt 800 ilyen védőnővért tudna kiképezetni. Ezt a jelenlegi budget kereteiben szeretné megoldani.”⁷¹ Keresztes-Fischer ezzel tulajdonképpen földije, a szintén pécsi származású Johan Béla törekvését segítette. A javaslat idején a Stefánia Szövetség és a Zöld Kereszt között egyezség jött létre arról, hogy a 6000 fő alatti települések egészségvédelmének megszervezése kizárólag az utóbbi illetékességi körébe tartozik.⁷² A pannonhalmi tanácskozás során bízták meg a későbbi miniszterelnököt, akkor még miniszterelnökségi államtitkár Darányi Kálmánt, hogy a vonatkozó adatok és kimutatások összegyűjtése után novemberben tegyen előterjesztést a kérdésben a minisztertanácsnak.⁷³ Ez végül 1934. december 7-re – Tauffer Vilmos halálának napjára⁷⁴ – csúszott, aminek megvitatása eredményeként sorra készültek el a miniszteri törvénytervezetek: ezek vezettek el végül az Országos Nép- és Családvédelmi Alap létrehozásához.⁷⁵

1936-ra az abortuszok szigorítása nemzetközi tendenciává vált. Az abortuszt korábban széles körben engedélyező Szovjetunióban 1936-ban családvédelmi reformot hajtottak végre, amely megtiltotta a magzatelhajtást és jutalmazta a hét gyermeknél többet vállaló édesanyákat.⁷⁶ A szovjet módosítást hamarosan követte a német birodalmi büntetőjog reformja, nem sokkal később pedig Himmler kijelentette, hogy a magzatelhajtás

69 Küzdelem az egyke ellen. *Ujság* 1934. május 30. 2.

70 A protestáns ápolónői rendszer Németországból terjedt el, Magyarországon a századforduló idején már az erdélyi szászoknál megtalálhatóak voltak. Lásd Heike Krause: „*Einem Menschen Nächster sein*”. *Die Geschichte des Evangelischen Diakoniewerks Schwäbisch Hall*. Schwäbisch Hall, 2005. Hiányukat panaszolja a *Kirchliche Blätter* 4 (1899) 26. 208. oldalán található cikke [Warum giebt es doch so wenig Diakonissen?].

71 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1934. július 7. 23–24.

72 Kiss: *A magyar közegészségügy fejlődése*, 73.

73 MNL OL K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1934. július 7. 25.

74 Tauffer Vilmos gyászjelentése. Országos Széchényi Könyvtár. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/513205#>. (Legutóbbi megtekintés: 2023. szeptember 23.)

75 Somogyi Ferenc: Az Országos Nép- és Családvédelmi Alap létesítésének előzményei, szervezete és működése. *Szociálpolitikai Értesítő* 1 (1990) 2. sz. 199.

76 Franc Novak: *Az abortusz epidemia*. Az *International Planned Parenthood Federation* [Nemzetközi Családtervezési Kongresszus] VI. konferenciáján elhangzott előadás. Bp., 1969. 4. Evans, Janet: *The Communist Party of*

bűncselekményét kérlelhetetlenül üldözni kell, ami a gyakorlatban azzal járt, hogy az abortuszellenes kampány felerősödött és a bűnvádi eljárások száma az előző évekhez viszonyítva kilencszeresére emelkedett.⁷⁷ Magyarországon 1937-ben a belügyminiszter a magzatelhajtási küzdelemre kiterjedő feladatkörrel két miniszteri biztost nevezett ki:⁷⁸ Bencs Zoltánt és Kádár Leventét. Előbbi szorosabban vett területe a magzatelhajtás, a vadházasságok és a házasságon kívül született gyermekek ügye, míg Kádár az egyke, az öngyilkosság és a prostitúció kérdésében volt illetékes. Működésük nem volt túl eredményes, Bencs energiáját inkább az Országos Luther Szövetség elnöki teendői és a *Magyar világnézet* című röpiratának a megírása kötötték le, Kádár pedig már a következő év nyarán államtitkári ügykört kapott. Keresztes-Fischer őt bízta meg az Országos Társadalombiztosító Intézet és a Magánalkalmazottak Biztosító Intézete ügyeinek felülvizsgálatával,⁷⁹ ami viszont az ügykörében való maradást jelentette, mivel az 1927. évi XXI. törvény hatálybalépése óta a biztosított nők számára terhességi, gyermekágyi és szoptatási segélyt is garantált a szükséges szülészeti segédkezés és gyógykezelés mellett.⁸⁰

A harmincas évek második felében az anya- és csecsemővédelem kérdése a fajvédelem és az eugenika témakörének részévé vált, amiben jelentős része volt a Pestújhelyi Kórház bőrgyógyász főorvosának, Doros Gábornak (1892–1980), a Magyar Családvédelmi Szövetség elnökének. Vezetésével nyílt meg az a házassági tanácsadó intézet, amelyről így tudósított a korabeli sajtó:

„Ma délután nyílik meg a központi házassági tanácsadó intézet, amely jelentős intézménye lesz idővel a magyar népességfejlesztésnek és fajnemesítésének. Külföldön – hol jól, hol rosszul – régóta működnek már hasonló intézmények, Svájcban, Angliában, Belgiumban, Csehországban, az Északamerikai Egyesült Államokban is régen bevezették a házassági tanácsadást, de ott az intézetek vagy csak lelki tanácsadással, vagy csak orvosi vizsgálattal szolgálják az ügyet. Németországban hatvan ilyen intézet volt, de a weimari uralom alatt tisztára marxi alapra helyezkedtek és a céltól eltérően nem a népességpolitika elveit tartották szem előtt, hanem a materiális gondoskodásnak jobban megfelelő születésszabályozást s ezért a Harmadik Birodalom kormánya azonnal beszűkítette a házassági tanácsadó címmel működő angyalcsináló-gyárakat.”⁸¹

Az intézet a szexuális életet megregulálni kívánó hatalomnak készítette elő az utat, és az állam lépésére nem is kellett sokáig várni: 1941-ben a XV. törvénycikk kötelezővé tette a házasságkötés előtti orvosi vizsgálatot, és megtiltotta a nem zsidók és zsidók

the Soviet Union and the Women's Question: The Case of the 1936 Decree, 'In Defence of Mother and Child'. *Journal of Contemporary History*. 16 (1981) 4. 757–775.

77 *When Biology Became Destiny. Women in Weimar and Nazi Germany*. Ed. Renate Bridenthal – Atina Grossmann – Marion Kaplan. New York, 1984. (New Feminist Library) 276.; Pine: *Nazi Family Policy*, 20.

78 Heinz: Népesedéspolitikai intézkedések, 490.

79 Érdekes személyi változások a belügyminisztériumban. *Az Est* 1938. július 9. 4.

80 Heinz: Népesedéspolitikai intézkedések, 493.

81 Ráthonyi János: Egy szerencsétlen házasságból 327 degenerált, beteg utód született. *Esti Újság* 1938. december 15. 8.

közötti házasságot, amivel egészségügyi tisztasági szelekciót valósított meg.⁸² Doros működésében 1938 más tekintetből is új eredményeket hozott: az év tavaszán megjelent a *Családvédelem. Küzdelem a születéscsökkenés ellen* című könyve, amiben egyrészt a születéscsökkenés okait és következményeit, másrészt a népesedéspolitika és a családvédelem feladatait, valamint a szövetség eszközeit tekintette át. Az egykézés következményei vizsgálatakor, bár több megye több faluját is számba vette, azzal, hogy a Baranya megyei Besencét helyezte a lista élére, országosan is a legszélsőségesebb példát helyezte előre, amely ráadásul a következő évben nagy sikerrel játszott, Kodolányi-regényt feldolgozó mozifilm, a Cserépy Arzén rendezte *Földindulásnak* is a helyszíne volt. Ugyancsak ez év tavaszán tartotta meg ülését a Magyar Családvédelmi Szövetség népesedésügyi szakosztálya, ahol Kádár Mihály főorvos a németországi családvédelmi és népesedéspolitikai intézkedéseket ismertette.⁸³ Áprilisban megindították a pártfogónő-tanfolyamukat, amelynek célja, hogy két és fél hónap alatt „gyakorlati munkásokat képez a családvédelemre, szociális és erkölcsi családvédelmet óhajt nyújtani. A közegészségüggyel egyetlen érintkezési pontja van[,] az eugénika, az eljövendő generációk védelme. Szociális segítséget óhajt nyújtani és a születéskorlátozás erkölcsi és anyagi elhárítását veszi programjába.”⁸⁴ Május folyamán a még mindössze három éve alakult Egészségpolitikai Társaság népesedési vitáján Hídvégi János szólalt fel, akinek januárban jelent meg az említett, *Hulló magyarság* című könyve.

Ezek után azonban az egyke kérdése az orvosok körében is megszűnt a nyilvánosság elé vitt probléma lenni. Teleki Pál miniszterelnöksége idején a kérdéssel való foglalkozás, különösen az Országos Táj- és Népkutató Központ kiállításának kudarcos bezárása során mutatta meg,⁸⁵ hogy ha már politikai eszközként kiürült, voltaképp mi értelme lenne más téren exponálni? Ráadásul a háborúra készülés mellett a nemzeti reprodukció biztosítására való törekvés komoly akadályokkal szembesült: az óvszer használata feltartóztathatatlanul terjedt és maradt az orvoshiány.

82 Szegedi: Tisztaság, tisztesség, 61.

83 *Harc az egyke ellen. Pesti Napló* 1938. március 31. 12.

84 Megnyílt a családvédelmi pártfogónő-tanfolyam. *Magyarság* 1938. április 22. 7.

85 Kiss István: Visszaemlékezés a Táj- és Népkutató Központ kiállítására. *Ethnographia* 95 (1984) 605–627.

RÖVID KALAUZ AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ALATTI KÁRPÁT-MEDENCEI MAGYAR MIGRÁCIÓTÖRTÉNETHEZ

KOLLÁR JÁNOS MIKLÓS

A BRIEF GUIDE TO THE HISTORY OF HUNGARIAN MIGRATION
IN THE CARPATHIAN BASIN DURING WORLD WAR I

Following the outbreak of World War I, Hungary and the Carpathian Basin, in line with European trends, were under constant migratory pressure for a long time. From the beginning of the hostilities, we can distinguish three major waves of refugees (Galician, Székely, and after Trianon), which followed each other almost without interruption. The aim of this paper is to summarize our knowledge of the research and literature (both foreign and domestic) to date and to highlight the crisis management measures taken by the Hungarian government, emphasizing the fundamental differences and similarities between the individual “waves”. Although Anglo-Saxon historiography focusing on the history of migration in Eastern Europe has not yet addressed the issue of refugees in Hungary, the migration processes that took place in Hungary between 1914 and the mid-1920s can clearly be placed in a broader European context.

Keywords: migration, forced migration, Trianon refugees, refugee policy in Hungary Carpathian Basin, Word War I

„Csodálatos az, hogy tele van minden legkisebb zug. Ahun egy fedél áll, azalatt mindenütt emberek laknak. Itt a Sesta-kertben azelőtt télen át üresen állott húsz-harminc présház is a szőlőkben, nincs most üresen még a fatartó, meg a nyári kemence sem. Hogy az országot így elpusztították, eldarabolták, Erdélyből idemenekült a nép és azok a szegények, még az egérlyukat is meglakták.”¹

Az első világháború kirobbanásától kezdődően alapvetően három nagy Kárpát-medencei menekülési hullámot különíthetünk el, amelyek egyértelműen illeszkednek az első világháború következtében elinduló közép-európai migrációs folyamatokba, miközben számos egyedi, sajátos vonást is hordoznak. E tanulmány elsődleges célja, hogy röviden összegezze az eddigi kutatási ismereteinket, és közelebb hozza a nemzetközi, illetve hazai me-

Kollár János Miklós, tudományos kutató, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Tudományos Főosztály, Történelmi Osztály.

1 Móricz Zsigmond: *Pillangó*. Bp., 2023. (Osiris Diákkönyvtár) 80–81.

nekült-szakirodalmat, továbbá bemutassa a Magyar Királyságot 1914 és az 1920-as évek dereka között érintő menekültválságokat, rámutatva az alapvető különbségekre, a számos hasonlóságra, valamint a meneküléstörténetek között húzódó fontos összefüggésekre. A dolgozat legfontosabb megállapítása, hogy Magyarország és a Kárpát-medence az első világháború kitörését követően egy hosszú évtizeden keresztül állandó migrációs nyomás alatt állt, akárcsak a közép-, illetve kelet-európai régió más, háború sújtotta térségei. Ha ideszámítjuk az országban tartózkodó hadifoglyokat, internáltakat, valamint a közbiztonság és az ellátási nehézségek gerjesztette belső migrációs folyamatokat, megállapíthatjuk, hogy ez alatt a mintegy tíz év alatt hozzávetőlegesen egymillió ember mozgása, illetve mozgatója figyelhető meg a történelmi Magyar Királyság területein.

Az ismétlődő migrációs kihívások

A Magyar Királyság esetében a legjelentősebb migrációs folyamatokat kiváltó egyértelmű okot az első világháború harcai jelentik, melynek hatásait a Kárpát-medencei menekültügyre két kategóriába sorolhatjuk.² Az első kategóriába tartozik rögtön az első, illetve a második migrációs hullám, melyeket közvetlen hadi cselekmények idéztek elő, és rövid, nem tartós határmódosítások követtek (a magyar menekültügy szempontjából kifejezetten fontos tényező a gyakorlati értelemben vett, a megszálló vagy támadó állam fegyveres ereje, illetve adminisztrációja által ellenőrzött határ, legyen az ideiglenes vagy állandó). Ebbe a kategóriába sorolhatók a galíciai, illetve székely (erdélyi) menekültválságok: a galíciaiakat a cári orosz hadsereg „tolta rá” a Monarchia belső területeire, miközben a székelyeket a román hadsereg 1916-os betörése mozgatta a királyság belső, Királyhágón túli területeire.³ E két esetben a határváltozások egyértelműen ideiglenesek voltak. Tarthatnak hetekig vagy hónapokig, de idővel esély nyílt arra, hogy a hadi események következtében menekülni kényszerült lakosság hazatérhessen. Ezzel szemben az 1918 ősztől meginduló menekültáradatot – ez lenne a második kategória – nem csupán közvetlen hadi cselekmények okozták. Igaz, hogy felfedezhetünk hasonlóságokat, mint például az utódállamok hadseregeinek tudatos térfoglalása, de ha utólag vizsgáljuk meg az eseményeket, akkor jól láthatjuk, hogy mindezen katonai akciók később nemzetközileg garantált határokat eredményeztek, így ideiglenességről a továbbiakban nem beszélhetünk.

A trianoni békeszerződés aláírásával egy időben a menekültek hazatérésének lehetősége gyakorlatilag is megszűnt – valójában már jóval hamarabb –, melyről az utódállamok hadereje, illetve a megszilárduló új határok mellett, az optálás gyakorlata is gondos-

2 Szilágyi Zsolt kutatásai jól ábrázolják, hogy a Kárpát-medencei migrációs folyamatok nem 1914-ben kezdődtek el. A főként gazdasági összefüggésekkel kapcsolatos elvándorlás (idénymunkák, mint például a vízszabályozás megszűnése) már a századfordulón jelentős méreteket öltött például az Alföldön. Lásd Szilágyi Zsolt: *Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején*. Bp., 2022. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. A Vidék Vonzásában 3.)

3 A galíciaiakkal és a székely menekültekkel kapcsolatos részletes eseménytörténetek érdekében Vö. 18. j.

kodott.⁴ A trianoni menekült kifejezést ennek függvényében érdemes egyfajta gyűjtőfogalomként használni: idesorolhatunk minden olyan menekültet, aki 1918 szeptemberétől, az utódállamok hadseregeinek, illetve adminisztrációinak kiutasító törekvései miatt, valamint az impériumváltás következtében önszántából hagyta el korábbi lakhelyét. Trianoni menekült tehát nem csak az lehet, aki 1920. június 4-e után döntött a távozás mellett. Természetesen tovább is lehet, és kell is differenciálni, valamint pontosítani a menekültek ezen halmazát, akár a kibocsátó földrajzi régió (erdélyi, felvidéki, burgenlandi/nyugat-magyarországi – mindezt lehet mélyíteni, specifikálni; szepesi, mezőségi, máramarosi), akár a távozás ideje vagy az „elülődőző” utódállam szempontjai szerint is. De mégis mindannyian trianoni menekültek: ez a végzetes aktus az, mely összefogja a menekültügyi eseményeket, és rögzíti az új határokat. Szentesítette az utódállamok követeléseit és az addig elért területfoglalásaikat: ez kényszerítette magyarok százezreit menekülésre.

A közel félmillió trianoni menekültet csak kisebb részben készítették konkrét harci cselekmények mozgásra, például Zilah esetében, de ott a város bombázása után a menekültek legnagyobb része hazatérhetett.⁵ A galíciaiakkal, illetve a székelyekkel szemben a trianoni menekültek esetében sokkal többen kényszerültek távozni az utódállamok adminisztrációinak kiutasító politikája következtében, de talán annál is többen hagyták el addigi lakóhelyüket önszántukból. Számos tisztviselő, tanár, értelmiségi gondolta azt, hogy a korszakban bevett értelmezés szerint kulturálisan „alsóbbrendűnek” tartott népek vezetése alatt nincs maradásuk. E döntően személyes elhatározásokat az utódállamok illetékesei természetesen egyáltalán nem bánták, sőt igyekeztek útjukat megkönnyíteni, hiszen a magyarság tömeges távozása hosszú távon az ő nemzetpolitikai elképzeléseiket szolgálta, és etnikai térnyerésüket eredményezhette.

A nyilvánvaló különbségek ellenére a három migrációs válság (tehát időrendben a galíciai, a székely vagy erdélyi, illetve a trianoni) térben és időben mégis szinte elhatárolhatatlan egymástól, mert amint az egyik kissé elcsendesedett, elindult a következő. 1918 nyarán például még több száz erdélyi/székely, illetve bukovinai menekült tartózkodott Debrecenben, visszatelepítésük lakhelyükre – mely hosszú ideig hadműveleti területnek volt kijelölve – pedig véget sem ért, amikor a trianoni menekültek beérkezése is

4 A trianoni békeszerződés VII. részének 61–66. cikkelyei rendelkeztek az állampolgárságról, illetve az optálás mikéntjeiről. A 61. cikkely kimondta, hogy azon személyek, akik (községi) illetősége korábban az Osztrák-Magyar Monarchia területén volt és a határok rendezése után nem maradt magyar fennhatóság alatt, elvesztették állampolgárságukat, és automatikusan valamelyik új szomszédos állam polgárai lettek. Az úgynevezett opció ugyanakkor, melyet a 63. cikk tett lehetővé, minden 18 évesnél idősebb személynek, aki magyar állampolgárságát a fenti módon veszítette el, a békeszerződés ratifikálása (1921. június 26.) utáni egy évben annak fenntartásának lehetőségét biztosította. Részleteiben lásd Aradi Gábor: Az optálás kérdése Tolna megyében. In: *Tolna Megyei Levéltári Füzetek*. 10. *Tanulmányok*. Szerk. Dobos Gyula. Szekszárd, 2002. 155–157. Az illetőség bonyolult fogalmának tisztázásával kapcsolatban az egyik legjobb írás Ganczer Mónika: Az első világháború utáni magyar és osztrák illetőségről. In: *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Szerk. Szoboszlai-Kiss Katalin – Deli Gergely. Győr, 2013. 55–80.

5 A zilahi menekültekkel kapcsolatban lásd Kollár János Miklós: Zilahi menekültek Debrecenben 1919 tavaszán. *Debreceni Szemle* 30 (2022) 263–275.

megkezdődött a Hajdúságba.⁶ Mindeközben az erőszakos vidéki megmozdulások, valamint a drasztikusan romló közbiztonság következtében ezrek áramoltak be a biztonságosabbnak vélt nagyobb városokba, akik mellett a hadifoglyok, illetve a hadiállapot következtében internáltak ugyanúgy a migrációs „tömeg” részét képezték. A galíciai menekültügy kérdése mindvégig aktívan foglalkoztatta az ellenforradalmi rendszer politikai elitjét, és a kormányzat feléjük mint „idegen” honos zsidók felé irányuló telepítési „mániája” rövidesen a Horthy-korszak antiszemita diskurzusának egyik állandó, időről időre felbukkanó témájává vált.

A galíciai zsidóság magyarországi történetével foglalkozni már csak azért is kiemelten fontos, mert a jelenlétük következtében kialakult felfokozott antiszemita légkör, illetve telepítési kényszer elvezet minket a kőrösmezői deportálásokhoz, majd az azt követő kamenyec-podolszkiji tömegmészárláshoz. E történéseket a magyar holokauszt első tragikus eseményeinek tekinthetjük.⁷ Az eddigi kutatási eredmények alapján biztos állítható, hogy a Kárpát-medence, később a trianoni csonka ország területe az első világháború kitörésétől kezdődően állandó migrációs nyomás alatt állt.

A hiányzó nemzetközi keret

A Kárpát-medencei migrációs folyamatokra nem önálló, elszigetelt jelenségként kell tekinteni. Éppen ezért problémás, hogy a közép-, illetve kelet-európai migráció történetet tematizáló angolszász szakirodalom mindeddig nem foglalkozott a magyarországi menekültek történetével. Pedig Peter Gatrell nagy ívű, a 20. század meneküléstörténetét szintetizáló munkájában (*The Making of the Modern Refugee*) nem hanyagolja el a térséget, mivel felelevenít jó pár menekülést kiváltó balkáni eseményt, nevezetesen a görög-török migrációs relációt, kitér Boszniának a császári és királyi hadsereg általi okkupálására, de ír a Balkán-háborúk következtében elmenekült törökök történetéről is.⁸ Adatai szerint az első világháború közvetlen következményeképpen, az általa Kelet-Európaként [Eastern Europe] definiált régióban – melybe nem érti bele a dualista Monarchia területét – tíz-, a Balkánon kétmillió ember volt kénytelen elmenekülni lakhelyéről.⁹

Annak oka, hogy a hazai migráció történet ismeretlen maradt a nemzetközi térben, véleményem szerint két tényezőre vezethető vissza. Egyértelmű egyfelől, hogy a magyar történetírók nem igyekeztek kellőképpen felkapaszkodni a régió, illetve a téma iránt kialakult

6 Magyar Nemzeti Levéltár (= MNL) Hajdú-Bihar Vármegyei Levéltára (= HBVL) IV. 901/a. Hajdú vármegye és Debrecen Törvényhatósági Jogú Város főispánjának irata. Elnöki iratok. 13/1918. Veszprémi Zoltán főispán beszámolója a földművelésügyi miniszternek.

7 A magyar állampolgársági politika és a kamenyec-podolszkiji események összefüggéseivel kapcsolatban érdemes fellapozni Stark Tamás legutóbbi könyvét. Stark Tamás: *Hosszú út az első magyarországi deportáláshoz*. Bp., 2023. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.)

8 Peter Gatrell: *The Making of the Modern Refugee*. Oxford, 2013. 19–22.

9 Uo. [3.]

„konjunktúrára”.¹⁰ Másfelől van egy másik, külső tényező is. Gatrell területileg specifikált menekültekkel kapcsolatos kutatásainak témája térben nem esik messze a korabeli Magyar Királyságtól. Az *A Whole Empire Walking* című kötete a cári Orosz Birodalom első világháborús menekültügyi történetét dolgozza fel, ahol a fegyveres konfliktus következtében elmenekülő kényszerültek száma óvatos becslések szerint is átléphette a hatmillió főt.¹¹

A 2004-ben megjelent, Nick Baron, illetve Peter Gatrell által közösen szerkesztett *Homelands. War, Population and Statehood in Easter Europe and Russia, 1918-1924* című tanulmánykötet írásai már igyekeztek a „teljes” kelet-európai régió migráció történetét bemutatni a posztvilágháborús időszakból.¹² Ez a Kelet-Európa földrajzilag a Magyar Királyság Kárpátok jelentette határaitól északra, északkeletre, illetve keletre eső területeit jelentette. Idesorolhatjuk a történeti Galíciát, Ukrajnát és Lengyelországot, Fehéroroszországot Oroszországhoz tartozó területeit, valamint a Baltikumot. Tanulmányok születtek ekkor a lett, a litván, illetve a fehérorosz menekültek nyugati irányú mozgásáról, a lengyel menekültügyről pedig három különböző munka is megjelent a kötetben.¹³ Mindezek közül is kiemelhető Konrad Zieliński tanulmánya, mely kiválóan mutatta be a korai lengyel harmadik köztársaság menekültpolitikáját, illetve annak gyakorlati alkalmazását.¹⁴ Eltekintve néhány utalástól a galíciai zsidó menekültek Kárpátokon inneni sorsáról, a magyar menekültügyről ekkor sem esett szó.¹⁵

A magyar migráció történet nemzetközi ismeretlenségét jelentő külső tényező tehát földrajzi jellegű is. Az alapvetően Peter Gatrell elképzelései által dominált térségbeli menekültkutatások néhol túlzottan is oroszközpontúnak tűnnek, mivel csak az általa meghatározott kelet-európai régióra koncentrálnak, beleértve a cári birodalom egykori közép-európai területeit is. Ennek köszönhetően a lengyel menekültügy végül a területileg oroszorientált menekültkutatások középpontjába kerülhetett. Ebbe a földrajzi relációba az angolszász történétírók által 1867 után is hagyományosan a Habsburg Birodalom ré-

10 Napjainkra ez a trend szerencsés módon megváltozott, és a menekültekkel kapcsolatos kutatások a 2010-es évek eleje óta Magyarországon is szakadatlan tartanak.

11 Peter Gatrell: *A Whole Empire Walking. Refugees in Russia During the World War I*. Bloomington-Indianapolis, 2005. 3.

12 *Homelands. War, Population and Statehood in Easter Europe and Russia, 1918-1924*. Ed. Nick Baron – Peter Gatrell. London, 2004. 257.

13 Uo.

14 Konrad Zieliński: *Population Displacement and Citizenship in Poland, 1918-1924*. In: *Homelands*, 98-118.

15 Tanulságos, hogy a nemzetközi szakma magyar vonatkozású menekülttörténetekkel elsősorban egy lengyel történész, Kamil Ruszała írásain keresztül találkozhatott, aki 2020-ban monografikus feldolgozást szentelt a lengyelországi galíciai menekültek történetének. A könyv elsősorban az osztrák birodalom felé fókuszál, de az *Obcy obywatele na Węgrzech* [Külföldi állampolgárok Magyarországon] című alfejezet igyekszik a magyar vonatkozású eseményekkel is foglalkozni. Kamil Ruszała: *Galicyjski Eksodus. Uchodźcy podczas I wojny światowej w monarchii Habsburgów*. Kraków, 2020. 479. Két évvel korábban egy általa is szerkesztett tanulmánykötetben ugyanakkor külön vizsgálta az osztrák, illetve magyar értelmiség galíciai menekültekhez való attitűdjét. Kamil Ruszała: *Intellectuals and the Galician Refugees During World War I in Austria-Hungary. Disparate Attitudes*. In: *Intellectuals and World War I. A Central European Perspective*. Ed. Tomasz Pudłocki – Kamil Ruszała. Kraków, 2018. 133-147. Igazságtalan lenne azonban elfeledni, hogy Szűts István Gergely révén 2013-ban született, angol nyelven írott menekülttematikájú publikáció. István Gergely Szűts: „Stories of Those Moving out”. *Refugees of Trianon. Two Contemporary Descriptions and their Analysis*. *Minority Studies* 15 (2013) 231-255.

szének tekintett Magyar Királyság, illetve a Kárpát-medence térsége, mint Közép-Európa, nem illeszkedhetett bele, így hazánk kimaradt a 2000-es évek elején megindult migráció iránti érdeklődés homlokteréből.¹⁶

A Magyar Királyság 1914 augusztusától kezdődően egészen az 1920-as évek elejéig – pontosabban amíg az ellenforradalmi kormányok el nem kezdték radikálisan korlátozni a menekültek beáramlását a csonka országba – folyamatos migrációs nyomás alatt állt (*forced migration*). A galíciai, erdélyi vagy székely, illetve a trianoni menekültek együttes száma meghaladhatta akár a 800 ezer főt, mely érték az 1920 előtti ország valamivel több mint 18 millió lakosának (Horvátország és Fiume nélkül) négy százalékát jelentette.¹⁷ De ha a trianoni országhatárokat vesszük figyelembe, a menekültek összlakosságához viszonyított aránya túllépi a tíz százalékot is.¹⁸ Ráadásul a menekültek célterülete javarészt a főváros, illetve az ország belső, alföldi területei voltak. Ez nemcsak közép-európai viszonylatban, hanem az ismertett nemzetközi példákhoz hasonlítva is jelentős érték. A 167 milliós cári Orosz Birodalom Gatrell által meghatározott hatmillió menekültje a hatalmas ország lakosságának 3,6 százalékát tette ki.

Megoldási stratégiák

A migrációs válság megoldása érdekében foganatosított kormányzati intézkedéseket is érdemes rögtön két nagyobb egységbe csoportosítani. A galíciai menekültek ügye ugyanis sem nemzetpolitikai szempontból, sem számszerűleg nem ért fel a székely, illetve trianoni menekültek jelentőségével. A magyar kormányzatok a galíciaiakat mindvégig az

- 16 Renée Hirschon nevéhez kapcsolódik az Égei-tenger térségében, Görögország és Törökország között lezajlott menekültválságok, illetve erőszakos kitelepítések, lakosságcsere tudományos feldolgozása. A görög-török reláció némiképp hasonlítható a Kárpát-medencei eseményekhez, de a Dél-Balkánon, illetve a Kis-Ázsiában történt etnikai atrocitások, kitelepítések jóval erőszakosabb jellege egyértelműen ellentétes a magyar menekültügygel. Ugyancsak jelentős különbség, hogy a mintegy 1,2 millió görög menekült, illetve kitelepített távozásával, az isztambuli kolóniát nem számítva, a görög etnikum gyakorlatilag megszűnt létezni Törökországban. Renée Hirschon: *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*. New York – Oxford, 2004. (Studies in Forced Migration 12) 14–15., 298.; Uő: *Hiers of the Greek Catastrophe. The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*. New York – Oxford, 2023. 348.
- 17 Ha az elűzöttek mellé odaszámoljuk a különböző nemzetiségű internáltakat, illetve hadifoglyokat, valamint a városokba beözönlő vidéki lakosságot, csaknem egymillió ember mozgása rajzolódik ki a Kárpát-medencében.
- 18 A galíciai menekültek számával kapcsolatban lásd Pálvölgyi Balázs: Senkiföldjén. Bécs és Budapest lépései a keleti front menekültjeinek eltávolításáért (1915–1921). In: *Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után*. Szerk. Ablonczy Balázs. Bp., 2020. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Trianon-Dokumentumok és -Tanulmányok 7) 35–62. Az erdélyi vagy székely menekültekkel kapcsolatban a legfrissebb szakirodalmakat Szabó Róbert jegyzi, pl. Az erdélyi menekült tanulók helyzete és sorsa Magyarországon társadalomtörténeti megközelítésben (1916–1917). *Aetas* 38 (2023) 121–148. A trianoni menekültek kvantifikálásának, illetve származásának problémájával Koloh Gábor foglalkozott a legkiterjedtebb módon. Lásd A trianoni menekültek száma. In: *Úton*, 11–22.; Uő: A történeti Magyarország területén született határon kívüliek megoszlása 1930-ban. <https://trianon100.hu/blog-cikk/a-torteneti-magyarorszag-területen-született-hataron-kivuliek-megoszlása-1930-ban>. (Legutóbbi megtekintés: 2025. január 10.); Uő: The Number of Trianon Refugees. *Regional Statistics* 11 (2021) 1–12.

osztrák birodalomfélhez tartozó problémaként kezelték, velük hosszú távon semmiképp sem számoltak, legrosszabb esetben is azt remélték, hogy a győztes háború végével mindannyian visszatérhetnek Galíciába, de legalábbis a Bécsből kormányzott területekre.¹⁹ Ennél is fontosabb különbséget jelentett származásuk: miután nem magyarok voltak, a többségi társadalom velük szemben, leszámítva az érkezésük utáni rövid időszakot, nem érzett magára nézve különösebb kötelezettségeket.²⁰

A románok elől 1916 őszén elmenekülő kétszázezer székely ezzel szemben a „nemzeti menekültet” testesítette meg: ők voltak azok a magyarok, akik először tapasztalhatták meg saját bőrükön a háborúval járó pusztítást, emiatt kicsit mindenki azt érezhette, hogy kálváriájukat az egész nemzet háborús erőfeszítéseként „vállalják”. Ez a fajta összenemzeti ideológia tükröződött a kormányzat válságkezelő intézkedéseiben is. Budapesten ugyanis úgy vélték, hogy a székely menekültek segélyezésének a magyar társadalom széles körű összefogásával kell megvalósulnia, a gyámolító munkából pedig minden vármege polgárának egyaránt ki kellett vennie a részét. Előbbi, továbbá a költséghatékonyság, illetve a menekült társadalom agrárjellege miatt, a székelyeket az egész ország területén terítették szét, főként vidéki településeken, gyakran falvakban. Itt munkát vállalhattak, besegíthettek a helyi gazdáknak, ezzel is csökkentve a segélyezés államháztartásra mért terheit.²¹ A későbbiekben is népszerű társadalmi gyűjtések gyakorlata is ekkor alakult ki.

Az oktobrista kormányzat 1918 őszén egyértelműen a székely/erdélyi menekültválság során szerzett tapasztalatokhoz, illetve reflexekhez igyekezett visszanyúlni: ugyancsak az ország teljes területén szándékozták a Budapest felé érkezőket széttelepíteni, és hasonlóképpen megkívánták a többségi társadalom maximális hozzájárulását a menekültek segélyezéséhez. Amit tehát a Károlyi-kormány menekültpolitika gyanánt igyekezett megvalósítani, az nem új találmány volt, azonban 1918 őszén számos tényező nehezítette az eredményes válságkezelést. Az ország elvesztette a háborút, özönlöttek haza a leszerelésre váró katonák százazrei, miközben a nemzetiségi területeken a magyar közigazgatás gyakorlatilag működésképtelenné vált.²² Nem beszélve arról, hogy az 1918 ősztől beáramlóknak csupán töredéke érkezett a mezőgazdaságból, és a közigazgatási alkalmazottakat, tanárokat és más értelmiségi foglalkozásúakat nem lehetett parasztcsaládokhoz beszállásolni.

A válságos helyzetet tovább tetézte a vidék forradalma²³ és az utódállamok hadseregeinek expanzív, megszálló tevékenysége. A források tanúsága szerint a Károlyi-, majd

19 A galíciai menekültekkel kapcsolatos társadalmi viszonyulásról érdekes tanulmányt írt a Jagelló Egyetem kutatója, Kamil Ruszala: *Fellow Citizens or Aliens? Galician Refugees during the First World War in Hungary*. *Prace Historyczne* 148 (2021) 795–812.

20 Pálvölgyi: *Senkiföldjén*. Vö. 18. j.

21 Csóti Csaba: Az 1916. évi román támadás menekültügyi következményei. *Regio* 10 (1999) 4. sz. 232.

22 A frontról hazaözönlő katonákkal kapcsolatban lásd Révész Tamás: *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919*. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Trianon-Dokumentumok és -Tanulmányok 4.)

23 A vidéki megmozdulásokról lásd Csíki Tamás: A parasztság „forradalma” 1918-ban. In: *Háborúból békébe. A magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és összeomlás nyomán*. Szerk. Bódy Zsombor. Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Trianon-Dokumentumok és -Tanulmányok 2) 129–149.

a Berinkey-kormány sokáig abban bízott, hogy a békekonferencia Magyarország számára fogja a demarkációs vonalakat kedvezőbb irányba elmozdítani, és ennek megfelelően álltak a menekültügyszékhöz is. Igyekeztek ideiglenes jelleggel munkát és szállást biztosítani, abban a reményben, hogy a menekültek legalább egy része hazatérhet. Jól példázza ezeket az elképzeléseket a Belügyminisztérium Pécs kapcsán 1919 januárjában megfogalmazott álláspontja. Eszerint a kormánybiztos-főispánnak mindaddig szolgálati helyén kellett maradnia, amíg tevékenysége – mely többnyire a jogsértésekkel kapcsolatos tiltakozásban merülhetett ki –, a megszálló katonaság által teljesen el nem lehetetlenül. Nagy Vince belügyminiszter véleménye szerint a folytonosság fenntartásának érdekében a hűségeskü letétele is elfogadható lett volna a magyar közigazgatási kar részéről.²⁴

Ezen elgondolást írta felül a Vix-jegyzék, miután a menekültek hazatérésének reményével ellentétben – hacsak nem akartak valamely utódállam állampolgárává válni –, újabb hullámok érkezésére kellett számítani. 1919 tavaszáig tehát maradt a napi segélyezés gyakorlata, miközben igyekeztek mennél többeket munkához juttatni, és próbálták a lehető legnagyobb áldozatvállalásra sarkalni a többségi társadalmat, mind kevesebb sikerrel.

Mindezen sémák akkor is megmaradtak, amikor az ellenforradalmi kormányok kerültek hatalomra, azonban voltak lényeges különbségek is: a munkapolitika, illetve az állandó segélyezés gyakorlata mellé 1919 őszétől kezdve egyre inkább felzárkózott a lakhatás, illetve a hosszú távú integráció kérdésének problémája. Nyilvánvalóan korábban is kellett hajlékot biztosítani a menekülteknek, sokáig azonban még úgy vélték, elegendő valahogy a rekvirálások eszközével, valamint a szükséglakások, üzlet- vagy pinchehelyiségek, illetve katonai barakkok bevonásával „túlélni” a legnehezebb időszakot, és amikor majd a békekonferencia tisztázza a területiség kérdését, a nyomás enyhülni fog. Ez nem jelenti azt, hogy az egyébként is súlyos lakáshelyzet rendezésére a forradalmi kabineteknek ne lett volna programja, de annak megvalósítására se pénz, se idő nem maradt.²⁵ Maga Károlyi Mihály, az ország miniszter-, majd köztársasági elnöke is meglehetősen borúval emlékezett vissza ezekre az időkre: „tömegesen áramlottak menekültek zsugorodó orszá-

24 MNL Országos Levéltára (= OL) K. 148. Belügyminisztérium elnöki iratai. 1901/1919. A belügyminiszter véleménye a hűségeskü tárgyában. 1919. január 5. Ugyancsak a hirtelen átmenet egy epizódjába enged bepillantást nyerni Kemény Gábor kormánybiztos-főispán levele Nagy Vince belügyminiszternek, akinek tordai hivatalát 1919. január 9-én „vette át” Zosim Chirtop, a nagyszebeni Kormányzótanács [Consiliul Dirigent al Transilvaniei, Banatului și ținuturilor românești din Ungaria] által kinevezett új főispán. Chirtop ekkor kijelentette, hogy a hűségeskü elutasító tisztviselőket azonnal elbocsátja állásából, minden illetményeik elvesztésével. A hivatali esküt ezután az összes tisztviselő letette, mely eljárás összecseng a Pécs esetén javasolt magatartással. Az impériumváltás aktusáról Kemény heves tiltakozása közepette jegyzőkönyvet vettek fel: az iratot a magyar állam egyfajta fegyverként szeretne volna alkalmazni, amikor a fegyverszüneti szerződés, azaz a belgrádi katonai konvenció visszanyeri érvényét. Az irat meglehetősen jól tükrözi, hogy a budapesti kormányzat még 1919 januárjában is mennyire bízott a békekonferencia végső rendezésében, mely attitűd kiválóan látszik a Károlyi-, majd Berinkey-kormány menekültpolitikáján is. MNL OL K. 148. 1902/1919. Kemény Gábor levele a belügyminiszter részére Torda-Aranyos vármege román átvételéről. 1919. január 13.

25 A forradalmi kormányzatok az 1918 novemberében átszervezett Országos Lakásügyi Tanács elnevezésű központi lakásépítő hivatal révén 1919 februárjában prezentálták saját lakásépítési akciótervüket, mely vidéken 58 millió koronát szándékozott lakásépítésekre fordítani. A programba bevonandó városok listáján olyan települések is szerepeltek, mint a már megszállt Kolozsvár vagy Szabadka. Lakásínség megszüntetése a városokban. *Debreczeni Közlöny* 1919. február 14.

gunkba, de 1919-nek ezen a keserves telén még a legprimitívebb hajlékot sem tudtuk biztosítani számukra.”²⁶

1920 tavaszától kezdődően a menekültügy rendezésének kulcskérdésévé egyértelműen a lakásügy vált. A békeszerződés aláírása után nyilvánvaló lett, hogy a menekülteket mielőbb fedélhez kell juttatni, hiszen a több ezer, túlnyomó többségében középosztálybeli család barakkokban, vagonokban, szükséglakásokban való hagyása humanitárius és politikai szempontból is minimum öngyilkosságot jelentett volna. Véleményem szerint ez a három hozzáállás képezi az állami menekültpolitika legfontosabb sarokpontjait: kezdetben a segélyezési politika, a munkapolitika, végezetül pedig a lakás, lakhatási politika.²⁷

Az értékelhetőség kérdése

A menekültkérdéssel kapcsolatos eseményeket a legcélszerűbb két nagyobb időbeni egységre bontani. A határvonalon leginkább a forradalmi kísérletek végső bukásának idejére datálható, miután a tiszavirág-életű Peidl-féle kabinetet a Friedrich-kormány váltotta. Ezután állították fel a Béke-előkészítő Irodát, illetve azon belül az erdélyi minisztériumot, mely többé-kevésbé már intézményes formában foglalkozott a menekültüggyel.²⁸ Mint ahogy neve is mutatja, az intézmény kezdetben jobbra csak az erdélyi menekültek ügyeivel foglalkozott, javarészt Erdélyből repatriált alkalmazottakkal.²⁹ A két időszak menekültügyi politikájának összehasonlítását a felmerült kihívások eltérő jellege nehezíti.

26 Károlyi Mihály: *Hit, illúziók nélkül*. Bp., 1982. (Emlékezések) 156.

27 Kormányprogramjának bemutatásakor Bethlen külön kitért a menekültek ügyére, és elsősorban egy új középosztály-, illetve munkapolitikai agenda kitűzését szorgalmazta: „Nagystíli középosztály-politikát kell tehát a kormánynak kezdeményeznie. Az első lépéseket megtesszük azzal, hogy azon tisztviselők részére, akik kiszorulnak a mai államhivatalok keretéből, s azoknak a menekülteknek részére, akik a tőlünk elszakadt területekről jönnek haza, átképző tanfolyamokat szervezünk és fel fogunk állítani egy olyan organizációt, amely a maga erejével törekszik arra, hogy a tisztviselőknek az átképzés után tényleg munkaalkalmakat is tudjon adni. De ez csak az első lépés. A közgazdasági miniszter urak és a kultuszminiszter úr kezükbe fogják venni ennek az irányzatnak folytatását, megteszik a további lépéseket és én meg vagyok róla győződve, hogyha hosszabb időn keresztül sikerül ezt a munkát folytatnunk, akkor ennek a nagy és nehéz, mondhatnám súlyos problémának megoldását ez a kormány és a következő kormányok meg fogják találni.” Bethlen István: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. Romsics Ignác. Bp., 2000. (Millenniumi Magyar Történelem. Politikai Gondolkodók) 125.

28 MNL OL K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1919. szeptember 30. 1. napirendi pont (= n. p.).

29 Erre bizonyíték gyanánt álljon itt egy debreceni példa. A trianoni békedöntést követően az ország második legnépesebb városává váló hajdúsági vármegyeszékhelyen már jóval a hivatalos kormányzati menekültközpont felállítása előtt működött erdélyi menekültügyi kirendeltség. A városvezetéssel történt levelezések során a kirendeltséget vezető, egyébként maga is menekült Kovács József (aki később az Országos Menekültügyi Hivatal kirendeltségét is vezetni fogja) erős lobbitevékenysége során a más földrajzi irányból érkező menekültek sorsa iránt valójában cseppet sem érdeklődött. MNL HBVL IV. 1406/a. Debrecen Város Polgármesteri Hivatalának iratai. Elnöki iratok. 1674/1920. Megkeresés Márk Endre polgármester felé az erdélyi menekültek ingyenes orvosi kezelése iránt; Uo. 1572/1920. Megkeresés a városi tanács felé az erdélyi menekültek számára eladandó kedvezményes konyhafelszerelések ügyében; Az Erdélyi Menekültügyi Kirendeltség; *Debreceni Független Újság* 1920. április 4. 6. A többi elszakított területről menekülők ügyeit ilyenformán társadalmi szervezetek intézték, mint a Délvidéki Liga, a Délvidéki Szövetség, a Felvidéki Liga vagy a Szepesi Szövetség. Romsics Ignác: *Bethlen István*. Bp., 2018. 170.

A forradalmi kormányoknak elsősorban a gyors válságkezelés volt a feladata: minél előbb, minél több tisztviselőt elhelyezni, elsősorban a gyengélkedő közigazgatás életben tartása érdekében. Ekkor fektették le a segélyezés elvi alapjait, illetve határoztak a menekülteknek és családtagjaiknak járó segélyek összegéről.³⁰

Rendkívül szembetűnő az idő tragikus hiánya: hiába voltak meg az elképzelések, egyebek mellett az ország széthullását is eredményező események olyan gyorsasággal történtek, hogy tulajdonképpen a tervek részletes kidolgozására se maradt idő, nemhogy a megvalósításra. A sikeres válságkezelés érdekében a kormányzat Liber Endre és Hegy-megi Kiss Pál személyében két kormánybiztost is kinevezett, előbbi javarészt a budapesti, utóbbit a vidéki elhelyezések megkönnyítése érdekében.³¹ Hegyemegit mint a működésükben akadályozottak kormánybiztosát tehát kettős funkcióval bízták meg, mivel a vidéki megmozdulások következtében elűzött jegyzők, illetve vármegyei, községi alkalmazottak ügyeinek intézése, a kiesett munkaerő pótlása is az ő feladata lett. Ennek következtében az utódállamok katonasága által elűzött, illetve a helyi zavargások következtében elmenekültek ügyei vidéken szinte kibogozhatatlanul összekeveredtek.³² Mind ez azt jelenti, hogy miközben szakadatlan áramlottak a menekültek a megszállt területekről, az ország központi területein ezzel párhuzamosan belső migrációs folyamatok is zajlottak.

Hamarosan rendelet született, az empatikusan semmiképp sem csengő „idegenek beözönlésének megakadályozása céljából” (161 801/1918. BM.), melynek értelmében minden olyan Budapestre érkező menekültet „idegennek” kellett tekinteni, aki 1914. augusztus 1. óta költözött a főváros közigazgatási határain belülre, vagy ezen dátum után tervezett nekivágni Budapestre vezető útjának, illetve állandó lakhellyel nem rendelkezett. Számukra lakás csak akkor volt kiutalványozható, ha az úgynevezett Idegen Ellenőrző Hivatalból (Deák Ferenc tér 2., Adria Palota) budapesti tartózkodási engedélyt kaptak.³³ Az „idegen” megszólítás alapján a rendelet egyértelműen a galíciaiakra vonatkozhatott, azonban érdekes, hogy a nyilvánosság előtt már 1919 elején használták a kifejezést, mely elsősorban az ellenforradalmi kormányok galíciai, illetve zsidóellenes politikai retorikájának volt szerves része.³⁴

30 A „menekülni kényszerült községi, kör- és segédjegyzők” személyi viszonyainak rendezéséről elsőként az 1918. november 13-án kiadott, 5244/1918. ME számú rendelet határozott, mely felhatalmazta a főispán-kormánybiztost, hogy saját vármegyéjének területén, ha a jegyző személyes biztonságának veszélyeztetése miatt szolgálati helyét elhagyni kényszerült, más községbe helyezze. November 19-én az „eltávozott vármegyei alkalmazottak” (147991/1918. BM), majd november 23-án a menekült városi alkalmazottak pénzügyi helyzetét is rendezték (150000/1918. BM). Ugyancsak november 23-án, a 150330/1918. BM számú körrendelet értelmében még tovább bővült a segélyezett köre „az idegen csapatok által történt területi megszállás vagy betörés” következtében eltávozni kényszerült községi, kör- és segédjegyzőkre. 1918. november 20-án kelt a 14630/1918. BM. számú körrendelet a „zavargások következtében” elmenekültek elhelyezésére elsősorban vidéken szándékozott megoldást találni.

31 Hivatalos rész. *Budapesti Közlöny* 1918. november 8. 3.; Kormánybiztosi kinevezések. *Belügyi Közlöny* 1918. december 15. 1818.

32 Ablonczy Balázs: „Budapest nem tud méltó elhelyezést biztosítani”. Első világháború utáni tisztviselők Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében. *Történelmi Szemle* 65 (2023) 277.

33 Rendelet. *Fővárosi Közlöny* 1919. január. 31. 115.

34 Stark: *Hosszú út*, 81–83.

Mindezek alapján 1919 januárjára a forradalmi kormányzat menekültpolitikájának három egyértelműen megrajzolható tulajdonsága szembetűnő. A menekültek ellátását segélyezési alapon, de főként a vidéki társadalmak bevonásával kívánták véghez vinni, hogy (1) a rendkívül túlszűfolt Budapest minél előbb tehermentesíthetővé váljék, (2) a felbomlófélben lévő közigazgatás működőképes maradjon, illetve ahol szükséges, ott talpra lehessen állítani, (3) mindezt a menekült tisztviselők mielőbbi reintegrálásával az állami munkaerőpiacra. A közigazgatási szervek mellett idővel már ideszámították a különböző levéltárak, rendőrőrsök vagy helyi közművelődési szervezetek által kínált munkaalkalmakat is.

A gyors válságkezeléssel ellentétben, 1920 után elsőként a menekülés megfékezése, majd a már a csonka országban tartózkodók hosszú távú integrációjának előkészítése lett a feladat. Habár közvetlenül a trianoni békeszerződés aláírása után még tapasztalható volt a migrációs nyomás ideiglenes megerősödése, mégis az állandó határ tette lehetővé, hogy a megszilárduló határrezsim megálljt parancsoljanak a menekültek beözönlésének, mely elemi érdeke volt a rendet és kiszámíthatóságot ígérő ellenforradalmi rendszernek. A magyar kormányzat 1920 áprilisában hívta életre az Országos Menekültügyi Hivatalt (= OMH), alapvetően a Miniszterelnökség alárendeltségében. Az OMH vezetője egy Erdélyből menekült, Bethlen István és az Erdélyi Szövetség köreihez tartozó arisztokrata, korábban főispán, illetve kormánybiztos, báró Petrichevich Horváth Emil³⁵ lett.³⁶ 1922 februárjában Petrichevich hivatalát, szervezetének érintetlenül hagyása mellett, a Miniszterelnökség alól (Bethlen István külön beleegyezésével) áthelyezték a népjóléti és munkaügyi miniszter felügyelete alá.³⁷

Az eddigi kutatásokból az a kép rajzolódik ki, hogy a kétségkívül hasznos és elvitathatatlan fontosságú koordinációs és adminisztratív tevékenység ellenére az igazán fontos döntések és intézkedések nem feltétlenül az OMH berkein belül születtek. Bethlen István a menekültügyhöz hasonló, nemzetpolitikai szempontból kiemelten fontos területet nem engedett volna ki irányítása alól. Egy 1920 júliusában kiküldött belügyminiszteri körren-

35 Petrichevich Horváth Emil (1881–1945) erdélyi arisztokrata, ügyvéd, 1917. július 25-től Nagy-Küküllő vármegye főispánja. 1917. október 30-án nevezték ki a görögkatolikus, illetve görögkeleti román iskolaügyek kormánybiztosává, mely minőségében az Apponyi Albert vallás- és közoktatási miniszter által létrehozott, heves tiltakozásokat kiváltó „kulturális határsáv” tulajdonképpeni adminisztratív vezetője. Tagja az Erdélyi Szövetség nevezetű *pressure group*nak, Bethlen István feltétlen híve. Erdély román megszállását követően birtokai és ingatlanjai egy részét pénzzé tette, majd Budapestre repatriált. 1919 szeptemberében szerepet kapott Bethlen István „titkos minisztériumában”, és a Teleki Pál vezette politikai főosztály román ügyekért felelős alosztályának vezetője lett. Innen került az 1920 áprilisában létrehozott Országos Menekültügyi Hivatal élére belügyminisztériumi államtitkári ranggal. 1921-ben hivatalát integrálták a Népjóléti és Munkaügyi Minisztériumba, ő maga is népjóléti és munkaügyi államtitkárrá vált. Rövidesen ő lett az állami lakásépítkezések vezetője is. Tevékenységét mindvégig korrupciós vádak övezték, melyek egyre súlyosbodó jellege miatt 1925 végén nyugdíjazták minden állami tisztségéből. Élete végéig magántanár maradt Szegeden, és hódolt irodalmi szenvedélyének: verseket, színpadi műveket és családtörténetet írt (pl. Petrichevich Horváth Emil: *A Petrichevich család történetének regesztái*. Első rész. II. 1069–1942. Pécs, 1942.). Budapest ostroma során lakása, mely a mai I. kerületi Batthyány téren állt, bombatalálatot kapott, melynek következtében az óvóhelyen tartózkodó Petrichevich életét veszítette.

36 MNL OL K 27. 1920. április 14. 29. n. p.; Petrichevich Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről*. Bp., 1924. 5.

37 MNL OL K 27. 1922. február 3. 39. n. p.

delet hat kirendeltség (budapesti, székesfehérvári, szombathelyi, debreceni, miskolci, szegedi) szervezéséről tanúskodik, melyeket szorosan a főosztályok alá rendelték.³⁸ 1920 októberében Bethlen István javaslatára mindössze három esetre korlátozták a belépés engedélyezését: családegyesítés céljából, megkezdett tanulmányok folytatására, illetve kiutasítás miatt érkezők számára tették lehetővé a mérleget, más indokok alapján senki sem kaphatott belépési engedélyt.³⁹ Az 5841/1921. BM számú rendelet szerint, 1921. augusztus 1. és 1921. október 31-e között első ízben került sor tényleges határázárásra, mert a súlyos vagonhiány következtében a mezőgazdasági szállítás veszélybe került volna.⁴⁰ A radikális szigorítások következtében 1921-re a beköltöző menekültek száma az ötödére csökkent, majd ez az érték 1922-ben a korábbinak mintegy 80 százalékára zuhant.⁴¹

Ezzel párhuzamosan indult meg 1921-től a központi lakásépítési program, mely a magántőke hiánya miatt a központi költségvetésből igyekezett kislakásokat építeni a menekültek számára. Az egységes koordináció érdekében 1922 júniusában hozták létre az Országos Lakásépítési Bizottságot, mely akárcsak az OMH, szintén a Miniszterelnökség szoros alárendeltségében működött, egyfajta szűkebb körű végrehajtó szervként funkcionálva, melynek elnöke maga a miniszterelnök, Bethlen István volt.⁴² 1923 tavaszán az építkezések irányítását, mint „szociálpolitikai feladatot”, a Népjóléti és Munkügyi Minisztérium, azon belül pedig Petrichevich Horváth Emil államtitkár, az OMH elnökének vezetésére bízták.⁴³ Az állami beruházások nyomán, melyeket a nemzetközi pénzügyi piacok megnyílása később nagyban elősegített, 1919 és 1928 között Umbrai Laura számításai szerint Budapest területén összesen 6542 lakás épülhetett fel. Az 1921. évi 36. tc. által rendelkezésre bocsátott 300 millió koronás hitelkeretből 29 vidéki településen 1189 lakást sikerült létesíteni.⁴⁴

A békeszerződés következtében kialakuló *status quo* tehát megteremtette a konszolidáció lehetőségét, mellyel párhuzamosan kedvező légkör alakult ki a menekültek jelentette kihívások megoldására is. Önmagában óriási teljesítmény, hogy nem történt nagyobb humanitárius katasztrófa; nem haltak menekültek ezrei éhen, nem fagytak meg állandó lakhatást elnyerni képtelen repatriáltak a telente kifűthetetlen vagonokban, barakkokban

38 MNL HBVL IV. 901/c. Hajdú vármegye és Debrecen Törvényhatósági Jogú Város főispánjának iratai. Általános közigazgatási iratok. 112/1920. Országos Menekültügyi Hivatal debreceni kirendeltségének szervezése.

39 Ablonczy Balázs: *Ismeretlen Trianon*. Bp., 2020. (Modern Magyar Történelem) 190.

40 MNL OL K 27. 1921. július 22. 21. n. p.

41 Ablonczy: *Ismeretlen*, 191.

42 MNL OL K 27. 1922. június 16. 33. n. p.

43 Uo. 1923. április 20. 32. n. p.

44 Umbrai Laura: *A szociális kislakásépítés története Budapesten 1870-1948*. Bp., 2008. 169-171. Az 1921. évi 36. tc. életbelépésével a kormány első ízben indított központilag szabályozott kislakásépítő programot. A pénzügyi források hiányát lényegében azzal kívánták ellensúlyozni, hogy a részt vevő városok a költségvetési támogatás elnyerése érdekében legalább a lakások építési költségeinek felét önerőből (ami egyet jelentett valamilyen hitel felvételével) voltak kötelesek fedezni. Mindeközben maga a kormányzat is csak hitelfelvétellel volt képes a rá eső fele részt biztosítani a városok számára. Két vármegyeszékhelyt ismerünk, ahol a program sikeres volt: Miskolcon 1922 nyarára 16 millió koronáért összesen nyolc háromszobás, 42 két-szobás és 20 egyszobás, mellékhelyiséggel felszerelt lakás épült. Szűts István Gergely: Barakkok és tisztviselővillák. A trianoni menekülteket befogadó miskolci telepek helyzete az 1920-as években. *Kisebbségkutatás* 18 (2009) 435-452. Szombathelyen a végül 20 millió koronára felkúszó költségekből 1922 novemberére hat kétszobás és 12 egyszobás lakás készült el. Melega Miklós: Menekültlakások építése Szombathelyen (1922). In: *Úton*, 89-93.

vagy szükséglakásokban, habár halálesetek nagy valószínűséggel előfordultak. Országos perspektívából is kijelenthető, hogy a fogadó társadalom összességében nem állt ellenélesen a menekültekhez, jelenlétüket csendben igyekeztek elviselni.

Nagyon hamar nyilvánvalóvá vált azonban, hogy a társadalmi erőfeszítésekre alapozó segélyezési politika csak minimális terhet lesz képes az állam válláról levenni. A különböző állami gyűjtési akciók során a szervezők nem pusztán adakozásra igyekeztek rábírni az embereket, de feltett szándékuk volt a közvélemény és a lakosság „felrázása az apátiából”. Úgy vélték, meg kell értetni a társadalom minden tagjával, hogy a menekültek ügyének elrendeződése az ő érdekük is, amit az állam egyedül véghez vinni nem tud: helyzetük rendezetlensége az „integritás ügyét” veszélyezteti. Hajdúnánáson mindeközben a városvezetés arra kérte az alispáni hivatalt, hogy inkább napolják el az 1920 októberére tervezett „waggonlakók napja” elnevezésű segélyező programot, ugyanis a városban nemrég rendeztek – nemcsak a menekültek, hanem a hadifogyók számára is – jótékony „akciót”, és a lakosság már igen nagy ellenszenvvel viseltet a gyűjtők iránt, akiket egyes helyekről korábban el is kergettek.⁴⁵ 1919 tavaszán hasonló sikertelenségről számolt be a Hajdú vármegye székhelyén napi rendszerességgel megjelenő *Debreczen* is, amikor a zilahi menekültek részére igyekeztek adományokat gyűjteni a város előljárói: „a debreceniek pénztárcája nem akar megnyílni és szinte mereven elzárkózik az elől, hogy segítsen a románok felháborító brutalitásai által elűzött nyomorgó, szerencsétlen zilahiakon”.⁴⁶

Nem szabad megfeledkeznünk ugyanakkor a galíciai menekültek jelenlétéről sem, akik a trianoni menekültek mellett, habár jóval kisebb arányban, de hasonlóan jelen voltak a két világháború közötti időszakban. Elfogásuk érdekében már 1918 nyarától kezdve tartottak razziákat, és a kiépülő, magát „keresztény”, illetve „nemzeti” fogalmak mögött meghatározó ellenforradalmi rendszer fennállása végezetéig „idegen testként” tekintett rájuk. A tömeges galíciai bevándorlás mítosza mindvégig a közbeszéd szerves részét képezte a Horthy-korszakban. Ennek során jött létre egy olyan „idegen zsidókból” álló, faji alapon meghatározott kategória, melyet tulajdonképpen sosem sikerült egyértelműen körülhatárolni, de bármilyen csoporttal szemben a bűnbakképzés egyik legfőbb eszközeként lehetett alkalmazni.⁴⁷ Amíg az elsősorban liberális demokráciák által fenntartott rend dominálta Európát, a közép-európai autoriter rezsimek, köztük a magyar kormányzat sem élhetett a gyakorlatban az idegennek megbélyegezett zsidóság kitelepítésével, ám, ahogy erre lehetőség mutatkozott, nem haboztak kihasználni.⁴⁸ Mindez már a magyarországi holokauszt története, melynek szomorú nyitánya, a Kamenyec-podolszkij mellett kivégzett 11-13 ezer magyar zsidó története mégis szorosan összefügg az első világháborút követő migrációs eseményekkel.

45 MNL HBVL IV. 906/b. Közigazgatási iratok. 7975/1921. Waggonlakók és menekültek részére gyűjtés.

46 Adományok a zilahi menekülteknek. *Debreczen* 1919. március 5. 2.

47 Stark: *Hosszú út*, 81-83.

48 Uo. 98., 138-144.

Összegzés

Az első világháború következtében kibontakozó magyarországi migráció története egyértelműen beilleszthető a tágabb európai kontextusba, különböző periódusait ugyanazok a vonzó és taszító faktorok mozgatják (*push and pull*), mint amelyek a Kárpát-medencén túl zajló migrációs folyamatokat. Specifikumokat természetesen meg lehet, sőt meg is kell határozni, melyek elsősorban a térség különleges gazdasági, politikai, valamint etnikai viszonyaiból következnek. Habár a 20. századi magyar migrációtörténetre egységes, zárt folyamatként tekintünk, a menekültekkel foglalkozó kutatásoknak nem szabad véget érniük az 1920-as évek közepén. A zsidó származású galíciai menekültek története például csak a Horthy-korszak egészét vizsgálva értelmezhető, miközben a második világháború, illetve az azt megelőző területi változások következtében újabb százezres tömegeket megmozgató migrációs folyamatok érték a Magyar Királyság területét.⁴⁹ Szűk huszonöt esztendő leforgása alatt milliók mozdultak meg kényszerű okokból, történeteik feldolgozása pedig javarészt még mindig várat magára.

49 1944 késő tavaszán–nyarán a legóvatosabb becslések szerint is 1-1,5 millió ember volt kénytelen lakhelyét elhagyni. Miközben nyilvánvalóan a holokauszt során haláltáborokba elhurcolt zsidók kálváriája nem hasonlítható össze az 1944 nyarán Magyarországra érkező ukrán, orosz, tatár, illetve kirgiz menekültek történetével. A témáról bővebben lásd Ablonczy Balázs: *Az utolsó nyár. Magyarország, 1944*. Bp., 2024. (Modern Magyar Történelem) 153-155.

A STATISZTIKAI TRÜKKÖZÉS TÉVÚTRA VISZ

GYÁNI GÁBOR

Figyelemre méltó hozzászólást olvashattunk Szulovszky János tollából ahhoz a kérdéshez, hogy vajon városi jelenség volt-e a kávéház hazánkban a 19. század végén. Egyetlen adattár tanúságtételére építve elemzését, a szerző álláspontja szerint a korabeli kávéház nem városi jelenség, pontosabban: nem állja meg a helyét az a „közhelyes igazság”, „amely minden város elmaradhatatlan intézményének tekinti a kávéházat”.¹ Valójában ilyen kijelentést egyetlen általa megbírált szerző sem tett, hiszen tőlem például azt a megállapítást idézi Szulovszky, hogy „a kávéház hamisítatlanul városi (nagyvárosi), egyszersmind polgári intézmény”.² Egy másik, szintén általa kifogásolt kijelentés szerint (ez Sármány Ilona és Juhász Gyula egyik tanulmányából való): „A legkisebb városka is igyekezett saját kávéházzal bizonyítani, hogy létfontosságú sejtje az Organizmus egészének”.³ S végül egy harmadik, a témáról megszólaló szerzőt (Varga Évát) a következő mondatáért marasztalja el szerzőnk: „a kávéház a korszak irodalmában – és talán nem túlzás állítanunk, a közgondolkodásban is –, a városiasság egyik fontos szimbóluma.”⁴

Túl azon, hogy egy szem forrás nem perdöntő valamely történeti kérdés igazságának a kétségtelen megállapításában, arra is fel kell hívnunk Szulovszky János figyelmét, hogy a városiasodás folyamata, és vele együtt a kávéházak területi (a települések közötti) elterjedése folyamatos volt. Ha tehát valóban kíváncsi rá, hogy mi volt a tényleges helyzet e téren a dualizmus egészében, akkor más időpontokból származó korabeli adattárakat is mozgósítani kellene a kérdést tisztázandó. Egyszerűen azért, mert ezt követelik tőle a szakma elemi szabályai. Jekelfalussy általa hasznosított adattárát így nem önmagában, hanem – hogy legalább egy példát is megemlítsek – egy húsz évvel későbbi adattárral együtt kellett volna szemrevételeznie; erre van is mód, miután létezik ilyen adattár a szóban forgó jelenségre nézve.⁵ Ez már azért is különösen indokolt lenne, mert a városi funkciónak

Gyáni Gábor, kutató professor emeritus, ELTE HTK TTI, Újkori osztály.

- 1 Szulovszky János: Városi jelenség volt-e a kávéház Magyarországon a 19. század végén? *Történelmi Szemle* 67 (2025) 83.
- 2 Uo. 82.
- 3 Uo.
- 4 Uo. 83.
- 5 *Magyarország iparosainak és kereskedőinek cím- és lakjegyzéke*. Szerk. Jekelfalussy József. Bp., 1892.; *Magyarországi szállodák, vendéglők, kocszmák és kávéházak címtára az 1912. évre*. Szerk. Zsovák Károly. Bp., 1912. Az adattárnak a budapesti kávéházakra vonatkozó teljes listáját közreadja A budapesti kávéházak listája 1912-ből. *Budapesti Negyed* 4 (1996) 296–315.

megfelelő intézmények egy része vidéki városainkban, történetesen a századforduló éveiben és évtizedeiben vert mind szélesebb körben gyökeret, benne a kávéházakkal.

Mit mond Jekelfalussy adattára?

S mi tudható meg vajon a Szulovszky által egyedül ismert történeti forrásból, pontosabban: mit hüvelyez ki belőle a szerző a kávéháztörténet tévelygő történészeinek nézeteit cáfolandó? Nem mást, mint hogy az ország 208 településén volt jelen ez az intézmény, viszont szerinte csak a városok alig több mint a felében (52,8%-ában) működött ekkoriban kávéház, a kávéházas települések közel fele, 45,2%-a ellenben falu volt. Ebből azt szűri le Szulovszky, hogy a kávéház „egyáltalán nem tekinthető pusztán (nagy)városi intézménynek”.⁶

Idézett kijelentését szerzőnk csak többszörös statisztikai trükközés révén állíthatja, hiszen azt ő maga is elismeri, hogy 1892-ben „a 94 kávéházzal rendelkező falu nem éri el a falvaknak még az egyszázaléknyi hányadát sem” (!).⁷ Akkor miről is beszélünk? Hiszen még szerinte is a városok legalább felében volt kávéház. Hogy melyik településsel járt tehát együtt inkább a kávéház, az talán ebből világosan kitetszik.

Több ponton tetten érhető a statisztikai trükközés fogása, mellyel szerzőnk az idézett megállapítását előkészítette. Szulovszky egy általa konstruált városfogalom révén lokalizálja településtípusonként a kávéházak korabeli elterjedtségét. E szerint állítólag 216 város létezett a korabeli Magyarországon, egészen pontosan 1892-ben.⁸ A „városos vidéknek” ez a meglepően bőséges képe a társadalomföldrajzi szempontokhoz igazított ismérvek szerinti városfogalmat jeleníti meg, amely főként a hierarchia alsó régióiban számos olyan, tényleges városnak aligha tekinthető települést is magában foglal, amelyek népességszáma például még az ötezret sem érte el. De ne kukacoskodjunk ezúttal az úgynevezett funkcionális-intézményi városmeghatározás megannyi szakmai problémájával, ehelyett tegyük mérlegre ezt az állítólagos városállományt abból a szempontból, hogy mennyi lehetett közülük valódi urbanitás, ha társadalom- és mentalitástörténeti szempontból vesszük őket szemügyre. Nem járok messze az igazságtól, ha megkockáztatom a kijelentést, hogy csak kisebb részükről állítható ez teljes bizonyossággal. Ezt a megállapításomat a funkcionális szemléletet hazánkban meggyökereztető humán geográfusok is osztják:

„Mivel igazgatási központokra gyengén városodott vagy városiányos térségben is szükség volt, e térségekben számos olyan település nyert igazgatási-székhely funkciót – esetenként megyeszékhely szerepet –, amelynek városi tradíciói igen szerények voltak, népességszámuk csekély, egyéb városi funkcióik hiányosak vagy hiányoztak, falaik között 'valódi városi élet' nem bontakozott ki.”

6 Szulovszky: Városi jelenség, 96.

7 Uo. 84. Megjegyzem, én nem 94, hanem 91 kávéházas falut számoltam össze Jekelfalussy adattárában, ragaszkodva Szulovszky város/falu megkülönböztetéséhez.

8 Szulovszky János: A magyarországi városállomány 1892-ben. *Történeti Földrajzi Közlemények* 4 (2016) 3–4. sz. 79–84.

Az úgynevezett járulékos városi jegyek tehát vagy nem voltak jelen, vagy csak késve jöttek bennük létre.⁹ Így nem meglepő, ha a szerzőpáros végül arra következtet, hogy teljes értékű városaink száma, a funkcionális besoroláshoz képest, elenyésző: „(Ha azt feltételezzük, meglehetősen szubjektív módon, hogy a megyeközponti szerepkör mellett legalább 20 ezer lakos, a középvárosi funkciók mellett 25 ezer lakos szükséges, akkor a századelőn 53–55 városunk rendelkezett a sokoldalú városi élet feltételeivel.)”¹⁰ Tiszta beszéd, amely azonban annak szól csupán, aki nem kívánja mindenáron és „nem szubjektív” alapon, hanem úgymond a statisztikai objektivitás erejével bebizonyítani, hogy a kávéházak elkerülték városaink tekintélyes hányadát, hogy befészkeljék magukat 94 faluba, jöllehet ez utóbbiak számszerűen szinte kifejezhetetlenül alacsony hányadát tették ki hazai falvainknak.

A tisztán formális érvelés, amely a statisztikai trükközés csalfa módszerével él, abban is megmutatkozik, hogy Szulovszky elhallgatja a tényt: az 1892-ben regisztrált összes (tehát a 915) magyarországi kávéháznak csak 14,1%-a lelt otthonra a falvakban. Ez így önmagában is fényes bizonyíték arra nézve, hogy a kávéház jellegzetesen városi intézmény volt, hiszen ha a kávéházaknak csupán ilyen kis hányada rekedt kívül a városok falain, akkor aligha állítható, hogy az „nem tekinthető pusztán (nagy)városi intézménynek”. Valójában persze ez még így is csak durva közelítés a témához, mert eközben figyelmen kívül marad az a fejlemény, hogy a Szulovszky által faluként regisztrált helységek bizonyos része akkor már kifejezetten városi társadalmi sajátosságokat mutatott, mint a fürdőhelyek,¹¹ továbbá a Budapest közvetlen vonzáskörzetéhez (a nagy-budapesti agglomerációhoz) tartozó települések majd mindegyike. Az utóbbiakat illetően Szulovszky maga is így emlékezik meg a városokról szóló tanulmányában.¹² Ha az érintett települések kávéházait (ez a szám 30) kivonjuk a falusiként meghatározottakból, akkor a szorosabban vett falusi kávéházak országos aránya visszaesik 10%-ra. Ennyit tehát a kávéházak falusi elterjedtségéről és az ország kávéházainak a hálózatán belüli mennyiségi súlyáról.

Egy további forrásproblémáról is szólni kell még itt: Jekelfalussy adattára nem a kávéházak, hanem a kávéházak tulajdonosainak a lakcímét közli, ezért pontosan nem is tudható meg belőle, hogy ténylegesen hol lehettek a szóban forgó kávéházak, hacsak a tulajdonosok nem a saját kávéházukban laktak. Ez persze valószínűtlen. Ebből azonban további bizonytalanság is adódik: nem lehetünk teljesen bizonyosak abban, hogy az adott kávéház a tulajdonosi lakcímmel egyező településen vagy valahol máshol állt-e. Rádadásul az azonos családnévű tulajdonosok (apa-fiú, fivérek) esetében sem tudható, hogy egy vagy több kávéház rejlik-e a személynevek mögött, hiszen nem kizárt a társtulajdonlás sem.

9 Beluszky Pál – Győri Róbert: „A város a láz, a nyugtalanság, a munka és a fejlődés”. Magyarország város-hálózata a 20. század elején. *Korall* (2003) 11–12. sz. 216.

10 Uo. 219. 32. j.

11 Vö. Kósa László: *Fürdőélet a Monarchiában*. Bp., 1999. A Jekelfalussy-féle adattárban szerepel Balatonfüred, Herkulesfürdő, Pöstyén, Siófok és Trencsén-Teplic, az itteni kávéházak száma 7 db.

12 Szulovszky: A magyarországi városállomány, 79. A Jekelfalussy-féle adattárban szerepel Budafok, Budakeszi, Kispest, Rákospalota, Szentendre, Újpest, az itteni kávéházak száma egyenesen 23 db.

Mennyiben polgári a kávéház?

Szerzőnk fent idézett téziséből, mely szerint a kávéház nem tekinthető virtigli (nagy)városi intézménynek, egy további ellenvetése is logikusan következik. E szerint a kizárólag a nagyvárosi (a budapesti) kávéházakra figyelő, és általam is követett megközelítés olyan „magasztos megfogalmazásokra” (?) képesíti a történelmet (közvetlenül jelen sorok íróját), amelyek „a kávéház ideologikus apoteózisát nyújtják”.¹³ Miután ez alkalommal elmarad a kisvárosi és a falusi kávéházak tárgyalása, így leginkább a „kávéház fennkölt jellegét” (?) domborítják ki, és ennek megfelelően például a kávémérésekről sem esik szó. Ráadásul ezúttal még az is elsikkad szerinte, hogy a kávéházban nemcsak kávéfogyasztottak, újságot olvastak vagy üzleti tárgyalásokat folytattak, hanem biliárdoztak, kártyáztak, és zenés szórakozásban is részesülhettek a vendégek, akik akár még prostituálttal is megismerkedhettek ott. Egyszóval a kávéház olyan totális szórakoztató intézmény volt Szulovszky megítélése szerint, amely nemcsak a „fennkölt” középosztályi életvitelt szolgálta, de a plebejus életmód és szociabilitás kívánalmainak is eleget tett.

Mindez persze már eddig is tudott volt szakmai körökben, és nem Szulovszky jött rá, sőt még a falusi kávéházak észben tartása sem kellett ahhoz, hogy a téma kutatói számat adjanak róla. Sajnos, a szerző a maga részéről semmilyen pótlólagos forrással sem támasztja alá a kávéházakhoz, vagy inkább a kávémérések világához kötött korábban említett szociabilitás ezen járulékos velejárait, hacsak *A Pallas nagy lexikona* vonatkozó szócikkét (!) nem tekintjük autentikus forrásnak mindehhez. Ráadásul Szulovszky idézett gondolatai olyan, általa egyébként megbírált szerzőktől származnak, akik a *Budapesti Negyed* kávéház-számát írták (velem együtt), és akik kivétel nélkül mind a nagyvárosi kávéháznak szentelték a figyelmüket (a kisvárosiakról, valamint a falusiakról azonban nem vettek tudomást).¹⁴ Szulovszky dolgozatának ez a módfelett vérszegény része ugyanakkor szembetűnően adós marad a bizonyítással, melyet megbírált esettanulmányomban egy napló, vagyis egy egodokumentum kifaggatásával mégiscsak igyekeztem elvégezni.¹⁵

Mindent összevéve, a kávéház mint valóságos középosztályi és polgári félnyilvános hely (intézmény) mibenlétére vonatkozó, és Szulovszky által elvetett elképzelés mit sem veszít az értékéből azáltal, hogy a kávéház olykor több rendbéli (szórakoztató és vendéglátói) funkciónak is eleget tudott és akart tenni.¹⁶ S az sem ront érdemben a dolgon, hogy néhány tucat faluban is nyitottak (ki tudja, mennyire tartósan működő) kávéházakat. Mindez a legkevésbé sem mond ellent annak, hogy ez az intézmény elsősorban mégiscsak a polgárság, azon belül a középpolgárság szociabilitásának a szolgálatában állt ez időben. Hiszen még magukban a falvakban is akadtak – még ha kis számban is – kávéházba járogató úriemberek, viszont a parasztok, az agrárproletárok, sőt még az iparosok és a bolti kereskedők sem feltétlenül kíváncsiak oda, ahol egy erre szakosodott vállalkozók az

13 Szulovszky: Városi jelenség, 94.

14 Lásd Budapest, a kávéváros. [Szerk. Zeke Gyula.] *Budapesti Negyed* 4 (1996) passim.

15 Gyáni Gábor: A kávéházba járó polgár. *Budapesti Negyed* 4 (1996) 57–68. Az írásban Táncsics Eszter és Csorba Géza közösen vezetett naplóját dolgoztam fel a kávéházba járás szempontjából.

16 Közhely, hogy a kávéház – az intézmény jogi meghatározása szerint – biliárdteremmel ellátott kávézó, szemben a kávéméreessel. Működési engedélyt csak az a kávéház kaphatott, ahol biliárdozni is lehetett.

úriemberi nyilvános megjelenés és mentalitás számára hoztak létre társaséleti lehetőséget. Márpedig a falusi lakosság zömmel mégiscsak ezekből az utóbbiakból állt.

Összegzés

Mindezek után nem marad sok kétség aziránt, hogy a dualizmus korában, de persze még később is a kávéház mindenekelőtt nagyvárosi és egyúttal városi intézmény volt. Az 1892-ben regisztrált állományuk több mint kétötöde (43,7%-a) működött Budapesten, további több mint a kétötöde (42,1%-a) a vidéki városokban rendezkedett be, és csupán 14,1%-uk talált otthonra falvakban, bár ezek a falvak sem mindig képviseltek hamisítatlanul falusi társadalmi miliőt.¹⁷ Miután a városokban, főként Budapesten, főleg számban élt a középosztály és a középpolgárság, így nem csoda, ha viszonylag állandó igény mutatkozott itt a kávéház nyújtotta kikapcsolódás lehetősége iránt, jóllehet mindig nagy számban zártak be kávéházakat, hogy folyton újak lépjenek a helyükre.

Cikke elején Szulovszky azt ígérte, hogy a statisztikai okfejtés állítólag objektív eszközeivel helyre teszi végre a kávéház ügyében tévelygő történéseket, rámutatva: egyetlen adattár erejével is bizonyítható az ellenkezője annak, amit ők a kérdésről váltig állítanak, hiszen az pusztán „benyomásokon nyugvó, homályos, elnagyolt, vagy egyenesen torz és hiányos kép”.¹⁸ A szerző bizonyítási kísérlete azonban végül meghiúsult, és nem azért, mert a számok hazudnak, hanem kivált azért, mert Szulovszky visszaélt és rosszul sáfárkodott velük. A Jekelfalussy címtárából vett adatokból dolgozva olyan számításokat végzett, amelyek nemhogy megvilágítanak, sokkal inkább elhomályosítják a tárgyalt jelenség valós társadalmi természetét és pontos kontextusát. Az ennek során követett eljárását jól jellemzi, hogy például cikke 1. táblázatából egész egyszerűen eltüntette Budapest kávéházait, hogy ne zavarják őt a továbbiakban koncepciója kifejtésében.¹⁹ Sokféle százalékot kiszámolt, sőt az adatait még térképre is vitte, csak éppen azt nem tisztázta a szerző, hogy ténylegesen mennyi kávéház volt az adott évben az országban, és ennek mekkora hányada esett a falvakban működőkre. Olyan felettébb bizonytalan elvi alapokon nyugvó városfogalommal operált ennek során, mellyel jelentősen megemelhette az egyébként ténylegesen városias életet élő, bár formai tekintetben (ekkor még) falunak minősülő kávéházak helységei számarányát. Ilyen és hasonló trükkök segítségével igyekezett Szulovszky meggyőzni bennünket arról, mindhiába, hogy a kávéház nem igazán (nagy) városi és polgári félnyilvános hely vagy intézmény. Mindez pedig azért különösen veszélyes, mert a magát a tudományos beszéd kizárólagos jogcímével felruházó effajta szcientikus történetírás, a kritikai éberség lanygulásával vagy annak esetleges elmaradásával, látszólag megbízható eredményekre jut a múlt dolgainak megítélésében, holott az ezúton kimondott igazságai meglehetősen ingatagok, sőt bizonyíthatóan valótlanak.

¹⁷ *Magyarország iparosainak, 732–735., 1945–1947.*

¹⁸ Szulovszky: *Városi jelenség*, 82.

¹⁹ Uo. 86.

CONTENTS

STUDIES

- Szilvia Somogyi** The 15th Century Parish Network of the Diocese of Esztergom. Sources, Methodological Issues, and the First Practical Examples 307
- Balázs Viktor Rác** Changes in the Legal Content of *Inscriptio* in Early Modern Transylvania 335
- Petra Mátyás-Rausch** "I Cannot Do Anything Against Those in Power..." How did the Kamuthy Estate in Mezőörményes Become Rákóczi Estate? A New Chapter in the Rákóczi Era's Estate Policy 361
- Gábor Koloh** The Biologization of the National Community and the Role of Doctors between the Two World Wars 387
- János Miklós Kollár** A Brief Guide to the History of Hungarian Migration in the Carpathian Basin during World War I 403
- ## DEBATE
- Gábor Gyáni** Statistical Trickery Leads us Astray 417
-

E számunk szerzői

Gyáni Gábor, kutató professor emeritus, ELTE HTK TTI, Újkori osztály ● Kollár János Miklós, tudományos kutató, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Tudományos Főosztály, Történeti Osztály ● Koloh Gábor, tudományos munkatárs, ELTE HTK TTI, Horthy-korszak osztály ● Mátyás-Rausch Petra, tudományos munkatárs, ELTE HTK TTI, Kora újkori osztály ● Rác Balázs Viktor, tudományos segédmunkatárs, ELTE HTK TTI, Kora újkori osztály ● Somogyi Szilvia, tudományos munkatárs, ELTE HTK Moravcsik Gyula Kutatóintézet, kutató, Makovecz Campus Alapítvány, Collegium Professorum Hungarorum

(ELTE HTK TTI = Eötvös Loránd Tudományegyetem Humán Tudományok Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

ELTE Humán Tudományi Kutatóközpontja Történettudományi Kutatóintézete

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@htk.elte.hu, terjesztes@htk.elte.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely
hírlapkézbesítő postahivatalnál.

ELTE | HTK

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

Ára: 1800 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

9 770040 963009

2 5 0 0 3